

ISSN 0203-9491

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

32
1985

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імя ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 32

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Видається з 1970 року

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1985

У збірнику висвітлюються актуальні питання історії та історіографії зарубіжних слов'янських народів, їх історичних зв'язків і співробітництва з народами СРСР. Чільне місце посідає тема перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, учителів, пропагандистів.

В сборнике освещаются актуальные вопросы истории и историографии зарубежных славянских народов, их исторических связей и сотрудничества с народами СССР. Ведущее место занимает тема победы советского народа в Великой Отечественной войне.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, учителей, пропагандистов.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорний (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вернес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редакційної колегії:

290000, Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет,
кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79-73-29.

Редакція історико-філологічної літератури

Зав. редакцією Д. С. Карпин

П — 4601000000 — 073
М225(04)—85 581-85

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1985

ДО 40-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

В. П. ЧУГАЙОВ, проф.,
Львівський університет

ВИЗВОЛЬНА МІСІЯ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ В ЄВРОПІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Історія Країни Рад багата героїчними сторінками всесвітньо-історичної ваги. Серед них особливе значення має безсмертний подвиг, здійснений радянським народом під керівництвом Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. В ході жорстокої і кривавої боротьби проти гітлерівських загарбників ціною величезних зусиль і жертв радянські люди відстояли свободу і незалежність своєї Батьківщини, надали допомогу народам ряду країн Європи в боротьбі проти гітлерівських окупантів, врятували людство від фашистського поневолення.

Визвольна місія Радянських Збройних Сил не випадкове, а закономірне явище. Понад шістьдесят років тому вперше в історії була створена армія нового, соціалістичного типу — Червона Армія. Вона розвивалась і зміцнювалась на основі союзу робітничого класу і трудового селянства, дружби і братерства народів Країни Рад як армія, що добре усвідомлює свій високий інтернаціональний обов'язок — захист революційних завоювань і свободи трудящих, збереження і зміцнення миру.

Невдовзі після свого народження Червона Армія, захищаючи Радянську владу, розгромила об'єднані і добре озброєні сили внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. У жорсткій боротьбі з численними ворогами вона вже тоді відстоювала глибоко інтернаціональні інтереси. Її перемоги мали величезне міжнародне значення, вони надихнули мільйони трудящих в інших країнах на боротьбу за своє соціальне і національне визволення. «Зберігаючи Радянську владу, — вказував В. І. Ленін, — ми подаємо найкращу, найсильнішу підтримку пролетаріатові всіх країн в його неймовірно трудній, тяжкій боротьбі проти своєї буржуазії» [1, с. 375].

Ця ленінська настанова була в центрі уваги Комуністичної партії та Радянського уряду і в ході війни народів СРСР проти німецького фашизму і японського милітаризму в 1941—1945 рр.

Уже в перші дні війни, коли над Батьківщиною Великого Жовтня нависла смертельна небезпека, Комуністична партія і Радянський уряд підкреслювали, що метою всенародної Вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки ліквідація загро-

зи поневолення, а й допомога всім народам Європи, які стогнали під гнітом німецького фашизму.

Радянсько-німецький фронт був основним протягом усієї другої світової війни. Тут було знищено, розгромлено або взято в полон понад 600 ворожих дивізій — майже в три з половиною рази більше, ніж на інших фронтах другої світової війни. На радянсько-німецький фронт припадає 80% усіх втрат особового складу фашистського вермахту. На цьому фронті було знищено основну масу бойової техніки і озброєння сухопутних сил фашистської Німеччини, а також значну частину її авіації та військово-морського флоту.

Фашистська Німеччина не тільки не могла зміцнювати свої гарнізони в окупованих країнах Європи, а, навпаки, була вимушена послабляти їх, перекидаючи нові й нові сили на радянсько-німецький фронт, звідки вони вже не поверталися. Так, з листопада 1942 р. по квітень 1943 р., тобто за півроку, з Франції, Голландії, Данії та Німеччини було перекинуто на радянсько-німецький фронт 35 німецьких дивізій, в тому числі з Франції — 20. З липня по грудень 1943 р. з Європи було перекинуто ще 18 дивізій і 2 бригади, а влітку 1944 р. тільки для групи армій «Центр» — 18 дивізій і 4 бригади [3, т. 6, с. 313]. Перемоги Радянської Армії, що мали всесвітньо-історичне значення, сприяли піднесенню визвольного руху в поневолених фашизмом країнах Європи.

Допомога Радянського Союзу рухові Опору в Європі знаходила свій вияв також в тому, що в окуповані гітлерівцями країни направлялися радянські партизанські загони, які потім об'єднувалися з загонами руху Опору. Спільно з польськими партизанами боролось понад 80 радянських партизанських формувань загальною кількістю 12 тис. чоловік, влітку 1944 р. до 3 тис. радянських партизанів було у Словаччині. У 1944 р. перекинуто з СРСР 12 партизанських груп в Румунію і 12 організаційних партизанських груп в Угорщину. Радянські люди брали участь також у русі Опору в Югославії, Албанії, Норвегії, Данії, Бельгії, Франції, Голландії, Італії, Греції. Велику допомогу надавала Радянська держава рухові Опору поставками зброї, боєприпасів, медикаментів, продуктів харчування. Поставки здійснювались і по суші, і повітряним шляхом. Їх розміри у багато разів перевищували ту кількість, яка надходила у розпорядження руху Опору в країнах Європи від США, Англії і емігрантських урядів на Заході. Особливо велику допомогу Радянський Союз надавав народним арміям країн Південно-Східної Європи. Так, Народно-визвольна армія Югославії одержала з Радянського Союзу 54 тис. автоматів, 3,5 тис. мінометів, понад 7 тис. кулеметів, 34 тис. гвинтівок, близько 700 гармат та іншого спорядження. Війську Польському передано в ході війни близько 700 тис. гвинтівок і автоматів, понад 15 тис. станкових кулеметів і мінометів, 3,5 тис. гармат, 1 тис. танків, 1,2 тис. літаків, понад 1,8 тис. автомашин [4, с. 311].

Та цим не обмежувалася допомога Радянської держави країнам, які потрапили в ярмо фашизму. Вірний інтернаціональному обов'язку, Радянський Союз, незважаючи на граничне напруження усіх

своїх сил і обмежені матеріальні можливості, надавав велику допомогу народам, які боролися з фашизмом, у створенні і озброєнні національних військових формувань. У роки війни на території СРСР були сформовані 1-ша польська армія, 1-й чехословацький корпус, дві румунські дивізії. В Радянському Союзі були підготовлені і направлені до складу Народно-визвольної армії Югославії піхотна і танкова бригади, два авіаційних полки. На радянсько-німецькому фронті боровся полк «Нормандія-Німан», який складався з французьких льотчиків-добровольців. Усього за час війни Радянським Союзом для інших країн було озброєно і підготовлено 19 піхотних, 5 артилерійських і 5 авіаційних дивізій, 6 піхотних і повітряно-десантних, 8 танкових і мотострілецьких, 12 артилерійських і мінометних, 5 інженерно-саперних бригад і багато інших частин. Загальна кількість цих формувань на кінець війни досягла 550 тисяч чоловік [5, с. 45].

Після звільнення від ворога радянської території Червона Армія почала великий визвольний похід в країни Південно-Східної і Центральної Європи. Цей похід мав історичне значення і радянські воїни сприйняли його як свій інтернаціональний обов'язок.

У зв'язку з початком визвольного походу Радянських Збройних Сил в країни Центральної і Південно-Східної Європи перед ними постали нові завдання. Радянський Союз не мав на меті загарбання чужих земель. Комуністична партія і Радянський уряд неодноразово підкреслювали, що вступ радянських військ на територію інших держав має своєю метою остаточно розгромити гітлерівську Німеччину і суворо покарати головних воєнних злочинців, визволити волелюбні народи від фашистського гніту, надати їм повну свободу в розв'язанні питання про свій державний устрій і суспільний лад, допомогти встановити співробітництво з цими країнами на основі взаємного довір'я і взаємодопомоги.

Наприкінці березня 1944 р. Червона Армія вступила на територію Румунії. До середини травня радянські війська пройшли з боями понад 100 км, а потім фронт стабілізувався. Вирішальний вплив на політичну обстановку в Румунії і на подальший хід подій мала поразка німецько-фашистських і румунських військ в Ясько-Кишинівській операції. Розгромивши групу фашистських армій «Південна Україна», Червона Армія позбавила гітлерівців і фашистський режим в Румунії збройної опори, на якій вони трималися всередині країни. 23 серпня 1944 р. патріотичні сили Румунії під керівництвом Комуністичної партії підняли у Бухаресті збройне повстання і скинули фашистську диктатуру Антонеску. Новий уряд Румунії заявив про розрив з фашистською Німеччиною і оголосив її війну. Жорстокі бої радянських військ спільно з румунськими військами за повне вигнання гітлерівців з Румунії тривали до кінця жовтня 1944 р. В боях з німецько-фашистськими загарбниками на території Румунії полягли смертю хоробрих 69 тис. бійців і командирів Червоної Армії. Румунія стала першою європейською країною, визволеною Червоною Армією. Благородство воїнів-визволителів, їх справді братерська участь у долі місцевого населен-

ня, безкорислива допомога викликали у румунських трудящих вдячність воїнам першої у світі соціалістичної держави.

У липні 1944 р. в ході Білоруської і Львівсько-Сандомирської операцій почалося визволення Польщі від фашистських окупантів. Польський народ, який понад чотири роки страждав у ярмі гітлерівських загарбників, з нетерпінням і надією чекав на армію-визволительку. Разом з радянськими поїнами на польську землю вступили солдати і офіцери 1-ї армії Війська Польського. В зв'язку з переходом польського кордону Радянський уряд 26 липня 1944 р. виступив з заявою про мету бойових дій радянських військ у Польщі.

В заяві підкреслювалося, що воєнні дії Червоної Армії на території Польщі слід розглядати як дії на території суверенної, дружньої союзної країни, і тому Радянський уряд не має наміру встановлювати в Польщі своїх адміністративних органів, вважаючи це справою самого польського народу. Радянські війська, зазначалося далі у заяві, вступили у межі Польщі сповнені рішучості розгромити ворожі німецькі армії і допомогти польському народові в справі його визволення з-під гніту німецьких загарбників і відродження незалежної, сильної і демократичної Польщі [6, т. 8, с. 153].

Десять місяців радянські воїни вели жорстокі бої за визволення Польщі. На польській землі, де було зосереджене основне угруповання німецько-фашистських військ, вела бойові дії майже половина складу діючої Червоної Армії. В боях за Польщу Червона Армія розгромила понад 150 дивізій ворога. 600 тис. радянських воїнів віддали своє життя за визволення польського народу від фашистського поневолення і встановлення на споконвічних землях Польщі нового демократичного ладу.

Запеклими були бої за визволення Чехословаччини. Успіхи Червоної Армії протягом літа 1944 р. сприяли посиленню національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів, які з 1938 р. знаходилися під гнітом фашистських окупантів. Організатором і керівником цієї боротьби була Комуністична партія Чехословаччини. Наприкінці серпня 1944 р. словацький народ піднявся на антифашистське збройне повстання, яке було підготовлене всією попередньою антифашистською боротьбою чехословацького народу. Гітлерівці кинули значні сили, щоб придушити виступ героїчних повстанців. Комуністична партія Чехословаччини звернулася до Радянського Союзу з проханням надати військову допомогу словацьким патріотам. З метою прискорення допомоги повстанцям Радянське Верховне Головнокомандування вирішило нанести по ворогові лобовий удар через Карпати. Радянські війська разом з 1-м чехословацьким корпусом, яким командував генерал Л. Свобода, в важких умовах гористої місцевості наполегливо просувалися вперед. Криваві бої розгорнулися за Дуклінський перевал. 6 жовтня перевал був здобутий і воїни 1-го чехословацького корпусу вступили на рідну землю. Наприкінці 1944 р. радянські війська визволили південно-східні райони Словаччини, а на початку 1945 р. — всю Словаччину.

Цілковите визволення Чехословаччини було завершено у травні 1945 р., коли радянські війська прийшли на допомогу повстанцям Праги і навально провели Празьку наступальну операцію. На світанку 9 травня 1945 р. радянські танкові з'єднання увійшли в Прагу. Населення Праги, як і інших міст і сіл Чехословаччини, з великою радістю зустрічало своїх визволителів. Бойові дії за визволення Чехословаччини тривали протягом восьми місяців. В ході цієї боротьби 140 тис. радянських воїнів полягли смертю хоробрих.

Восени 1944 р. Радянська Армія подала руку братньої допомоги Болгарії, монархо-фашистські правителі якої наперекір волі трудящих активно підтримували у війні гітлерівську Німеччину. 5 вересня 1944 р. Радянський Союз змушений був оголосити війну Болгарії, і 8 вересня радянські війська вступили на її територію. Трудящі Болгарії зустріли радянських воїнів як своїх визволителів. Вступ радянських військ у Болгарію злився з антифашистською боротьбою болгарських патріотів, прискорив підготовку збройного повстання. В ніч на 9 вересня монархо-фашистський уряд був скинутий і трудящі країни взяли владу в свої руки. В Болгарії був створений уряд Вітчизняного фронту, який оголосив війну гітлерівській Німеччині. Болгарські війська до кінця війни боролися разом з Радянською Армією проти німецьких фашистів.

У вересні 1944 р. Червона Армія вийшла на кордон Югославії. За проханням Національного комітету визволення Югославії радянські воїни вступили на територію цієї країни. Радянські війська спільно з братніми арміями Югославії і Болгарії провели наступальну операцію по визволенню Белграда. Спільні бойові дії радянських і югославських військ продовжувалися до цілковитого визволення країни від фашизму. Югославський народ високо оцінив внесок Червоної Армії у визволення його батьківщини. Понад дві тисячі радянських солдат і офіцерів нагороджені югославськими орденами і медалями. 13 радянським воїнам присвоєно звання Народного Героя Югославії.

Восени 1944 р. наші війська допомогли народові Норвегії очистити від гітлерівців її північно-східні райони.

Наприкінці вересня 1944 р. почалися бойові дії радянських військ на території Угорщини. Вони продовжувалися до 4 квітня 1945 р. За цей час Червона Армія провела такі великі операції, як Дебреценська, Будапештська, Балатонська. В результаті фашистська Німеччина втратила свого останнього союзника в Європі. Вихід Угорщини з війни вимагав довготривалих і кривавих боїв. Це пояснювалося не тільки тим, що тут були зосереджені значні сили гітлерівської армії, а й внутрішньо-політичною обстановкою. Гітлерівська і хортистська кліки поширювали наклепницькі вигадки про радянських воїнів, залякували населення Угорщини «страхіттями більшовизму» і тут же самі запровадили жорстокий терор. Ці складні умови вимагали від бійців і командирів Червоної Армії надзвичайно високого розуміння свого інтернаціонального обов'язку, політики Комуністичної партії і Радян-

ського уряду, вміння відрізнити друзів від ворогів. В ході боїв на території Угорщини була скріплена кров'ю бойова дружба радянських, болгарських, румунських, югославських воїнів і угорських патріотів. В боротьбі за свободу і незалежність угорського народу смертю хоробрих полягло понад 140 тисяч радянських солдат і офіцерів.

У березні-квітні 1945 р. радянські війська спільно з 1-ю болгарською армією вели жорстокі бої за визволення Австрії. Визволивши від німецько-фашистських загарбників Австрію, Червона Армія допомогла австрійському народу відновити свою національну незалежність. Під час визволення Австрії наші втрати становили понад 26 тис. чоловік.

Здобуттям столиці «тисячолітнього рейху» — Берліна і повною капітуляцією Німеччини закінчилася війна в Європі. Вигоданий імперіалістичними монополіями фашизм був розгромлений. Багато злигоднів і страждань приніс він народам, в тому числі й німецькому народу. Визволений від фашистського гніту, німецький народ сам став повноправним господарем своєї долі. Визвольна місія Радянських Збройних Сил стала важливою передумовою виникнення і розвитку НДР.

Здійснюючи свою визвольну місію в ході другої світової війни, Радянські Збройні Сили більше одного року вели бойові дії за межами нашої Батьківщини. В них брали участь понад 7 мільйонів радянських воїнів. За роки війни Червона Армія визволила повністю або частково територію десяти країн Європи загальною площею 1 мільйон квадратних кілометрів з населенням 113 мільйонів чоловік. Виконуючи священну місію визволителів, радянські воїни виявляли високі моральні якості, були носіями соціалістичної ідеології. Визвольна місія Радянських Збройних Сил в Європі в роки другої світової війни в своїй основі спиралася на ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму. Вона є яскравим виявом політики Комуністичної партії і Радянської держави, скерованої на підтримку визвольної боротьби народів проти імперіалізму. Після розгрому гітлерівської Німеччини і її сателітів у всіх визволених Радянською Армією країнах Європи склалися сприятливі умови для розвитку народно-демократичних революцій.

Буржуазні ідеологи намагаються всілякими способами фальсифікувати визвольну місію Радянських Збройних Сил в другій світовій війні. Перекручуючи дійсність, сучасні фальсифікатори поширюють версію про «експорт революції» з СРСР у країни Центральної і Південно-Східної Європи, про нав'язування їм «радянського режиму». Ці та подібні їм наклепницькі вигадки не мають нічого спільного з правдою і докорінно суперечать марксистсько-ленінському розумінню законів соціалістичної революції. В. І. Ленін з цього приводу писав: «Революції не робляться на замовлення, не підганяються до того чи іншого моменту, а визрівають у процесі історичного розвитку і вибухають в момент, зумовлений комплексом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх причин» [2, с. 502]. Докорінні революційні перетворення були підготовлені

у визволенні від гітлерівської окупації країнах всім ходом їх внутрішнього розвитку.

Під керівництвом комуністичних і робітничих партій як авангарду антифашистського руху в роки війни в ряді країн розпочалися революційні політичні і соціальні перетворення. Вони проходили в умовах, коли зовнішні і внутрішні контрреволюційні сили були ослаблені. Радянська Армія, війська якої знаходились на території цих країн, не втручалася у внутрішні справи народів Центральної і Південно-Східної Європи. Проте присутність Радянської Армії сковувала діяльність сил контрреволюції. Радянський Союз надавав величезну допомогу народам цих країн у відбудові зруйнованого війною народного господарства. Все це полегшувало розв'язання питань створення нового державного ладу самими трудящими країн Центральної і Південно-Східної Європи. Одним із найважливіших результатів перемоги над фашизмом у другій світовій війні і могутнього революційного піднесення, що розгорнулося в кінці війни і в перші післявоєнні роки, було утворення світової соціалістичної системи.

Утворення і розвиток світової системи соціалізму, активізація комуністичного і робітничого руху, різке загострення всіх суперечностей імперіалізму — свідчення того, що в розвитку загальної кризи капіталізму наступив новий етап. Основна його особливість полягає в тому, що він розгорнувся в умовах змагання двох світових суспільно-економічних систем, в умовах, коли дедалі зростає вплив світового соціалізму на хід суспільного розвитку, коли неухильно загострюються протиріччя світового імперіалізму. Він розгорнувся в умовах успішної боротьби миролюбних сил за мирне співіснування, національне визволення, за демократію і соціалізм.

Буржуазні ідеологи фальсифікують суть визвольної місії Радянської Армії і для того, щоб виправдати політику «холодної війни» і поширювати міф про «радянську воєнну загрозу». З цією метою вони стверджують, що «холодна війна» — це ніщо інше, як «відповідь» на намагання СРСР встановити панування над світом. За допомогою такого грубого наклепу вони хотіли б приховати від широких народних мас ті незаперечні факти, які свідчать про посилення в сучасних умовах антирадянських, антикомуністичних та імперіалістичних тенденцій в політиці панівних кіл США і їх союзників. Однак незаперечні факти свідчать про те, що радянська політика невтручання у внутрішні справи інших країн, в їх політичний і економічний устрій була непорушним законом наших військ в роки другої світової війни.

Перемога Радянського Союзу над німецьким фашизмом в роки другої світової війни мала величезний вплив на подальший розвиток всього людства, докорінним чином змінила хід історії. Змінилося співвідношення сил на міжнародній арені на користь соціалізму і піднявся авторитет Радянського Союзу і інших соціалістичних країн та їх вплив на долю багатьох народів світу у їх боротьбі за національне визволення, за мир, демократію і соціалізм.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Позиція ЦК РСДРП (більшовиків) в питанні про сепаратний та анексіоністський мир. — Повне збір. творів, т. 35. 2. *Ленін В. І.* Доповідь на Московській губернській конференції заводських комітетів 23 липня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36. 3. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. В 6-ти т. М., 1960—1965. 4. *Деборин Г. А., Тельпуховский Б. Е.* Итоги и уроки Великой Отечественной войны. М., 1975. 5. *Гречко А.* Боевое содружество армий социалистических государств. — Коммунист, 1972, № 15. 6. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 1—12. М., 1963—1983.

Краткое содержание

Рассматриваются сущность и значение освободительной миссии Вооруженных Сил СССР в Европе в годы второй мировой войны. На конкретном материале показаны решающая роль СССР в разгроме фашистской Германии, оказание помощи народам Европы в их борьбе против гитлеровской оккупации и освобождении стран Центральной и Юго-Восточной Европы от фашизма. Подчеркивается значение победы Советского Союза над германским фашизмом в годы второй мировой войны для дальнейшего развития человечества и усиления борьбы народов за социальное и национальное освобождение, за мир, демократию и социализм.

Стаття надійшла до редакції 14.06.83.

С. А. КАІРОВ, доц.,
Миколаївський педінститут

СУЧАСНА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 років В ЮГОСЛАВІЇ

Історіографічний аналіз праць радянських дослідників з питань народно-визвольної війни в Югославії, даний у деяких статтях [2; 20], хронологічно завершується серединою 70-х років. У статті огляд найновіших праць радянських вчених продовжується до наших днів.

Останнім часом у Радянському Союзі та Югославії значно розширилася джерельна база для наукових досліджень цієї проблематики. Так, з 1978 по 1980 р. вийшов у світ шеститомний збірник документів про участь Радянського Союзу в міжнародних конференціях періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Видання містить матеріали з так званого «югославського питання», яке розглядалося союзниками по антигітлерівській коаліції на Тегеранській, Кримській, Берлінській (Потсдамській) конференціях.

Кілька збірників джерел видані останнім часом в Югославії, зокрема опубліковано X—XIV томи «Збірника документів і матеріалів про народно-визвольну війну югославських народів», новими книгами доповнені I—IX томи. У 1979 р. шоста книга першого тому джерел про визвольну війну та революцію 1941—

1945 рр. в Македонії, яка містить документи КПЮ з вересня 1943 до липня 1944 р.

Основну увагу радянські історики приділяють керівній ролі Комуністичної партії у визвольному русі трудящих Югославії. Так, у 1982 р. цій темі присвячена монографія Д. О. Сев'яна [29]. В ній розглядаються етапи розвитку та діяльності партії югославських комуністів з моменту її створення до перемоги соціалістичної революції. Висвітлюються роль КПЮ як організатора загальнонародної боротьби за незалежність та соціальне визволення країни, важливі напрями діяльності комуністів в ході цієї боротьби. Д. О. Сев'ян зупиняється на міжнародних аспектах югославської революції, тобто відношенні СРСР, США і Англії до народно-визвольної боротьби і до всього комплексу політичних проблем в Югославії. Автор приділяє увагу революційним перетворенням і великій допомозі Радянського Союзу визвольній боротьбі народів цієї країни, розглядає зміцнення зовнішньополітичних позицій нової Югославії.

Тактичні засоби та методи здійснення політики КПЮ на початку народно-визвольної боротьби і революції аналізуються в дослідженні [19], показано, як під керівництвом КПЮ, що брала за основу ленінську теорію соціалістичної революції та досвід ВКП(б), був забезпечений успіх повстання у складних умовах фашистської окупації і зради більшості буржуазії.

Створенню Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ) та її соціально-політичній основі у 1941—1943 рр. присвячене дисертаційне дослідження Н. В. Васильової [4]. Політроботу КПЮ в партизанських загонах та НВАЮ аналізує Т. С. Бушуєва [3]. Організація святкування річниці Великого Жовтня в «Ужницькій республіці» у період повстання 1941 р. та успіхи партизанів у дні цього свята висвітлюються в статті [22]. Форми і методи пропагандистської роботи югославських комуністів, ідейно-політичне виховання мас, діяльність партизанських агітбригад і розвиток культурно-освітньої роботи під час визвольної війни та революції розглядаються у працях [14; 18]. Автори відзначають, що така робота КПЮ, партизанських штабів і органів народної влади сприяла зміцненню зв'язків партії з масами і це мало велике значення в їх згуртуванні та активізації визвольної боротьби.

Різні аспекти керівної ролі югославського робітничого класу та його партії у збройному повстанні 1941 р., застосування радянського досвіду у вирішенні військового, ідейно-політичного, соціально-економічного та інших питань народно-визвольної боротьби і революції аналізуються у статті [21].

Ролі робітничого класу у роки відбудови промисловості Югославії (1944—1947) присвятив дисертаційне дослідження М. І. Касаткін [23]. Проблеми боротьби пролетаріату Югославії та інших країн Центральної і Південно-Східної Європи за націоналізацію промисловості у період революцій 40-х років досліджує Г. П. Мурашко [25].

Г. М. Славін розглядає розвиток Народно-визвольного фронту (НВФ), в якому головну роль відіграв робітничий клас [31].

Розвиток соціалістичної революції та керівну роль КПЮ в ній досліджує Л. Я. Гібіанський. Він підкреслює, що опорою Комуністичної партії в НВФ був союз робітників і трудящих селян [6]. В іншій праці Л. Я. Гібіанський наголошує на тому, що югославський революційний процес «в основному проходив у рамках народно-визвольної війни, а частково після її закінчення». Автор справедливо вказує, що з поглибленням соціального змісту революції «відбувалося поступове зародження, становлення та утвердження нової Югославії» [9, с. 6]. Він розглядає особливості генезису, соціального механізму, класово-політичної динаміки розгортання революції та виникнення нової Югославії у 1941—1943 рр. Л. Я. Гібіанський дійшов правильного висновку про те, що «II сесія Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) конституювала нову, народно-демократичну югославську державність. Її класовий зміст визначився дальшим розвитком і поглибленням процесу соціалістичної революції, яка розгорталася в умовах народно-визвольної війни» [9, с. 17]. Дослідник висловив свою думку про періодизацію югославської народно-визвольної війни історіографією СФРЮ, віддаючи перевагу синтезуючому варіанту П. Морачи [8, с. 49], який виділяє три основні етапи: 1) повстання 1941 р. як вихідний пункт народно-визвольної війни і революції, який визначив її основні риси та напрями розвитку; 2) створення основ нової Югославії (1942—1943); 3) нова Югославія на завершальному етапі війни (1944—1945).

В іншій праці Л. Я. Гібіанський аналізує зовнішньополітичний аспект визвольної війни і революції, політичної та дипломатичної підтримки нової Югославії Радянським Союзом, зокрема взаємовідносини між Народним комітетом визволення Югославії (НКВЮ) на чолі з Й. Броз Тіто та емігрантським урядом І. Шубашича. Автор відзначає, що королівський емігрантський уряд, який був членом антигітлерівської коаліції, енергійно підтримував колабораціоністську політику Д. Михайловича, боротьбу четників проти визвольного руху народів Югославії. На думку автора, їх об'єднувало бажання реставрувати буржуазно-монархічну державу, спираючись на підтримку імперіалістичних кіл Англії та США. Л. Я. Гібіанський підкреслює, що боротьба НКВЮ за міжнародне визнання визвольного руху увінчалася успіхом. Це видно з того, що навіть західні союзники змушені були встановити контакт з ним, піти на компроміс (відставку Д. Михайловича і реакційного емігрантського уряду Пурича). Велика увага приділяється Радянському Союзу, який вчасно підтримав рішення II сесії АВНВЮ і запобіг здійсненню планів У. Черчілля, спрямованих проти югославської революції [7, с. 203—204].

Л. Я. Гібіанський і В. В. Зеленин досліджують деякі аспекти югославо-радянських відносин на основі маловідомих документів, виступів та статей Й. Броз Тіто [10].

Питання про радянсько-югославське співробітництво у роки війни розглядає і Г. М. Славін у другій главі колективної моно-

графії [30]. Автор висвітлює розвиток визвольного руху в Югославії, аналізує питання співробітництва радянського і югославського народів у боротьбі проти фашизму, підтримку Радянським Союзом нової Югославії.

В. В. Зеленін і В. Є. Романов досліджують боротьбу радянської дипломатії за викриття колабораціонізму Д. Михайловича і за підтримку НВАЮ західними союзниками та визнання ними рішень II сесії АВНВЮ. Дослідники відзначають, що Радянський Союз викривав також антинародні, контрреволюційні дії емігрантського королівського уряду. Вони вказують, що Військова місія СРСР була акредитована не тільки при Верховному штабі НВАЮ, а й при НКВЮ з метою політичної підтримки визвольного руху. Це примусило У. Черчілля також погодитися на надання допомоги НВАЮ та на пошуки домовленості із НКВЮ заради збереження і зміцнення антигітлерівської коаліції. Автори підкреслюють, що Радянському Союзу і КПЮ вдалося «зірвати спроби англо-американського втручання в югославські справи на боці контрреволюційних елементів» [13, с. 39] і підтримати нову Югославію після визволення Белграда. Автори доходять єдино правильного висновку про те, що «нова Югославія могла спиратися на значну військову, морально-політичну, дипломатичну та матеріальну підтримку СРСР. Ця підтримка сприяла успішному завершенню боротьби НКВЮ за міжнародне визнання нової Югославії, зміцненню міжнародних позицій ДФЮ, зриву планів реакційних західних політичних кіл добитися реставрації в Югославії буржуазно-монархічних порядків і повернення в країну короля. Спираючись на допомогу СРСР, нова Югославія могла більш успішно та впевнено протистояти спробам тиску на неї зовні» [13, с. 41].

Названа проблема привернула увагу В. Є. Романова, який досліджує політико-дипломатичну підтримку Радянським Союзом боротьби югославських трудящих за нову Югославію [26]. Більш докладно це питання досліджується ним у дисертації [27].

Одну із своїх статей В. Є. Романов присвятив критиці англо-американської буржуазної історіографії радянсько-югославських відносин у роки другої світової війни [28].

Питання політики Англії стосовно Югославії висвітлює Б. М. Тарасов [32].

Політико-дипломатичний аспект радянсько-югославських відносин воєнних років та ставлення до них Англії розглядає Д. Зангезурський [12]. Автор розкриває політичні цілі буржуазних фальсифікаторів Заходу у трактовці так званого «югославського питання» періоду війни, особливо в англійській історико-мемуарній літературі. Він викриває тенденційність У. Черчілля, Ф. Оті, Р. Клогга, Ф. Макліна та інших військово-політичних діячів у їх спробах «обілити» політику правлячих кіл Англії та фальсифікувати політику СРСР, радянсько-югославські відносини. Д. Зангезурський вказує також на негативне відношення Англії до визвольного руху в Югославії та підтримання нею четників і виправдання антикомуніста і колабораціоніста Д. Михайловича.

У книзі Ю. С. Гіренка показано радянсько-югославське співробітництво в роки другої світової війни, дипломатична боротьба СРСР за міжнародне визнання нової Югославії [11]. Автор показав, що інтернаціональній солідарності народів Радянського Союзу і Югославії сприяли давні демократичні та революційні традиції.

Ю. С. Гіренко висвітлює протидію радянської дипломатії реакційним планам імперіалістичних кіл Англії та США щодо експорту контрреволюції в Югославію та її ставлення до англійської «політики компромісу» між новою Югославією і буржуазно-монархічними силами. Автор вказує на негативне відношення Радянського Союзу до пропозиції У. Черчілля про поділ Балкан на «сфери впливу». Описуючи спільні бойові дії частин Червоної Армії та НВАЮ по визволенню північно-східних районів Югославії, він говорить про захист Радянським Союзом інтересів народної Югославії на заключному етапі війни.

В. М. Кабачек у статті та дисертаційному дослідженні розглядає форми і методи всебічного югославсько-радянського співробітництва, що сприяло утвердженню народно-демократичної держави. Автор показує роль Радянського Союзу в перемозі визвольної війни народів цієї країни, підкреслюючи виняткову важливість допомоги СРСР НВАЮ на завершальному етапі війни, а також дипломатичну підтримку новоутвореній демократичній державі. В. М. Кабачек правильно відзначає, що зовнішня політика СРСР сприяла зміцненню безпеки Югославії, захищала її від англо-американського втручання у внутрішні справи країни, забезпечила суверенітет народної республіки. Автор приділив увагу застосуванню КПЮ радянського досвіду в питаннях національної політики та державного будівництва. Викликає значний інтерес висвітлення ним ролі матеріальної допомоги у відбудові транспорту, промисловості та сільського господарства [16; 17].

І. Г. Яну відтворює на підставі нових югославських, болгарських та грецьких джерел конкретну картину з історії спільної боротьби народів Югославії та Греції у другій світовій війні. Автор показує масовість, інтернаціоналізм і демократичну спрямованість руху Опору на Балканах [34].

Як і раніше, приділяється велика увага бойовій співдружності братських армій; це підтверджують статті А. В. Антосяка і В. Ф. Толубко [1; 33], які розглядають взаємодію Радянської Армії та НВАЮ. Про дії радянської авіації у Белградській операції розповідає один з її учасників О. В. Кузьмін [24].

Певне місце визвольному рухові в Югославії та допомозі їй з боку СРСР приділено у 12-томній «Історії другої світової війни 1939—1945 рр.» [15].

У 1982 р. вийшло друге видання книги, в якій висвітлюється значення досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції в ході революцій 40-х років у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема в Югославії. Розкриваються загальні закономірності та особливості революцій у країнах регіону, показано порівняльне вивчення соціально-економічних перетворень у

революційному процесі. Видання доповнене новими матеріалами [5].

Отже, радянські історики розглядають народно-визвольну війну в Югославії як складову, найбільш активну частину європейського антифашистського руху Опору. Вони підкреслюють вагомий внесок у боротьбу антигітлерівської коаліції на чолі з СРСР і велику допомогу нашої країни визвольній боротьбі в Югославії, виконання Радянським Союзом свого інтернаціонального обов'язку.

Список літератури: 1. Антосяк А. В. Советско-югославское боевое сотрудничество в годы второй мировой войны. — Военно-исторический журнал, 1978, № 5. 2. Антосяк А. В., Решетников О. Н., Романов В. Е., Славин Г. М. Освободительная борьба народов балканских стран против фашизма. — В кн.: Балканские исследования. Вып. 5. М., 1979. 3. Бушueva Т. С. Из истории политики Коммунистической партии Югославии в НОАЮ. — Советское славяноведение, 1979, № 2. 4. Васильева Н. В. Создание Народно-освободительной армии Югославии и ее социально-политические основы (1941—1943 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1976. 5. Великий Октябрь и революции 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 2-е изд. М., 1982. 6. Гибианский Л. Я. Развитие югославской революции в ходе народно-освободительной войны и борьба за окончательное утверждение новой Югославии. — В кн.: Из истории народно-демократических и социалистических революций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1977. 7. Гибианский Л. Я. Дипломатическая история Висского соглашения Тито-Шубашич. — В кн.: Балканские исследования. Вып. 3. М., 1978. 8. Гибианский Л. Я. Проблемы периодизации югославской народно-освободительной войны и революции в послевоенной историографии СФРЮ. — Советское славяноведение, 1980, № 2. 9. Гибианский Л. Я. Из истории становления новой Югославии (1941—1943 гг.). — Советское славяноведение, 1983, № 6. 10. Гибианский Л. Я., Зеленин В. В. Некоторые аспекты югославо-советских отношений в малоизвестных документах, выступлениях и статьях И. Броз Тито. — Советское славяноведение, 1981, № 6. 11. Гиренко Ю. С. Советско-югославские отношения (страницы истории). М., 1983. 12. Зангезурский Д. Новые попытки фальсифицировать историю. — Международная жизнь, 1982, № 4. 13. Зеленин В. В., Романов В. Е. Действия СССР на международной арене в поддержку югославского народно-освободительного движения. — Советское славяноведение, 1983, № 4. 14. Исаева З. Развитие драматургии Югославии в период народно-освободительной борьбы (1941—1945). — Советское славяноведение, 1978, № 6. 15. История второй мировой войны 1939—1945 гг. В 12-ти т. Т. 4—10. М., 1975—1979. 16. Кабачек В. М. Допомога Радянського Союзу Югославії у зміцненні Народно-Визвольної Армії (1944—1945 рр.). — Вісник Харків. ун-ту, 1976, № 145. 17. Кабачек В. Н. Югославско-советское сотрудничество (март 1945 — февраль 1946 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1978. 18. Каїров С. Л. Деякі питання політико-виховної та культурно-освітньої роботи комуністів Югославії у період повстання 1941 р. — Питання нової та новітньої історії. К., 1975, вип. 21. 19. Каїров С. Л. Політика Комуністичної партії Югославії у повстанні 1941 р. — Проблеми слов'янознавства, 1976, вип. 14. 20. Каїров С. Л. Висвітлення у радянській історіографії деяких питань збройного повстання 1941 р. в Югославії. — Питання нової і новітньої історії. Харків, 1977, вип. 23. 21. Каїров С. Л. Робітничий клас Югославії у антифашистському повстанні 1941 р. — Проблеми слов'янознавства, 1980, вип. 22. 22. Каїров С. Л. Відзначення свята Великого Жовтня в Югославії в перший рік визвольної війни. — Проблеми слов'янознавства, 1981, вип. 24. 23. Касаткин Н. И. Рабочий класс Югославии в годы восстановления промышленности (1944—1947 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1977. 24. Кузьмин А. В. Боевые действия авиационных групп под командованием А. И. Витрука в сражениях за освобождение Югославии. — Советское славяноведение, 1979, № 6. 25. Мурашко Г. П. Борьба рабочего класса за национализацию промышленности. Из опыта революций 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1979. 26. Романов В. Е. Политико-дипломатическая поддержка Советским Союзом борьбы

югославських трудящихся за нову Югославію. — В кн.: Внешня політика СССР и проблеми послевоенного урегулювання в Європі. М., 1978. 27. *Романов В. Е.* Советско-югославские отношения в годы второй мировой войны (1941—1945 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1979. 28. *Романов В. Е.* Критика англо-американской буржуазной историографии советско-югославских отношений в годы второй мировой войны. — В кн.: Критика буржуазных концепций истории СССР. М., 1982. 29. *Севьян Д. А.* Из истории Союза коммунистов Югославии. 1919—1945. М., 1982. 30. *Славин Г. М.* Сотрудничество народов СССР и Югославии в борьбе против фашизма. — В кн.: Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость. 1941—1945 гг. М., 1978. 31. *Славин Г. М.* Народный фронт Югославии в борьбе за укрепление народно-демократического государства. — Советское славяноведение, 1981, № 2. 32. *Тарасов Б. Н.* Политика Англии в отношении Югославии (июнь 1941 — ноябрь 1942 гг.). — Советское славяноведение, 1983, № 1. 33. *Толубко В. Ф.* Освободительный поход Советской Армии на Балканы. — Новая и новейшая история, 1980, № 5. 34. *Яну И. Г.* Боевое сотрудничество югославских и греческих патриотов в годы второй мировой войны. — Вопросы истории славян. Воронеж. 1977, вып. 5.

Краткое содержание

Дается краткий обзор работ советских историков конца 70-х — начала 80-х годов по важнейшим аспектам освободительной борьбы и революции 1941—1945 гг. в Югославии, в частности о развитии и укреплении органов народной власти, возникновении и деятельности Народно-освободительного фронта, характере революции и руководящей роли в ней КПЮ; а также о международном значении освободительного движения, советско-югославских отношениях.

Стаття надійшла до редколегії 10.01.84.

Г. А. МАЦЕНКО, асп.,
Московский университет

ПОЛЬСЬКЕ РАДІОМОВЛЕННЯ В СРСР В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945)

В роки Великої Вітчизняної війни радянського народу проти гітлерівської Німеччини на території СРСР опинилася велика кількість польських громадян. Польські комуністи розвинули активну агітаційну і пропагандистську діяльність, спрямовану на об'єднання демократичних сил польської еміграції в Радянському Союзі, встановлення взаєморозуміння та співробітництва між поляками і радянськими людьми, мобілізації співвітчизників на боротьбу з фашизмом. Велику роль у цьому відіграло польське радіомовлення в СРСР.

На початку війни, коли тимчасово припинили діяльність редакції багатьох журналів, у тому числі і «Nowe Widnokręgi», радіо стало об'єднуючим центром для творчої інтелігенції, для всіх поляків, що знаходились на території Радянської країни.

Велике значення в цій організаторській роботі мали радіомітинги. Так, на першому Всеслов'янському мітингу 10—11 серпня 1941 р. у Москві, який транслювався по радіо, виступила з про-

мовою В. Василевська. 27 листопада 1941 р. в Саратові відбувся радіомітинг представників польських прогресивних угруповань, на якому була висунута ідея створення польської демократичної організації в СРСР. Як пізніше згадував Е. Путрамент, радіомітинг «став першою відкритою демонстрацією тієї політичної течії, яка через півтора року привела до створення I-ї дивізії і всього, що з нею пов'язане» [15, с. 123].

На Всеслов'янському мітингу 9 травня 1943 р. у Москві, проведеному за участю представників Спілки Польських Патріотів, було прийнято звернення до пригноблених слов'янських народів з заклик до рішучого продовження боротьби з гітлеризмом. На мітингу з доповіддю виступили В. Василевська і З. Берлінг.

Питання діяльності польського радіомовлення в СРСР в тяжкий воєнний час досліджені недостатньо. Авторі деяких монографій та творів мемуарного характеру лише побіжно згадують про нього [1; 3; 4; 5; 8; 14; 15; 18; 19].

Мета статті — висвітлити організаційно-пропагандистську діяльність польського радіомовлення по згуртуванню польської еміграції на радянській території і виховання її в дусі дружби з радянським народом, мобілізації поляків в СРСР і в Польщі на посилення боротьби проти фашистських загарбників.

Основну діяльність в роки Великої Вітчизняної війни вели польська редакція при Всесоюзному і Українському радіокомітетах, а також радіостанції імені Т. Костюшка і радіо Спілки Польських Патріотів в СРСР.

Польська редакція при Всесоюзному радіокомітеті в Москві була організована відразу після початку війни. В жовтні 1941 р. її було евакуйовано до Куйбишева. В підготовці передач брали участь В. Біліг, Е. Баумріттер, П. Гофман, Г. Кржижановська, І. Браун. З цією редакцією активно співробітничали Е. Борейша, Я. Броневська.

В перші місяці війни радіопередачі будувались на основі матеріалів радянських центральних газет. Передачі, підготовлені спеціально для радіо, було небагато. Однак війна поставила перед радіопропагандою нові завдання. Центральне місце в радіопередачах займали в подальшому повідомлення Радінформбюро і офіційні виступи керівників Радянської держави, а також матеріали, що закликали до активних дій проти гітлерівців, до саботажу і диверсій.

Ідеєю зміцнення дружби і співробітництва між радянським і польським народами в боротьбі проти фашистських окупантів були пройняті всі програми редакції. В передачах постійно підкреслювалась думка, що саме на Східному, радянсько-німецькому фронті вирішується майбутнє Радянського Союзу, Польщі та інших країн.

У роботі редакції велику роль відіграв А. Лямпе — висококваліфікований пропагандист, прекрасний організатор, який вміло згуртував колектив, був його ідейним натхненником. «На підступах до Москви і Ленінграда, в степах України, на узбережжі Чорного моря, під далеким Мурманськом йде бій за Польщу, — го-

ворив А. Лямпе під час виступу по радіо перед співвітчизниками восени 1941 р. — Не за частину території, не за більшу чи меншу контрибуцію, не за ті чи інші поступки, а за існування держави і нації...» [13, с. 81—82]. Думка про те, що національне відродження польського народу повністю залежить від перемоги СРСР, повторювалась майже в кожному виступі А. Лямпе. Звертаючись до населення Польщі, він закликав земляків не бути пасивними, усіма силами й засобами боротись проти заклятого ворога. «Повстанські традиції наших предків, — говорив він у березні 1942 р., — героїчний дух захисників Варшави, приклад незламних польських партизан, розум і серце — все закликає до дії. Польща — найбільш уразливе місце європейського тилу Німеччини. Момент зараз переломний. Удар в рішучий момент по найбільш уразливому місцю ворога має велике значення...» [13, с. 123].

Редакція при Всесоюзному радіокомітеті в Куйбишеві припинила свою діяльність в травні 1943 р., після створення 1-ї польської дивізії ім. Т. Костюшка.

Польська редакція була створена восени 1941 р. також при Українському радіокомітеті, який був евакуйований з Києва до Саратова. Заступником голови радіокомітету по польському радіомовленню було призначено В. Гроша. «Відізваний з фронту з-під Воронежа, я приїхав в місто на Волзі, де було організовано редакцію польських радіопередач, і опинився в обстановці зосередженості і серйозності, — пригадавав В. Грош. — Ми, частка польських товаришів, знайшли спільну мову і зрозуміли, що повинні говорити з земляками на батьківщині, яка залишалась, щонайменше на відстані двох тисяч кілометрів, тоді як Радянська Армія все віддалялась від кордонів Польщі» [9, с. 325].

Над передачами активно працювали М. Нашковський, Е. Путрамент, Л. Пастернак, А. Важик та інші. Душею редакції був Ю. Брун-Брунович — найстарший діяч польського робітничого руху, полум'яний патріот і інтернаціоналіст, який лаконічно сформулював свої принципи в одній з передач: «Обов'язком поляка є виробити в собі імунітет до отрути ворожої пропаганди і допомогти землякам в своєму найближчому оточенні» одягти в броню «думки і серця проти цієї трутизни...» [9, с. 327].

Радіостанція широко висвітлювала рух Опору в окупованій країні, вселяла впевненість у визволення Польщі від гітлерівських загарбників. Проте «завданням особливої важливості, — говорить в спогадах члена редакції М. Нашковського, — ми вважали прищеплювати передачами почуття дружби між польським та радянським народами, переконувати, що майбутня Польща, відроджена на руїнах гітлеризму, повинна бути пов'язана міцним союзом зі східним сусідом, який є соціалістичною, миролюбивою державою і може гарантувати Польщі незалежність...» [14, с. 195]. Програми, що звучали в ефірі щоденно по годині, включали актуальні інформації, замітки, коментарі.

Навесні 1943 р. передачі польського радіо з Саратова було припинено. Співробітники редакції переїхали до Куйбишева, а пізніше до Москви і продовжили роботу на радіо.

У липні 1941 р. група польських комуністів в СРСР при сприянні Виконкому Міжнародного Комуністичного Інтернаціоналу організувала польську радіостанцію імені Т. Костюшка. Вона почала діяти водночас зі створеними югославською, чехословацькою, французькою, болгарською, угорською та іншими радіостанціями, керували якими представники комуністичних партій цих країн [16, с. 555].

Восени 1941 р. у зв'язку з наближенням гітлерівських військ до Москви радіостанція тимчасово припинила свої передачі, але незабаром відновила їх з далекої башкирської столиці Уфи. В березні 1943 р. редакція повернулася до Москви.

Активну участь у підготовці радіопередач брали З. Держинська, Х. Пентрак, Ю. Ковальський, а також В. Левіковський, який був одночасно і диктором. Пізніше до них приєдналися С. Вербловський, Ю. Бургін, Л. Касман та інші.

У передачах радіостанції багато місця займали матеріали, які викривали варварський терор гітлерівців на окупованій землі, закликали до масової озброєної боротьби з фашистськими загарбниками. Широко обговорювались можливості створення антигітлерівського народного фронту, ставлення польського емігрантського уряду в Лондоні до актуальних проблем внутрішньої та міжнародної політики.

В кожній програмі передавались повідомлення про становище на фронті, і передусім — про бойові дії Радянської Армії, говорилося про партизанський рух на Україні і в Білорусії, в Югославії, Греції, про боротьбу з німецькими окупантами у Франції та Чехословаччині. «Матеріалів про боротьбу радянського народу і його армії ми мали досить, — писав пізніше один з членів редакції Ю. Ковальський. — Достатньо було інформації і про боротьбу інших народів, яку ми діставали від братських партій, а також з повідомлень агентств преси та газет всього світу. Однак найважливіше значення для нас мали вісті з батьківщини. До того часу, коли було організовано більш регулярний зв'язок з керівництвом Польської Робітничої Партії в країні, — а це відбулось в червні 1942 р., — нам доводилось мати справу з матеріалами німецької преси і радіо, що потребувало вміння читати між рядками гітлерівської пропаганди...» [12, с. 344].

Кожна програма включала звичайно кілька сторінок. Наприклад, 10 лютого 1942 р. в ефір було передано такі статті і інформації: 1. «Польський селянин в боротьбі з загарбником», в якій йшлося про труднощі окупантів в зборі поставок, містився заклик до селян боротися з грабуванням продовольчих товарів і роз'яснювалось політичне значення цієї боротьби; 2. «Операції радянських військ»; 3. «Боротьба німецьких антифашистів»; 4. «Чеський народ не склав зброю»; 5. «Даремні загрози та попередження», в якій йшлося про намагання гітлерівців тероризувати населення Польщі.

Наступного дня, 11 лютого 1942 р., радіослухачам пропонувались такі матеріали: 1. «Зірвати підготовку до весняного наступу», в якому містився заклик до активізації антигітлерівської бороть-

би, особливо на транспорті; 2. «Широкий розмах радянських військових операцій»; 3. «Ненависть сильніша за смерть» — про боротьбу французів-антифашистів і розстріл гітлерівцями французьких заложників; 4. «Партизанський рух на Західній Україні» [12, с. 344—345].

Позивні радіостанції імені Т. Костюшка звучали в ефірі до липня 1944 р. Навесні 1943 р. було створено Спілку Польських Патріотів в СРСР, яка широко розгорнула пропагандистську діяльність, використовуючи друк, політичні кампанії, а також радіо.

В середині серпня 1943 р. в ефірі прозвучали перші програми Спілки Польських Патріотів, які були призначені для Польщі та польських громадян в Радянському Союзі. В роботі редакції брали участь В. Біліг, Р. Гранас, Р. Панська, І. Баумріттер та інші.

Найчастіше в передачах йшлося про становище на фронтах, передавалась в ефір військова і політична інформація, а також повідомлення Головного Правління СПП з приводу громадської опіки, культури, освіти, замітки про діяння гітлерівців на польській землі.

Спочатку програми передавались двічі на день, потім частіше. Вже до березня 1944 р. було передано 26 півгодинних передач для Польщі та 49 передач по 20 хвилин для польського населення Радянського Союзу. В березні кількість передач була значно збільшена [2, т. 8, с. 86]. Всього в ефірі прозвучало сотні радіопередач, в яких поряд з інформацією про події на батьківщині та про життя польської еміграції в СРСР передавались концерти польської музики та поезії, що піднімали патріотичний дух поляків, були для них духовним зв'язком з далекою батьківщиною, зміцнювали надію і впевненість у близьку перемогу над ворогом і відродження Польщі.

Радіо СПП повідомляло про всі найважливіші події, які відбувалися в Польщі і Радянському Союзі, бойові дії польських військових з'єднань, ініціативи ППР, що були спрямовані на зміцнення позицій Польщі на міжнародній арені.

Так, у відповідь на створення в окупованій Варшаві Крайової Ради Народової радіо СПП проголосило: «Спілка Польських Патріотів визнає КРН єдиним представником нації, яка зростає під час боротьби проти окупантів... Уповноважені КРН прибули до Москви з метою ознайомитися з діяльністю Спілки Польських Патріотів та складом польської армії на території СРСР, встановити зв'язок з урядами союзних держав» [18, с. 161].

Польські програми з Москви транслювались деякими обласними радіостанціями. В окремих містах передавались програми обласних відділень СПП [11, с. 101—102]. Регулярно здійснювалось радіомовлення на польській мові в Павлодарі, Омську, Кизил-Орді, Свердловську, Фрунзе, в Алтайському та Красноярському краях, де переважно зосереджувалось польське населення.

Так, у передачу, організовану обласним правлінням СПП в Алтайському краї 26 травня 1945 р., яка звучала в ефірі дванадцять хвилин, було включено замітки про збір експонатів для

виставки «Польська еміграція в СРСР в 1941—1945 роках»; про організацію польських бібліотек в Барнаулі та районах Алтайського краю; про літературний конкурс на тему «Спосіб життя поляків в Радянському Союзі»; про організацію циклу читань на політико-виховні, наукові та загальноосвітні теми та інші матеріали [17, 1945, № 25].

Однак найбільших успіхів у цій галузі досягло обласне правління СПП в Павлодарі, яке передавало програми на польській мові кожного тижня по 75 хвилин. До цих входили матеріали на різноманітні теми: «Польща сьогодні», «Сільськогосподарська реформа», «Об'єднання демократичних сил народу» [17, 1945, № 37].

Програми СПП звучали в ефірі до того, як у березні 1945 р. було звільнено Радянською Армією Люблін. З цього часу інформацію про життя в країні передавала полякам в СРСР місія польського уряду в Москві [10, с. 171]. В ефірі регулярно, по вівторках та суботах, звучало: «Говорить радіо посольства Польської республіки в СРСР. Починаємо передачу для поляків в СРСР...».

Польське радіомовлення відіграло важливу роль в політичному, ідеологічному та культурному житті польської еміграції на радянській землі. «Що означає для поляків ця передача, яка летить з Москви на хвилях ефіру, можна зрозуміти, якщо уявити їх, розпоршених на величезній території Радянського Союзу, на декілька років відірваних від батьківщини, нудьгуючих за рідною землею... Пролітали двадцять хвилин, замовкали слова в ефірі. І кожен, хто слухав радіо в безмежних степах Казахстану чи лісах Сибіру, переймався радісним відчуттям, що не забуті сотні таких же, як він, їх нудьга по країні та рідній мові» [17, 1945, № 37].

Важливим завданням польського радіомовлення в СРСР була активізація руху Опору в окупованій країні. На прийом передач зі сходу в Польщі, як і у всіх окупованих державах, було запроваджено сувору заборону. Але незважаючи на це, програми з Радянського Союзу слухали в багатьох містах та селах, члени підпільних антифашистських організацій друкували радіоматеріали в своїх виданнях, розповсюджували листівки з найважливішими повідомленнями.

Про те, як слухали Москву, розповідається, наприклад в спогадах ветерана І. Алеф-Болков'яка: «Ввечері я ввімкнув радіо, одягнув навушники і тремтячою рукою почав крутити ручки. Ще один рух, і раптом розбірливо зазвучала польська мова: «Говорить радіостанція імені Т. Костюшка! Радянське керівництво вирішило задовольнити прохання Співки Польських Патріотів в справі створення на території СРСР польської дивізії імені Т. Костюшка з метою спільної боротьби разом з Червоною Армією проти німецьких загарбників. Формування польської дивізії вже почалося. «...Ми довго обговорювали цю подію, розуміючи, що з цього часу партизанський рух набере ще ширшого розмаху, що наша боротьба стане складовою частиною боротьби польської армії поруч з Червоною Армією... Я почав писати статтю у «Відомості». Звісно, весь номер був присвячений цій події. Наступного дня

500 примірників «Відомостей» були готові до розповсюдження...» [7, с. 77—78].

Отже, польське радіомовлення в Радянському Союзі в роки Великої Вітчизняної війни відіграло значну роль в підвищенні політичної свідомості і згуртуванні польської еміграції в СРСР, мобілізації всього польського народу на боротьбу з фашистськими загарбниками, зміцнювало дух інтернаціональної солідарності радянського і польського народів.

Список літератури: 1. *Гуревич П., Ружніков В.* Советское радиовещание. М., 1976. 2. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 8. М., 1974. 3. *Калениченко П. М.* Деятельность Союза Польских Патриотов в СССР — славная страница в истории польской прогрессивной эмиграции. — В кн.: Очерки истории советско-польских отношений. М., 1979. 4. *Калениченко П. М.* Польська прогресивна еміграція в СРСР у роки другої світової війни. К., 1957. 5. *Пиримкулов Ш. Д.* К истории создания СПП в СССР. — Советское славяноведение, 1977, № 6. 6. *Парсаданова В. С.* Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. М., 1982. 7. *Alef-Bolkowski G.* Gorące dni. Warszawa, 1959. 8. *Brun-Brunowicz J.* W walce o Polskę. Warszawa, 1954. 9. *Grosz W.* Mózgiem i sercem. — KPP. Wspomnienia z pola walki. Warszawa, 1951. 10. *Jaloszynski I.* Niektóre problemy dotyczące powstania i struktury ZPP w ZSRR. — Najnowsze dzieje Polski (1939—1945). 1962, t. 6. 11. *Korzon A.* Związek Patriotów Polskich w ZSRR. — Dzieje najnowsze. Roczn. 3, 1971, № 3. 12. *Kowalski I.* Rozgłoszonia im T. Kościuszki. Fragmenty wspomnień. — Z pola walki, 1964, № 4. 13. *Lampe A.* O nową Polskę. Warszawa, 1954. 14. *Naczkowski M.* Lata próby. Warszawa, 1965. 15. *Putrament I.* Pół wieku. T. 2. — Wojna. Warszawa, 1966. 17. *Wolna Polska.* 18. *Zaluski Z.* Prepusłtka do historii. Warszawa, 1963. 19. *Zbiniewicz F.* Armia Polska w ZSSR. Warszawa, 1963.

Краткое содержание

Рассматриваются вопросы организационно-пропагандистской деятельности радиовещания на польском языке в СССР в годы Великой Отечественной войны. Показана работа радио по сплочению польской эмиграции на советской земле и воспитанию ее в духе дружбы с советским народом, а также мобилизации поляков в СССР и в Польше на усиление борьбы против немецко-фашистских захватчиков. Основное внимание уделяется работе польских редакций при Всесоюзном и Украинском радиокomiteтах, а также радиостанции имени Т. Костюшко и радио Союза Польских Патриотов в СССР.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.83.

Ю. П. ШЕСТАКОВ, асп.,
Чернівецький університет

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ К. СВЕРЧЕВСЬКОГО В НАРОДНІЙ ПОЛЬЩІ (1945—1947)

Ім'я видатного революціонера-інтернаціоналіста К. Сверчевського широко відоме в усьому світі. Він був учасником Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни в

СРСР, у 1936—1938 рр. під псевдонімом генерала Вальтера воював у лавах захисників республіканської Іспанії, у роки Великої Вітчизняної війни був одним з фундаторів Збройних Сил народної Польщі — Війська Польського. Вся діяльність К. Сверчевського у післявоєнний період була спрямована на зміцнення народовладдя в країні, будівництво основ нового демократичного суспільства. Багато уваги він приділяв громадсько-політичній діяльності. То була і повсякденна копітка праця з різних питань, діяльність у вищому законодавчому органі країни — сеймі, і цілий ряд дипломатичних місій, які йому доручав уряд; це — численні збори, з'їзди громадських організацій тощо.

Першою дипломатичною місією генерала К. Сверчевського, на той час заступника міністра оборони Польщі, стали переговори з міжнародною Контрольною комісією в справах репатрізації поляків з Німеччини у вересні 1945 р., на яких він очолював польську делегацію. Тоді ж він був призначений командуючим польськими підрозділами, що воювали на Заході в роки другої світової війни і повернення яких очікувалось у Польщі.

Кінцевою метою переговорів було вироблення і прийняття конкретної угоди з питань повернення польських громадян на батьківщину, які гальмувалися американцями та англійцями. Разом з тим генералу доручалося вивчити питання про повернення Польщі пограбованого та вивезеного до Німеччини різного заводського обладнання. Не вдаючись у подробиці, слід зазначити, що великою мірою авторитет К. Сверчевського, аргументованість його виступів та гідність, з якою він представляв народну Польщу, сприяли успішному вирішенню цих проблем [20].

Перший з'їзд учасників національно-визвольної війни в Іспанії 1936—1939 рр. відбувся у листопаді 1945 р., на якому вперше на весь голос було сказано про поляків-інтернаціоналістів, які ще у 30-х роках розпочали війну з фашизмом. Керівником та ініціатором цього форуму був генерал К. Сверчевський. Напередодні з'їзду по центральному радіо прозвучала його вітальна промова, звернена до учасників та гостей з'їзду, до усього польського народу [3]. Генерал розповів про велику солідарність народів усіх країн, що народилась в Іспанії в роки революційної війни, відзначив участь інтернаціоналістів у роки другої світової війни і на закінчення додав: «Ми б хотіли запевнити наш народ, що з такою ж енергією та ентузіазмом, з якими воювали в Іспанії, будемо працювати, не шкодуючи життя заради щастя нової, відродженої демократичної Польщі» [3].

На з'їзд, що розпочав свою роботу 4 листопада 1945 р., зібралось 200 колишніх інтербригадівців-домбровців та ряд делегацій, запрошених з різних країн [11]. Вперше у Варшаві зібрались бойові товариші. Серед них були й іспанські друзі генерала — Хуан Модесто та Енріке Лістер [20]. За пропозицією колишнього командира 13-ї інтербригади ім. Я. Домбровського Г. Торуньчика з'їзд відкрив генерал К. Сверчевський, одноставно обраний його головою [16]. Цей форум знайшов широкий відгук у пресі та радіо. Учасників з'їзду приймав у Бельведерському палаці президент

Крайової Ради Народової Б. Берут, який вручив ряду учасників з'їзду урядові нагороди [11].

Заснована після першого з'їзду домбровців Спілка колишніх учасників боротьби за незалежність Іспанії одностайно обрала почесним головою К. Сверчевського [2, к. 1]. Діяльність Спілки постійно знаходилась у полі зору генерала, який брав активну участь у її роботі.

Метою цієї організації, яка скорочено називалась Спілкою домбровців, було: а) опіка сімей загиблих інтербригадівців, а також членів Спілки та їх сімей; б) збір матеріалів та популяризація історії боротьби з міжнародним фашизмом в Іспанії; в) підтримка контактів з братніми організаціями в інших країнах [2, к. 1]. Але поступово сфера діяльності Спілки розширилась. Так, її члени розгорнули кампанію по викриттю злочинів франкістів, за розрив дипломатичних відносин країн-членів ООН з фашистською Іспанією. З проханням підтримати цю боротьбу від імені Спілки генерал К. Сверчевський, полковники Г. Торунчик та Ф. Ксьонжарчик звернулись з листом до прем'єр-міністра Великобританії К. Етлі, який у 1937 р. був в Іспанії та виступав з засудженням політики «невтручання» англійського уряду. «Весь світ захоплювався героїзмом Ваших земляків, — говорилось у листі, — які, як писав Ральф Фокс, віддали своє життя у боротьбі проти банд Гітлера, Муссоліні і Франко та закликали народи Великобританії до надання відкритої допомоги Іспанській республіці.

В ім'я наших товаришів по зброї, в ім'я тисяч героїв усіх народів, полеглих в Іспанії, в ім'я найсвітліших ідеалів людства звертаємось до Вас із закликом активніше вирушити на захист патріотів Іспанії, проти франкістської диктатури...» [5, № 49038/19-а].

Про значення організації колишніх борців за свободу та незалежність Іспанії, про їх подальшу діяльність говорив К. Сверчевський на одному із з'їздів у Белграді: «Домбровці не тільки їздять на з'їзди — вони і сьогодні продовжують боротьбу. Вона дала свої плоди: справа домбровців стала справою всього польського народу, польської демократії» [19].

Надзвичайно важливе питання ролі колишніх учасників боротьби з фашизмом у будівництві нової Польщі були порушені К. Сверчевським у виступі перед делегатами з'їзду учасників збройної боротьби на Познаньщині [4]. Він відзначив великий внесок у справу перемоги над німецьким фашизмом тих, хто із зброєю у руках боровся за свободу країни. Сьогодні ж, коли країна лежить у руїнах, коли реакційне підпілля заважає будівництву нового суспільства, потрібно стати у перші лави будівників демократичної Польщі: «Ви повинні бути першими на заводах і в селах, тому що це передусім ваша влада. Це завдяки вам, вашому героїзму піднімається сьогоднішня Польща — вільна і незалежна» [4].

У другій половині 1946 р. генерал К. Сверчевський на декілька місяців виїхав до Америки, де очолив ряд дипломатичних місій. Однією з причин цієї подорожі були події 6 вересня 1946 р., коли

державний секретар США Дж. Бірнс у своїй промові піддав сумніву післявоєнні кордони Польщі по Одеру-Нейсе і фактично закликав до їх перегляду. У цій ситуації польському уряду було важливо з'ясувати громадську думку у США, Канаді, країнах Латинської Америки, але ще більш важливим було донести до народів цих країн, до поляків-емігрантів правду про нову та незалежну Польщу, розповісти про ті величезні людські та матеріальні втрати, що їх зазнав польський народ у роки другої світової війни.

Для виконання цієї важливої та відповідальної місії трапилась слушна нагода — 20—22 вересня 1946 р. у Нью-Йорку відкрився 3-й з'їзд прогресивної антифашистської організації у США — Конгресу американських слов'ян. Делегацію Польщі на цьому форумі, який зібрав 1998 делегатів [8, с. 82] з усіх слов'янських країн, очолив К. Сверчевський. Делегацію Радянського Союзу очолював генерал А. Гундарев, Української РСР — письменник О. Корнійчук, Білоруської РСР — генерал В. Козлов, Болгарії — Г. Петров, Чехословаччини — Ф. Фял [12]. Делегації Югославії американські офіційні органи відмовили у в'їзних візах.

З'їзд пройшов під лозунгами допомоги слов'янським країнам, які зазнали великих втрат під час гітлерівської окупації та боротьби на захист миру [17]. У своїй промові від імені польської делегації генерал К. Сверчевський розповів, як польський народ зі зброєю в руках разом з Радянською Армією звільнив батьківщину від німецько-фашистських загарбників та взяв владу у свої руки. Він розповів про нові перетворення у країні, про плани відбудови та подальшого розвитку, а на закінчення сказав: «Ми збудуємо таку Польщу, якою будуть пишатися усі американські поляки» [21]. Ці ж думки були висловлені на з'їзді колишніх бійців 15-ї американської інтернаціональної бригади ім. Авраама Лінкольна, що проходив у ті дні у Нью-Йорку [9, с. 131].

Наприкінці вересня К. Сверчевський виїхав до Вашингтона, де зустрівся з представниками американської полонії у Детройті, Нью-Йорку, Чикаго. Планувались мітинги, зустрічі генерала в інших містах, але К. Сверчевському заборонили публічні виступи на тій підставі, що він не зареєстрований як офіційна особа. До того ж він у цей час захворів і більше місяця був прикутий до ліжка. Незважаючи на заборони, генерала навідували колишні інтербригадівці, поляки-емігранти, американські робітники [14].

Після поїздки по США К. Сверчевський на запрошення заступника міністра оборони Канади 24 листопада 1946 р. прибув у Монреаль. Весь час перебування К. Сверчевського у Канаді був насичений зустрічами, прийомами, мітингами, зборами. У Оттаві він наніс візит заступнику міністра оборони полковнику Пірсону та міністру оборони Канади полковнику Гібсону [14]. Того ж дня генерал виступив на зустрічі з польськими емігрантами у Гамільтоні [8, с. 87].

На багатотисячному мітингу у Вінніпезі, де зібрались представники канадських поляків провінції Манітоба, К. Сверчевський

розповів про боротьбу польського народу за незалежність, про перспективи розвитку Польщі і ще раз підкреслив велике значення дружби та співробітництва між радянським та польським народами у роки війни та післявоєнний період. Тільки цей союз може забезпечити недоторканість та безпеку кордонів по Одеру-Нейсе, підкреслив він [8, с. 94].

Досить важливим і плідним було перебування генерала у Латинській Америці, зокрема у Мексиці, у складі польської делегації, яку очолював міністр іноземних справ народної Польщі В. Жимовський [10, с. 12]. Численні зустрічі польської делегації з громадськістю, з представниками польської еміграції, з дипломатами латиноамериканських країн сприяли розробці нової лінії у розвитку взаємовідносин демократичної Польщі із країнами Латинської Америки. Певний внесок у цю нову для польської дипломатії справу зробив і генерал К. Сверчевський.

Повернення генерала додому прийшлося на той момент, коли у країні проходила виборча кампанія по виборах до Законодавчого сейму. Згідно з положенням про вибори, затвердженим 22 вересня 1946 р. Крайовою Радою Народною, передбачались загальні, рівні, прямі вибори при таємному голосуванні та з пропорційним представництвом. Військовим, позбавленим цих прав у 1918—1939 рр., надавались виборчі права [1, с. 65]. Основна боротьба на виборах розгорнулася між силами народної демократії, об'єднаними у блок чотирьох партій — Польську робітничу партію (ППР), Польську соціалістичну партію (ППС), Стронніцтво людове (СЛ), Стронніцтво демократичне (СД), та силами реакції, які здебільшого групувалися навколо партії С. Миколайчика — Польське стронніцтво людове (ПСЛ) [1, с. 66].

Заступник міністра оборони генерал К. Сверчевський балотувався по 34-му виборчому округу у Гнезно кандидатом від Познанського воеводства. Спочатку шанси ПСЛ розцінювались тут вище, оскільки у перелічених повітах було багато куркульських господарств, порівняно невелика кількість промислових підприємств з невеликою кількістю робітників, великий вплив мала церква. Боротьба обіцяла бути гострою і не випадково вибір впав на генерала К. Сверчевського — заступника міністра оборони, дуже відому та популярну у Польщі людину.

З перших днів К. Сверчевський активно включився у виборчу кампанію. Вже 9 січня 1947 р. він від імені польського уряду видав селянам сіл Нехаїво та Сергіїво акти власності на землю [9, с. 137]. У ці ж дні виступив на зборах у Могильно, Жинні та Оборниках. 11 січня побував у робітників порцелянового заводу у Ходзежі, відвідав завод по виробництву скла в Уйсті [13]. У своїх виступах на передвиборчих зборах К. Сверчевський розповідав про майбутнє країни, про прийдешній день простого трудівника — справжнього хазяїна своєї країни. Він викривав сутність партії Миколайчика — замаскованих прибічників реакційного підпілля, на конкретних прикладах демонстрував як Миколайчик та йому подібні намагаються рятувати куркульські господарства у ході проведення земельної реформи. Воеводська газета «Głos Wielko-

polski» («Голос Великопольщі») у ті дні писала: «Ось уже декілька днів генерал К. Сверчевський, основний кандидат демократичного блоку по 34-му округу їздить по районах Великопольщі. Він по-діловому підходить до проблем та як кандидат Великопольщі намагається сам дізнатись про всі її найважливіші проблеми...» [13].

Велику допомогу у виборчій кампанії надали К. Сверчевському колишні воїни 2-ї армії Війська Польського. У передвиборчому зверненні до громадян Великопольщі вони писали: «Ми, солдати 2-ї армії Війська Польського, звертаємося до вас, виборці 34-го виборчого округу, із закликом — голосуйте за список № 3, в якому кандидатом є наш улюблений командир генерал Кароль Сверчевський...» [7, рт. 1]. Далі у зверненні йшлося про те, що солдати в роки війни під командуванням генерала пройшли славний шлях до перемоги і не раз переконувались у сміливості, відданості та інших високих якостях генерала. Той факт, що по виборчому округу № 34 у Гнезно проголосувало 90,5% виборців [11], які мали право голосу, тільки підтверджує, що дії уряду по забезпеченню виборів були вірними. Це було дійсним проявом демократії, а не напльям над нею, як про це стверджують деякі буржуазні історики.

Блок демократичних партій провів вибори під гаслом: «Незалежність, мир, добробут». Участь К. Сверчевського у передвиборчій кампанії, його активність у пропаганді платформи демократичного блоку і викриттю ПСЛ відіграли значну роль. Із списку № 3 (Блок демократичних партій) разом з К. Сверчевським були обрані ще чотири кандидати [13].

Генерал К. Сверчевський користувався любов'ю і повагою своїх виборців. З великою вірою у можливість свого депутата звертались до нього з різних питань. У лютому—березні 1947 р. на ім'я К. Сверчевського надійшло понад 80 листів і колективних звернень [5, 8]. У більшості з них містилося актуальне на той час прохання: «Ми, що нижче підписалися, жителі громади Слабонез, виборці 34-го округу, вимагаєм підписання мирної угоди з німцями у Варшаві. Угода повинна бути підписана серед руїн нашої столиці...» [6, № 49051/14].

К. Сверчевський багато спілкувався з молоддю. Знаходив час для зустрічей з школярами, допомагав членам Спілки боротьби молоді в організації загальнодержавного зльоту у Варшаві і сам брав у ньому участь [5, № 49038/11].

К. Сверчевський підтримував постійні зв'язки з різними цивільними та військовими навчальними закладами. У своїх листах студенти та курсанти писали про справи, ділилися планами на майбутнє, запрошували на зустрічі.

Уся багатогранна суспільно-політична діяльність К. Сверчевського у повоєнні роки сприяла вихованню підростаючого покоління країни на бойових та революційних традиціях польського народу, вихованню інтернаціоналістів. Він сам був для них живим втіленням революційного минулого та сучасного Польщі.

Список литературы: 1. Пять лет народной Польши. 1944—1949. М., 1951. 2. Archiwum Akt Nowych. Grupa akt ZBoWiD, Zarząd główny. Akta Dąbrowszcza-
ków, 1. 3. Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie (dalej — ADMW),
nagranie 128: Przemówienie generała Świerczewskiego w przeddzień I zjazdu
byłych uczestników walk o wolność Hiszpanii, 3 listopada 1945. 4. ADMW, na-
granie 290, Wojewódski Zjazd Uczestników walki zbrojnej o niepodległość i De-
mokrację w Poznaniu, 26 lutego 1946. 5. Archiwum Muzeum Wojska Polskiego
w Warszawie (dalej — AMWPW), sygn. 66. WII, t. 2. 6. AMWPW, sygn. 66.
WII, t. 5. 7. Centralny Archiwum Komitetu Centralnego PZPR, sygn. 5916,teczka
osobowa K. Świerczewskiego, pt. I. 8. *Fiderkiewicz A.* Na placówce w Kanadzie.
Warszawa, 1973. 9. *Pląskowski T.* Życia akord ostatni. Warszawa, 1979. 10. *Dro-
hojowski J.* Generał Walter w Meksyku. — *Argumenty*, 1967, № 13. 11. *Głos
Ludu*, 1945, 5 listopada; 26 września; 1947, 21 stycznia. 12. *Głos Ludowy*,
1959, 28 marca. 13. *Głos Wielkopolski*, 1947, 15 stycznia; 1947, 23 stycznia.
14. *Polska Zbrojna*, 1948, 17 kwietnia. 15. *Polska Zbrojna*, 1948, 18 kwietnia.
16. *Wolna Polska*, 1945, 18 listopada. 17. *Wolność*, 1946, 28 września. 18. *Sztan-
dar Młodych*, 1977, 28 marca. 19. *Zołnierz Polski*, 1946, N 14—15. 20. *Zołnierz
Polski*, 1946, N 29. 21. *Życie Warszawy*, 1971, 28—29 marca.

Краткое содержание

На основе новых документальных материалов раскрывается мало-
известная страница деятельности деятеля польского и международного револю-
ционного движения, одного из организаторов Войска Польского К. Сверчев-
ского — его общественно-политическая деятельность в народной Польше 1945—
1947 гг.

Стаття надійшла до редакції 12.12.83.

СТАТТІ

М. В. ЧОРНИЙ, асист.,
Львівський сільськогосподарський інститут

СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКИХ І БОЛГАРСЬКИХ ВЧЕНИХ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ ГЕОРГІЯ ДИМИТРОВА

Вірний син болгарського народу, мужній революціонер-ленінець, засновник і перший керівник соціалістичної Болгарії Георгій Димитров залишив яскравий і глибокий слід у міжнародному комуністичному і робітничому русі. Його ім'я тісно пов'язане з історією радянського народу. 11 років еміграції (1934—1945) Г. Димитров прожив в СРСР. Трудящі Країни Рад виявили видатному пролетарському революціонеру високе довір'я, обравши його депутатом Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Самовіддана революційна діяльність Г. Димитрова, його багата теоретична спадщина — не просто важлива віха в історії робітничого та антифашистського руху, а й актуальна програма боротьби світового пролетаріату, усіх прогресивних сил проти капіталізму та імперіалістичної реакції, за мир, демократію і соціальний прогрес на сучасному етапі. Разом з тим теоретичний доробок вождя болгарського пролетаріату має велике практичне значення для братніх комуністичних і робітничих партій в їх повсякденній політико-виховній роботі, а також в ідеологічній боротьбі проти імперіалізму, який «здійснює дедалі більш масовані, безпрецедентні за своїм розмахом атаки на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію...» [1, с. 28].

Сам інтернаціональний характер діяльності і творчого спадку Г. Димитрова робить неможливим національну замкнутість димитрознавства. Цілком закономірно, що наукові пошуки вчених, особливо починаючи з 70-х років, набувають міжнародного характеру і вливаються у загальний потік проблем, які спільно вирішуються дослідниками соціалістичних країн на дво- і багатосторонній основі.

Яскравим свідченням плідної інтернаціональної співпраці димитрознавців, передусім радянських і болгарських, стали переклади і рецензування праць, присвячених Г. Димитрову, міжнародні наукові конференції, приурочені ювілейним датам його життя, спільні збірники статей, колективні монографічні дослідження тощо. Однак до цього часу немає спеціальних розробок, в яких було б розглянуто і підсумовано цей важливий тематичний на-

прям радянсько-болгарського ідеологічного та наукового співробітництва, хоч частково його торкаються В. П. Груздева [15] і П. Аврейські [2].

Мета статті — показати основні форми і прояви співробітництва радянських і болгарських учених, передусім істориків та філософів, у дослідженні димитровської революційної спадщини.

Титанічна постать Г. Димитрова, його безкомпромісна боротьба за справу комунізму ще за життя викликали захоплення сучасників, а після смерті приковували і продовжують приковувати увагу прогресивної громадськості світу і, передусім, Болгарії. Ще в 30-х роках болгарські дослідники роблять перші спроби науково-популярного узагальнення багатого практичного досвіду видатного діяча комуністичного руху. Проте в буржуазній Болгарії не було умов для повноцінної дослідницької діяльності. Саме тому основи димитрознавства як науки були закладені болгарською революційною еміграцією в СРСР. Перша праця, присвячена Г. Димитрову, яка належить перу відомого діяча революційного руху Болгарії С. Благоевої, вийшла в Москві російською мовою в 1934 р. [4].

Лише перемога соціалістичної революції в Болгарії 9 вересня 1944 р. дала можливість молодій болгарській марксистсько-ленінській науці всебічно вивчати життєвий шлях і теоретичний доробок Г. Димитрова. Широким фронтом димитрознавство розгорнулось з середини 50-х років, коли вчені, передусім болгарські, виходять за рамки науково-популярних і публіцистичних нарисів і приступають до глибокого і систематичного вивчення революційної спадщини Г. Димитрова. Починають проводитись наукові форуми, присвячені ювілейним димитровським датам. Згодом вони стають традиційними і перетворюються у невід'ємний елемент міжнародного співробітництва, оскільки в їх проведенні беруть участь вчені інших соціалістичних країн і насамперед Радянського Союзу.

Зусиллями суспільствознавців НРБ ведеться велика і плідна робота, спрямована на дослідження ролі й місця Г. Димитрова в історії болгарського і міжнародного комуністичного і робітничого руху, його боротьби проти фашизму і загрози імперіалістичної війни, внеску у розвиток економічних основ політики БКП, у становленні всенародного руху за болгарсько-радянську дружбу тощо.

Благотворний вплив на розвиток димитрознавства мають праці Генерального секретаря ЦК БКП, Голови Державної Ради НРБ Т. Живкова [17, 18, 1972, 19 червня]. В них дана глибока оцінка революційно-перетворюючої справи і оригінальної творчої думки Г. Димитрова, його заслуг в озброєнні БКП всеперемагаючими ідеями ленінізму, мистецтвом скерувати розвиток соціалістичної держави в напрямі глибоких соціальних перетворень, його великого особистого внеску в збагачення марксистсько-ленінської концепції світового революційного процесу.

В цілому дослідницька і популяризаторська діяльність болгарських димитрознавців знайшла відображення приблизно в 10 тис. публікацій [2, с. 373].

Поступово болгарські науковці об'єднують свої творчі зусилля з вченими-димитрознавцями соціалістичних країн і насамперед Радянського Союзу, які також проявляють великий інтерес до Г. Димитрова, його багатой теоретичної спадщини. Про це передусім свідчить поширення в СРСР його творів. Перша праця Г. Димитрова російською мовою («Профспілковий рух у Болгарії») була надрукована ще у 1920 р. в журналі «Коммунистический интернационал» [15, с. 407]. Пізніше в Радянській країні неодноразово публікувались його найбільш значні роботи, вибрані твори, тематичні збірники. Всього праці великого сина болгарського народу видавались загальним тиражем понад 5 млн. примірників на 35 мовах народів СРСР [23, с. 33]. Радянським суспільствознавцям добре відомі і болгарські видання димитровських праць, зокрема, 14-томне зібрання творів. Праці Г. Димитрова, архівні джерела, матеріали преси — все це дає можливість радянським вченим плідно досліджувати проблеми димитрознавства.

Першою біографічною роботою про Г. Димитрова в радянській історіографії був текст публічної лекції Ф. Т. Константинова, опублікований у 1950 р. [21]. В ній популярно викладені основні етапи революційної діяльності великого сина болгарського народу, дано аналіз наріжних теоретичних положень його праць.

Систематичні дослідження життя і творчості Г. Димитрова в СРСР розпочинаються з кінця 50-х років. До 75-річчя з дня народження видатного пролетарського революціонера були опубліковані статті радянських вчених Л. Б. Валева, Ф. Т. Константинова, М. Є. Позолотіна [6; 20; 26].

У 1962 р. виходить перше в СРСР монографічне дослідження про Г. Димитрова, автором якого є П. С. Соханя [36]. На широкому документальному матеріалі в ньому висвітлено внесок Г. Димитрова в розробку теорії і практики марксизму-ленінізму, показана його участь у революційній боротьбі болгарського пролетаріату, а також робота в Закордонному бюро ЦК БКП, діяльність на посту секретаря Балканської комуністичної федерації. Велика увага в монографії приділена боротьбі Г. Димитрова проти фашизму за перемогу соціалістичної революції, його вкладу у будівництво нової, соціалістичної Болгарії*.

Згодом у вивчення життя і діяльності видатного революціонера включилась велика група радянських дослідників: А. І. Соболев, К. К. Ширія, Ю. А. Львунін, В. А. Кузько, Ф. І. Фіров та ін.

Успіхи радянських суспільствознавців у вивченні революційної спадщини Г. Димитрова створюють умови для їх активної участі у міжнародному співробітництві, передусім з болгарськими вченими, яким справедливо належить пріоритет в димитрознавстві.

Початок радянсько-болгарського співробітництва в галузі димитрознавства був покладений в ході підготовки болгарськими вченими збірника матеріалів, присвяченого 25-річчю «Лейпціг-

* У 1969 р. вийшло друге, доповнене видання праці П. С. Соханя.

ського процесу». До цього збірника було включено 50 документів із радянських архівів [27, с. 451]. Наслідком тісного співробітництва Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії БКП при ЦК БКП та Інституту марксизму-ленінізму ЦК СЄПН стала тритомна документальна публікація «Процес о поджоге рейхстага и Георгий Димитров», перший том якої вийшов у світ у 1980 р. в Софії, а в 1981 р. — у Москві. На сьогодні це найбільш повне видання документів про Лейпцигський процес, причому значна частина їх публікується вперше [16, с. 121—123].

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС надає велику допомогу болгарським вченим у підготовці видань творів Г. Димитрова. Адже значна частина документів знаходиться у Москві в архіві Комуністичного Інтернаціоналу. В свою чергу, болгарські науковці допомагають радянським колегам у підготовці видань димитровських праць російською мовою.

Співробітництво радянських і болгарських суспільствознавців у вивченні революційної спадщини Г. Димитрова здійснюється також шляхом взаємних публікацій статей на сторінках радянської і болгарської наукової періодики, перекладів монографічних досліджень, їх рецензування тощо. Так, радянські читачі мають можливість ознайомитися з працями болгарських димитрознавців К. Калчева, В. Хаджініколова, Н. Ганчовського, П. Раденкової, К. Байчинського та ін., що перекладені на російську мову і видані в СРСР окремими книгами або опубліковані на сторінках журналів [19; 37; 7; 31; 3]. В свою чергу, праці радянських вчених-димитрознавців Ф. Т. Константинова, К. К. Ширині, А. І. Соболева, П. С. Соханя, Г. И. Чернявського та ін. друкуються в НРБ [22; 32; 35; 38].

Велике значення для творчої співпраці радянських і болгарських вчених має рецензування. Воно дає змогу знайомити широкі наукові кола і громадськість з досягненнями в галузі димитрознавства. Разом з тим це сприяє усуненню можливого дублювання і паралелізму у розробці даної проблематики. За останні декілька років на сторінках радянської наукової періодики були опубліковані рецензії на праці болгарських вчених-димитрознавців Є. Каменова, М. Іванова, Д. Даскалова, Г. Грозева. Великий інтерес викликала у радянських вчених праця В. Хаджініколова «Г. Димитров и советская общественность. 1934—1945», видана в Софії у 1972 р. і перекладена на російську мову. В радянській періодиці на неї було опубліковано шість рецензій.

Значно активізують дослідження в галузі димитрознавства різноманітні заходи, що проводяться з нагоди ювілеїв Г. Димитрова. Це, передусім, наукові конференції, симпозіуми, сесії, в роботі яких беруть участь представники наукової громадськості СРСР і НРБ. Зокрема, 75-річчю з дня народження Г. Димитрова була присвячена наукова сесія, що відбулась 25 червня 1957 р. в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У ній взяв участь і виступив із спогадами один із найстаріших членів БКП, член ЦК БКП И. Мілев [28, 1957, 26 червня]. До 80-річчя з дня народження Г. Димитрова Інститутом марксизму-ленінізму, Акаде-

мією суспільних наук, Вищою партійною школою при ЦК КПРС та Інститутом слов'янознавства АН СРСР у червні 1962 р. в Москві була проведена ювілейна сесія [28, 1962, 17 червня].

У червні 1972 р. в Москві відбулася наукова конференція, присвячена 90-річчю з дня народження Г. Димитрова, в якій взяли участь болгарські науковці [30, 1972, 8 червня]. Матеріали цієї конференції були опубліковані під назвою «Георгій Димитров — видатний революціонер-ленінець» [13]. Вони відкриваються статтею кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС П. Н. Демічева, в якій окреслено особу Г. Димитрова як пролетарського революціонера, комуніста, керівника нового, ленінського типу. Книга складається в основному із статей радянських вчених. Тут ми бачимо імена провідних суспільствознавців П. М. Федосеева, М. Т. Йовчука, А. І. Соболева, а також багатьох інших вчених, зокрема, Д. Ф. Маркова, Л. Б. Валева, К. К. Ширіні, М. А. Бірманна, Ф. І. Фірсова, В. Т. Фоміна. З болгарської сторони у збірнику взяли участь Т. Павлов, В. Хаджініколов, В. Добріянов, І. Луцов, К. Байчинські. Завдяки спільним зусиллям радянських і болгарських суспільствознавців марксистсько-ленінська наука збагатилася капітальною працею, в якій ґрунтовно висвітлено героїчний життєвий шлях, самовіддана революційна діяльність і багата теоретична спадщина Г. Димитрова.

В свою чергу, радянські вчені взяли участь у двох міжнародних наукових форумах, присвячених 90-річчю Г. Димитрова, що проходили у Софії. Зокрема, на симпозіумі «Георгій Димитров і революційна журналістика» виступили з доповідями професори Б. Д. Дацюк, Є. П. Прохоров [5, с. 9—12, 29—32].

Особливо представницькою була міжнародна конференція «Георгій Димитров і об'єднання революційних і демократичних сил за мир, демократію і соціалізм», що проходила в Софії 14—17 червня 1972 р. В її роботі взяли участь представники 115 комуністичних, робітничих і соціалістичних партій, національно-визвольних рухів і національних фронтів, профспілок і міжнародних організацій. Радянський Союз на конференції представляли соратник Г. Димитрова по роботі в Комінтерні кандидат в члени Політбюро, секретар ЦК КПРС академік Б. Н. Пономарьов і відповідальний редактор журналу «Проблеми мира и социализма» доктор історичних наук К. І. Зародов. Свої виступи вони присвятили питанням зв'язку ідейної спадщини Г. Димитрова з сучасністю та висвітленню його публіцистичної діяльності [30, 1972, 14 червня]. Матеріали конференції були опубліковані у 1973 р. [9].

Важливим результатом радянсько-болгарських наукових досліджень революційної спадщини Г. Димитрова є збірник статей «Георгій Димитров — видатний діяч комуністичного руху» [12], підготовлений спільними зусиллями Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та Інституту історії БКП при ЦК БКП і опублікований у 1972 р. в Москві і Софії. Його вихід — результат тривалого і кропіткого вивчення вченими СРСР і НРБ різноманітних джерел, в тому числі нових архівних документів. У підготовці цієї колективної праці взяла участь велика група вчених-димит-

роззнавців: з радянського боку — А. І. Соболев, Ф. І. Фірсов, К. К. Ширія, В. А. Кузько, Ю. А. Львунін, Д. Е. Куніна, В. М. Єднакова, А. М. Григорьев, А. Б. Резніков, І. Н. Ксенофонов, М. М. Мухамеджанов, Г. Є. Павлова, а з болгарського — В. Хаджініколов, Л. Панайотов, М. Семков, Д. Мілчев, П. Боев, П. Раденкова, Т. Ангелова. Автори збірника акцентують увагу читача на актуальності і значенні справи і прикладу Г. Димитрова в сучасних умовах, в сьогоденній боротьбі прогресивного людства за мир, демократію і соціалізм.

У 1972 р. вчені НРБ видали збірник статей, присвячений висвітленню ролі Г. Димитрова у болгарському і міжнародному профспілковому русі [10]. Серед авторів збірника — радянські дослідники В. А. Кузько і Ю. А. Львунін, які висвітлюють діяльність Г. Димитрова у Профінтерні в 1921—1927 рр.

Важливою віхою у дослідженні революційної спадщини Г. Димитрова стало 100-річчя з дня його народження. На початку червня 1982 р. у Москві відбулася науково-теоретична конференція, організована Інститутом марксизму-ленінізму та Академією суспільних наук при ЦК КПРС і Академією наук СРСР. В її роботі взяли участь радянські і болгарські партійні діячі, відомі вчені. У своїх виступах учасники конференції охарактеризували основні етапи життя і діяльності Г. Димитрова, відзначили його великий внесок у розробку теорії, стратегії і тактики революційної боротьби, його непохитну віру в ідеали комунізму [23, с. 160—165].

Радянські вчені взяли участь у роботі декількох наукових форумів, що відбулися в НРБ з нагоди 100-річчя з дня народження Г. Димитрова. Найбільш представницькою була наукова сесія, що проходила 19—21 травня 1982 р. в Софії. На пленарному засіданні поряд з болгарськими вченими з доповіддю «Г. Димитров і міжнародний комуністичний рух» виступив відомий рдянський димитрознавець К. К. Ширія. Доповідач дав оцінку внеску Г. Димитрова у вироблення стратегії і тактики комуністичних партій. Велика увага була приділена висвітленню заслуг Г. Димитрова у боротьбі з сектантством і догматизмом у міжнародному комуністичному русі. На секційних засіданнях з доповідями виступили радянські вчені Д. Ф. Марков, П. С. Сохань, Т. Т. Тимофеев, О. Н. Мелікян [25, с. 235—238].

15—17 червня 1982 р. в Софії працювала міжнародна теоретична конференція за участю 148 делегацій комуністичних і робітничих партій, революційно-демократичних, соціалістичних і соціал-демократичних партій, міжнародних і громадських організацій. Радянську делегацію на цій конференції очолював кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК КПРС академік Б. М. Пономарьов. У своїй доповіді він наголосив на актуальності димитровських принципів та ідей в сьогоднішній складній міжнародній обстановці. У 1983 р. вийшов двотомний збірник «Справа Георгія Димитрова і наша сучасність», у якому вміщені матеріали цього авторитетного міжнародного форуму [30, 1983, 11 березня].

8—9 червня 1982 р. в Софії відбувся міжнародний симпозіум «Георгій Димитров і освіта», в роботі якого взяло участь 550 уче-

них-педагогів, представників громадськості, керівників органів народної освіти, вчителів НРБ, а також і СРСР, УНР, НДР, ПНР, ЧССР. На симпозіумі з доповіддю виступив заступник директора Науково-дослідного інституту загальної педагогіки Академії педагогічних наук СРСР В. І. Додонов. Він глибоко проаналізував внесок Г. Дмитрова в інтернаціональну скарбницю марксистсько-ленінської теорії виховання майбутніх будівників комунізму [33, с. 133].

До 100-річного ювілею Г. Дмитрова приурочені нові видання його творів в СРСР, опубліковано декілька дослідницьких і науково-популярних праць, в тому числі підготовлених спільно радянськими і болгарськими вченими. Передусім слід назвати перший том тритомника «Вибраних творів» Г. Дмитрова, збірник його вибраних статей і виступів, присвячених проблемам революційного інтернаціоналізму, збірника статей, промов і листів про роль молоді в революційній боротьбі та ін. Радянські вчені Ю. А. Львунін і В. А. Кузько опублікували монографію про роль Г. Дмитрова у міжнародному профспілковому русі [24]. Академік АН Вірменської РСР Г. Гарібджанян [30, 1983, 30 квітня] і професор П. С. Сохань [34] видали відповідно вірменською і українською мовами книги про зв'язки Г. Дмитрова з Вірменією та Україною.

Результатом співпраці радянського видавництва «Планета» і болгарського «Наука и искусство» став альбом «Георгій Дмитров — наш сучасник». Трьома видавництвами — «Г. Кіркков» (НРБ), «Знание» (СРСР) і «Уранія» (НДР) — був виданий альбом «Георгій Дмитров».

Серед видань, присвячених 100-річчю з дня народження Г. Дмитрова, особливе місце посідає колективна праця «Георгій Дмитров — видатний революціонер і теоретик» [14], підготовлена спільно Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інститутом історії БКП при ЦК БКП за редакцією відомих дослідників димитровської справи радянських вчених А. І. Соболева і Ф. І. Фірсова та болгарських — Д. Сіркова і П. Боева. Книга вийшла у 1982 р. в Москві і Софії російською і болгарською мовами. Дослідження, що увійшли до цієї колективної праці, опираються на широку джерельну базу, в тому числі й на неопубліковані матеріали. Водночас при підготовці видання його редактори прагнули відобразити досягнення димитрознавства за весь попередній період. У зв'язку з цим більшість публікацій носить узагальнюючий характер. Монографія стала новою важливою віхою співробітництва радянських і болгарських вчених у галузі димитрознавства і суспільних наук взагалі. У ювілейному 1982 р. в НРБ вийшов з друку збірник статей [8] болгарських вчених, в якому зроблено спробу дослідити маловідомі або недостатньо вивчені сторони діяльності Г. Дмитрова, його творчого спадку. У збірнику взяв участь радянський дослідник Г. Й. Чернявський.

Столітньому ювілею присвячено науково-популярну працю «Георгій Дмитров» [11], в написанні якої взяли участь вчені трьох братніх соціалістичних країн: М. Червенджієва і Д. Даскалов

(НРБ), В. П. Груздева (СРСР) і Г. І. Бернхард (НДР). Книга висвітлює основні періоди життя і діяльності Г. Дмитрова — безсмертного вождя і вчителя болгарського народу, стійкого борця за братній союз з СРСР — першою соціалістичною державою, вірного товариша німецьких робітників і учасників їх революційної боротьби.

Отже, завдяки співпраці суспільствознавців соціалістичних країн, передусім СРСР і НРБ, досягнуто вагомих результатів у вивченні революційної спадщини Г. Дмитрова, показано його заслуги перед болгарським і міжнародним комуністичним і робітничим рухом у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і будівництво нової Болгарії. Разом з тим розвигок димитрознавчих досліджень проливає нове світло на ряд вузлових проблем історії міжнародного робітничого і комуністичного руху, передусім таких, як боротьба проти наступу фашизму, тактика єдиного робітничого і національного фронтів, загальнодемократичні перетворення на першому етапі соціалістичної революції, шляхи побудови нового суспільства.

Список літератури: 1. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983. 2. *Аврейски Н.* Димитроведение в Болгарии. — В кн.: Георгий Дмитров — выдающийся революционер и теоретик. М., 1982. 3. *Байчински К.* Георгий Дмитров — строитель марксистско-ленинской партии в Болгарии. — Вопросы истории КПСС, 1972, № 6. 4. *Благоева С.* Георгий Дмитров. Очерки жизни и борьбы пролетарского революционера. М., 1934. 5. Български журналист, 1979, № 6. 6. *Валев Л.* Выдающийся борец за дело коммунизма. — Вопросы истории КПСС, 1957, № 1. 7. *Ганчовски Н.* Дмитров, каким я его видел и запомнил. В 2-х кн. Сокр. пер. с болг. М., 1979. 8. Георги Дмитров (Исследования по случай 100 години от рождението му). София, 1982. 9. Георги Дмитров и обединяването на революционните и демократичните сили за мир, демокрация и социализм. София, 1973. 10. Георги Дмитров и профсоюзното движение. София, 1972. 11. Георгий Дмитров. М., 1982. 12. Георгий Дмитров — выдающийся деятель коммунистического движения. М., 1972. 13. Георгий Дмитров — выдающийся революционер-ленинец. М., 1974. 14. Георгий Дмитров — выдающийся революционер и теоретик. М., 1982. 15. *Груздева В.* Советская историография о Г. Дмитрове. — В кн.: Георгий Дмитров — выдающийся революционер и теоретик. М., 1982. 16. *Даскалов Д.* Истината за пожара в рейхстага и обвинението срещу Дмитров. — Ново време, 1981, № 5. 17. *Живков Т.* Велик революционер ленинец. — Ново време, 1982, № 7. 18. *Живков Т.* Да пребъдат във векове името и делото на Георги Дмитров. — Работническо дело. 19. *Калчев К.* Сын рабочего класса. Пер. с болг. М., 1962. 20. *Константинов Ф.* Выдающийся борец за мир и социализм. — Славяне, 1957, № 6. 21. *Константинов Ф. Т.* Георгий Дмитров — выдающийся деятель международного рабочего движения. М., 1950. 22. *Константинов Ф. Т.* Георги Дмитров — виден деец на международно работническото движение. Пер. от руски. София, 1950. 23. *Костюк Е. Ю.* Социалистичний интернаціоналізм у дії. К., 1976. 24. *Львунин Ю. А., Кузько В. А.* Георгий Дмитров и международное профсоюзное движение. М., 1983. 25. *Патерински А.* Национална научна сесия, посветена на 100-годишнината от рождението на Георги Дмитров. — Военноисторически сборник, 1982, № 4. 26. *Позолотин М.* Великий сын болгарского рабочего класса. — Партийная жизнь, 1957, № 4. 27. *Попов Н. Г., Бойко В. Б.* Обмяна на опит и братско сътрудничество между Съветския Съюз и НРБ в областта на науката. 1944—1958. — Летопис на дружбата, т. 3. София, 1972. 28. Правда. 29. *Прозоровский В.* На конференции в Институте марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — Рабочий класс и современный мир, 1982, № 5. 30. Работническо дело. 31. *Раденкова П.* Георгий Дмитров — выдающийся революционер-интернационалист. — Вопросы истории, 1967, № 9, 10. 32. *Соболев А. И.* Георги Дмитров — виден деец и теоретик на коммунистическото движение. — Партиен живот, 1972, № 2.

33. Советская педагогика, 1982, № 9. 34. *Сохань П. С.* Георгій Дмитров і Україна. (До 100-річчя з дня народження). К., 1982. 35. *Сохань П. С.* Нови дани за живота и революционната дейност на Георги Дмитров. — Исторически преглед, 1962, № 4. 36. *Сохань П. С.* Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Г. Дмитрова. К., 1962. 37. *Хаджиниколов В.* Георгий Дмитров и советская общественность. 1934—1945. Сокр. пер. с болг. М., 1975. 38. *Чернявски Г. И.* Нови дани за отношението на Георги Дмитров към МОПР. — Исторически преглед, 1968, № 6.

Краткое содержание

Рассматривается сотрудничество ученых СССР и НРБ в изучении жизненного пути, революционной деятельности и теоретического наследия великого сына болгарского народа, выдающегося деятеля международного и коммунистического движения Георгия Дмитрова.

Стаття надійшла до редколегії 24.12.83.

Г. Г. ЛАЗЬКО, доц.,
Гомельський університет

ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛЬСЬКО-ФРАНЦУЗЬКИХ ВІДНОСИН У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОБЛЕМОЮ СХІДНОГО ПАКТУ НА РУБЕЖІ 1934—1935 років

Розгортаючи наприкінці 1933 р. боротьбу за створення системи колективної безпеки в Європі, Радянський уряд враховував ключову роль Франції і Польщі в планованому багатосторонньому договорі про взаємну допомогу. Реалізація цієї угоди (так званого Східного пакту) ускладнювалась не тільки діяльністю міжнародних антирадянських сил, а й характером відносин між цими країнами, викликаним, з одного боку, участю Франції в переговорах про ревізійністську угоду чотирьох держав, з другого — зближенням Польщі з Німеччиною, втіленим у декларації про незастосування сили 1934 р. Незважаючи на візит у Варшаву міністра закордонних справ Франції Луї Барту, що відбувся в квітні того ж року, польсько-французькі відносини залишалися холодними. Про це свідчила й офіційна заява польського уряду від 27 вересня 1934 р., по суті спрямована проти Східного пакту, проект якого в той час активно підтримувався урядом Франції. Заява послужила початком наступного етапу кризи польсько-французьких союзних відносин.

У радянській історіографії відсутні спеціальні дослідження польсько-французьких відносин вказаного періоду. Однак у ряді праць містяться цікаві зауваження, які стосуються окремих сторін відносин між обома країнами в зв'язку з проблемою європейської безпеки в 30-ті роки [1; 2; 7; 8]. І. В. Міхутіна, наприклад, відзначає, що до труднощів, які були на шляху створення системи ко-

лективної безпеки в Східній Європі, наприкінці 1934 і 1935 рр. додалися нові, пов'язані, зокрема, з прагненням французького уряду, сформованого після вбивства Л. Барту в Марселі, «досягти угоди з Німеччиною в рамках договору європейських країн» [7, с. 263]. У статті зроблена спроба проаналізувати польсько-французькі відносини в зв'язку з проблемою Східного пакту протягом короткого, але важливого періоду в боротьбі за його реалізацію з осені 1934 до весни 1935 р.

Здійснюючи узгоджені з Берліном дії, спрямовані проти Східного пакту, польський уряд у заяві від 27 вересня формально обумовив свою участь у пакті приєднанням до нього Німеччини і включенням у текст заяви польсько-німецької декларації 1934 р. По суті, він продовжував дотримуватися тактики затягування і прихованого саботажу переговорів. Посольство Польщі в Парижі намагалось чинити тиск на європейський відділ Ке д'Орсе з метою загальмувати відправку у Варшаву ноти, яка містила відповідь на польську заяву від 27 вересня [4, ф. 5, оп. 1, спр. 7, арк. 6]. Наприкінці листопада нота була надіслана. В ній уряд Франції погоджувався включити в Східний пакт польсько-німецьку декларацію за умови, що до нього одночасно ввійдуть договори про непад, заключені СРСР з Польщею і Прибалтійськими країнами. Ця уступка не звільняла Польщу як ймовірного учасника пакту від надання допомоги державі, що зазнала нападу. Франція погоджувалася лише з тим, щоб були задоволені заперечення польського уряду проти надання допомоги Литві і Чехословаччині [3, с. 683—684]. Після відправки ноти новий керівник французького Міністерства закордонних справ П'єр Лаваль заявив радянському попереднику, що він не зійде з наміченого шляху і буде кваліфікувати Польщу з відповіддю [6, с. 157].

Лаваль був відомий як політик пронимецької орієнтації, але незважаючи на це, під дією антифашистськи настроєних народних мас був змушений продовжувати переговори про Східний пакт. Однак по суті Лаваль і його прибічники у французьких правлячих колах стали вкладати в Східний пакт зовсім інший зміст, розглядаючи його в контексті пошуків шляху до угоди з Німеччиною. У Варшаві швидко зорієнтувалися в повороті. Після одного із виступів Лавала в сенаті, який відбувся в грудні 1934 р., польський посол Хлаповський повідомляв, що якщо раніше Східний пакт служив для Франції прикриттям переговорів про франко-радянський договір, то тепер «одночасно... він буде служити з'ясуванню можливості франко-німецького зближення». Грунтуючись на своїх спостереженнях, Хлаповський не без підстав стверджував, що у французькому Міністерстві закордонних справ не розглядають радянсько-французьку декларацію від 5 грудня 1934 р. як нездоланну перепону в досягненні угоди з Берліном, сподіваючись використати для цієї мети переговори про Східний пакт [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 19, арк. 172—173]. Навіть сам голова французького кабінету П. Фланден в середині січня в розмові з Ю. Беком уже не приховував незацікавленості свого уряду в Східному пакті [1, с. 192].

У зв'язку з поворотом щодо Східного пакту на Ке д'Орсе стали по-іншому оцінювати зміст негативної позиції Варшави. Використовуючи свої зв'язки з Берліном, які все зміцнювались, польський уряд був у стані сприяти досягненню франко-німецької угоди під прикриттям переговорів про Східний пакт. Враховуючи це, Лаваль говорив 8 грудня представнику Польщі при Лізі Націй Т. Комарницькому про те, що він намагається «поліпшити стосунки з Німеччиною. Під цим кутом зору ви повинні оцінити й успіх Східного пакту. Ми хочемо співробітничати з Німеччиною, хочемо перевести відносини з нею на зовсім інший рівень, — продовжував Лаваль. — Ви дуже зацікавлені в тому, щоб привести до підписання Східного пакту» [4, ф. 15, оп. 1, спр. 106, арк. 91—92]. З усією відвертістю ця ж думка розвивалась французькою пресою правого напрямку. Щотижневик «Revue Hebdomadaire» стверджував, що Польща може служити «чесним маклером» як між Францією і СРСР, так і між Францією та Німеччиною. В дійсності діяльність цього органу була спрямована на забезпечення франко-німецького співробітництва. «Польсько-німецький пакт набуде більш привабливого вигляду з того часу, коли він стане в якості необхідної прелюдії до франко-німецької розрядки, яка повинна наступити, якщо ми хочемо уникнути остаточного катаклізму нашої християнської цивілізації» [18, с. 38—39].

Використовуючи проблему польського «коридору», Лаваль спробував здійснити тиск на уряд Польщі, підкресливши в розмові з Комарницьким, що вона не ліквідована польсько-німецькою угодою, а лише відсунута на деякий час, тому «треба буде якось домовитися» [4, ф. 15, оп. 1, спр. 106, арк. 91—92].

В свою чергу, французький уряд став відчувати посилений тиск з боку уряду Англії в напрямі зриву договору про колективну безпеку з участю СРСР і форсування переговорів з гітлерівським рейхом [8, с. 222—223; 230—232]. Після підписання Лавалем на початку січня 1935 р. ряду угод з Муссоліні в Лондоні і Парижі приступили до погодження позицій на переговорах з Берліном, що передбачалися. Напередодні наміченого з цією метою візиту Фландена і Лавала в Лондон Хлаповський повідомив з Парижа про прагнення Лавала «до розрядки у відносинах з Німеччиною» за рахунок надання їй рівності в галузі озброєння [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 19, арк. 53]. Вимальовувалась перспектива відновлення переговорів чотирьох західних держав, спрямованих проти суттєвих інтересів країн Східної Європи, аналогічних переговорам 1933 р. За умов, що склалися, відкритий натиск з боку Парижа на уряд Польщі з метою забезпечити його допомогу в досягненні угоди з Німеччиною привів, скоріше, до зворотних результатів. Для санкції воно послужило додатковим стимулом у зміцненні співробітництва з Німеччиною, що підтвердив візит Герінга в Польщу, який відбувся в кінці січня і результати якого отримали високу оцінку у Варшаві [5, с. 130—136; 11, 186—187, 200—201]. Курс на зміцнення зв'язків з Німеччиною органічно поєднувався з політикою саботажу Східного пакту. 21 грудня Генеральний секретар французького міністерства закордонних справ А. Леже повідомив ра-

дяньського повіреного в справах, що Ю. Бек висловив принципову згоду на участь в пакті, однак висунув два застереження: узгодження з Польщею остаточного тексту і приєднання до договору Німеччини [6, с. 157]. Ці застереження фактично зводили панівець «згоду» Польщі. До цього ж майже одночасно Ю. Бек повідомив у Берлін, що ставлення Польщі до пакту не зміниться, якщо Німеччина залишиться на негативній позиції [14, с. 103; 16, с. 220].

Після опублікування в Лондоні на початку лютого 1935 р. англо-французького комюніке, основною метою якого було встановлення співробітництва з Німеччиною з широкого кола питань, французька дипломатія зробила нову спробу схилити уряд Польщі до посередництва в досягненні угоди з Берліном. Відомий своєю близькістю до Лавала французький посол в Берліні А. Франсуа-Понсе зустрівся з своїм польським колегою Ю. Ліпським і заявив йому, що сучасний момент є вирішальним для розвитку обстановки в Європі. Якщо Німеччина відмовиться від міжнародного співробітництва, то справа дійде до політики блоків і гонки озброєнь. Тоді і Польща, за його словами, була би змушена зійти зі своєї зручної позиції «і прийняти рішення на користь однієї чи другої сторони... Уряд Польщі, який має значний вплив в Берліні, — говорив французький посол, — міг би в теперішній момент зіграти досить корисну для миру роль» [4, ф. 15, оп. 1, спр. 106, арк. 99—100]. Іншими словами, сприяючи угоді з Німеччиною, вона могла би не допустити поділу капіталістичного світу на два протилежних блоки.

Однак і цього разу дипломатичний демарш Парижа щодо Польщі не приніс очікуваних результатів. У лондонському англо-французькому комюніке, так само, як і у французькій ноті уряду Німеччини від 15 січня 1935 р., містилось хвилююче Варшаву положення про те, що приєднання Німеччини до проєктованої системи міжнародних угод є умовою надання їй рівності прав у галузі озброєння. Крім того, Англія і Франція пропонували укласти конвенцію західних держав про спільний захист від нападу з повітря, даючи тим самим потенціальному агресору свободу рук в інших районах Європи. «От ви і уступили Німеччині», — говорив Ю. Бек Лярошу, докоряючи французькому уряду в тому, що всупереч зобов'язанню, яке випливало із союзного договору, він передчасно не проконсультувався з Польщею з приводу проєктованої конвенції [17, с. 193; 16, с. 226—227].

Усі ці події, з одного боку, прогресуюче зближення Польщі з Німеччиною і саботаж нею Східного пакту, з другого — прагнення Англії і Франції до угоди з Німеччиною в сукупності з потуранням Заходу німецькій політиці озброєнь, привели до дальшого загострення польсько-французьких відносин. На сторінках французьких газет почали висловлюватися сумніви в реальному існуванні польсько-французького союзу. «Чи не відрікся сам Барту від цього союзу, бажаючи замінити його тим Східним пактом, який Польща і Німеччина відкидають?». Поставивши це запитання, правий щотижневик «Revue Hebdomadaire» відповідав, що союз не порушений, однак між обома країнами йде скрита диплома-

тична боротьба, яка викликана розбіжністю їх інтересів з ряду проблем. «Головним чином, — визнавав журнал, — боротьба розгортається навколо Східного пакту...» [18, с. 36—37]. Висловлюючи думку тих же кіл буржуазії, до яких належав і Лаваль, шотижцевик застерігав проти заключення «інтимної угоди з Третім Інтернаціоналом» і пропонував замінити Східний пакт, який бентежив Польщу, серією двосторонніх угод з Італією, Англією, країнами Малої Антанти, СРСР і Німеччиною [18, с. 38]. Це недвозначно свідчило про бажання правих політичних сил забезпечити собі свободу маневру і можливість відмовитися в потрібний момент від франко-радянського договору.

Питання про прогресуюче послаблення польсько-французького союзу стало предметом обговорення і у французьких парламентських колах. Члени франко-польської парламентської групи на своєму засіданні 7 лютого висловлювали занепокоєння в зв'язку із станом відносин з Польщею і вказували, що загальною для всіх виборців, з якими вони зустрічаються, є думка, що Польща фактично перейшла в табір противників Франції. Група вирішила направити своїх представників до Лавалю, щоб вказати на необхідність швидкого відновлення довір'я в польсько-французьких відносинах [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 18, арк. 187, 201—204]. На березневому засіданні групи було схвалено рішення послати делегацію у Варшаву для роз'яснення уряду і парламентарям Польщі загрози підступів Німеччини, спрямованих на підрич польсько-французького союзу, його дискредитацію в громадській думці Франції [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 18, арк. 153—157]. Обгрунтованість цієї турботи підтверджується спостереженнями генерала В. Сікорського, який знаходився в Парижі, викладеними ним у листі від 7 лютого. Після бесіди з головою сенатської комісії в закордонних справах А. Беранже та іншими відомими політиками він відзначав, «що у Франції починає зміцнюватись переконання в марності займатися Польщею, яка втратила свободу своїх дій і що достатньо буде домовитися з Німеччиною» [9, с. 9].

Гнітюча атмосфера, що запанувала в польсько-французьких відносинах, визначила зміст бесід з керівниками польського міністерства закордонних справ, розпочатих Лярошем наприкінці січня—на початку лютого 1935 р., очевидно, за вказівкою Ке д'Орсе (посол напередодні повернувся з Парижа). Він, зокрема, дорікав заступнику міністра графу Шембеку за те, що польський уряд не інформує Париж про свої відносини з Німеччиною — «єдиним порадником» Польщі. «Ваші переговори з Німеччиною, — говорив Лярош, — свідчать про те, що ви не надаєте значення нашому договору. Якби французький уряд під тиском громадської думки був змушений його денонсувати, то це було би вкрай погано для Франції, але я сумніваюсь, що це послужило би на користь Польщі» [11, с. 222—223]. Ця заява, зіставлена з інформацією з інших джерел, була настільки тривожною, що Шембек порадив міністру здійснити візит у Францію «для проведення заспокійливих і роз'яснювальних переговорів». Бек, однак, відхилив пропозицію. Денонсування Францією договору про союз з Польщею,

вважав він, «виключене... оскільки така евентуальність означала би для Франції самовбивство» [11, с. 223]. Він обмежився лише заявою в своєму щорічному виступі в сеймі, що нові договори, які уклала Польща, «ніде і ні в чому» не порушили її союзних зобов'язань [10, с. 145].

Безперечно, можливість розриву французьким урядом союзу з Польщею на початку 1935 р. залежала від ряду факторів, діючих як на користь такого кроку, так і проти нього. Значною мірою можливість такого повороту була пов'язана з перспективою франко-німецького зближення. Поки воно залишалось вельми проблематичним, ця загроза могла використовуватися урядом Франції лише в тактичних цілях. По-перше, у зв'язку з візитом Герінга в Польщу і маніфестацією польсько-німецької дружби кабінету Фландена було необхідно спровокувати Варшаву на заяву про збереження союзу, щоб зміцнити свої внутрішні і міжнародні позиції. Крім того, антирадянському крилу французької буржуазії було важливо почути від уряду Польщі підтвердження його вірності союзу Франції з метою протиставити цей союз франко-радянському договору, перспектива якого ставала все більше реальною. Прибічник цього напрямку Ж. Лярош, пов'язаний родинними узами з концерном Шнейдера [13, с. 262, 285], своїми рапортами з Варшави прагнув сформувати в Парижі переконання, що франко-радянський договір підштовхне Варшаву до дальшого зближення з Німеччиною. З моменту підписання договору з Радянським Союзом, говорилося у рапорті Ляроша від 14 лютого, «французький союз в переконанні маршала (Пілсудського. — Г. Л.) стане смертельно ураженим, і якщо він ще не зробив свого вибору, то для нього наступить момент, щоб зробити це... Очевидно, він рішуче поверне в напрямку Німеччини, прагнучи мати з цього всі можливі вигоди» [17, с. 196].

Отже, зроблену Лярошем у розмові з Шембеком заяву про можливість розриву союзу треба розглядати як ще одну спробу вчинити тиск на Варшаву з метою використати її в ході відновленого торгу західних держав з фашистською Німеччиною. Не випадково вона майже збіглася в часі з зробленою в цьому ж дусі заявою Франсуа-Понсе Ю. Ліпському.

І у паризьких, і у варшавських офіційних колах того часу не могли не розуміти, що німецька загроза, проти якої був спрямований союз, як і раніше існує. В складному переплетенні європейських відносин союзний договір був потрібний обом сторонам і з тактичних міркувань. Однак, переоцінюючи значення оборонної лінії Мажино і Рейнського гарантійного пакту як фактора безпеки, французькі правлячі кола були схильні розглядати Польщу як сторону, більшою мірою потребує союзу, а сам договір надто зобов'язуючим Францію. Тому в Парижі була зроблена спроба дати йому трактування, яке б виключало автоматичне надання допомоги в разі агресії проти однієї з сторін. Ця спроба була зроблена Баржетоном і Массигли, високопоставленими чиновниками Ке д'Орсе в розмовах з співробітниками польського посольства.

Розмова директора політичного департаменту французького міністерства закордонних справ Баржетона з радником польського посольства Франковським 8 лютого 1935 р. стосувалася негативної позиції Польщі в питанні про Східний пакт. У відповідь на висловлене Баржетоном нерозуміння цієї позиції радник заявив, що для «середнього поляка» допомога Німеччини проти «російської агресії», так само, як і допомога СРСР проти агресії Німеччини, «здається не тільки не потрібною і проблематичною, але, насамперед, небезпечною». Прикриваючись посиланням на «суспільну думку», Франковський стверджував, нібито він вважає, що Статут Ліги Націй, пакти про ненапад з сусідами і договір про взаємну допомогу з Францією достатньою мірою гарантують безпеку Польщі, тоді як Східний пакт зв'язав би Францію, викликаючи необхідність консультуватися з Німеччиною чи СРСР, перш ніж прийти на допомогу Польщі. Баржетон відзначив, що Східний пакт ні в чому не порушить польсько-французьких договорів. А незабаром, як повідомлялось у рапорті посольства, він заявив, «що і в теперішній час відносини, які витікали з польсько-французьких політичних договорів, не виключені з загальних правил Ліги Націй; Франція не може мати договорів, зобов'язання яких не підпадали б, наприклад, під компетенцію Ради Ліги, причому він дав зрозуміти, що йдеться про рішення щодо еventуальної допомоги у випадку агресії». Франковський, звичайно, заперечував проти такої інтерпретації, наполягаючи на тому, що договір передбачає надання негайної допомоги [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 24, арк. 212—213].

У суперечці з Баржетоном Франковський дійшов до відкритої фальсифікації змісту Східного пакту. Він заявив, що Франція не може надати СРСР допомоги проти Німеччини з тієї причини, що «Німеччина і Росія не мали би навіть поля битви без згоди Польщі». А Польща, за його словами, достатньо сильна, щоб забезпечити не тільки особистий нейтралітет, але й нейтралітет балтійських країн. «Із цього виходить, — стверджував Франковський, — що Радянська Росія, домагаючись взаємної допомоги з Францією, бажає її, скоріше, проти Польщі, союзниці Франції, а не проти Німеччини» [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 24, арк. 214].

Массигли в розмові з радником посольства Мюльштейном 8 березня повторив заяву Баржетона про неможливість, «враховуючи французьку суспільну думку», реалізувати польсько-французький союз автоматично, без участі Ради Ліги, «який у випадку німецької агресії повинен буде зібратися і схвалити якесь рішення». У відповідь на це Мюльштейн відзначив, що в зв'язку з затягнутою процедурою Ліги така інтерпретація франко-польського союзу фактично означає його розрив. Радник, однак, керуючись вказівками Бека, не виявив бажання до поглиблення дискусії [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 18, арк. 182—183]. Відхилення наданої можливості для з'ясування відносин було викликане побоюваннями спровокувати Францію до ультимативної постановки питання про приєднання Польщі до Східного пакту під загрозою розриву союзу. Посол Хлаповський, резюмуючи зміст розмови Баржетона з Франковським, писав, що на Ке де'Орсе «не зникає підозра в

існуванні між урядом Польщі і Гітлером угоди, яка йде далі договору від 26 січня 1934 р. ...Ке д'Орсе докладає зусиль, щоб надалі поступово скинути з себе союзні узи, якими воно зв'язане з Польщею» [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 24, арк. 215]. Цим зауваженням посол дуже точно визначив одну з тенденцій французької зовнішньої політики, пов'язану на той час з діяльністю Лавалю. Однак її небезпечний розвиток гальмувався на деякий час введенням Німеччиною загальної військової повинності в березні 1935 р. Нове загострення обстановки в Європі, викликане дальшою мілітаризацією Німеччини, вимагало рішучих дій всіх прихильників миру і, насамперед, держав, яким безпосередньо загрожувала німецька агресія. Незважаючи на те що в числі таких держав були Франція і Польща, французький уряд обмежився лише зверненням із скаргою в Лігу Націй і навіть не наполягав на застосуванні економічних санкцій. Цей крок, як і прийняте в той же час рішення про поїздку Лавалю в Москву, був здійснений лише для того, щоб заспокоїти громадську думку [1, с. 201—203; 4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 19, арк. 14—15]. Що стосується Польщі, то Бек в своїй промові в Раді Ліги при обговоренні скарги Франції жодним словом не дорікнув Німеччині за порушення Версальського договору [10, с. 159—161], хоча і змушений був приєднатися до загальної резолюції, яка засудила введення військової повинності. Пояснюючи в Берліні поведінку Бека в Женеві, Ліпський мотивував його антифранцузькою політикою Польщі, бажанням утримати Францію від дальшого зближення з Радянським Союзом. За словами Ліпського, для Німеччини це був «найбільш переконливий аргумент» [12, с. 46].

Замість засудження політики мілітаризації Німеччини Бек скористався женевською трибуною для виступу проти Східного пакту. Лицемірно посилаючись на польську громадську думку, він заявив, що вона здивована наполегливими спробами зміцнення безпеки на Сході Європи, тоді як Польща її уже забезпечила своїми договорами з Німеччиною і Радянським Союзом. Нові угоди, тобто Східний пакт, за його словами, «порушили б або розчинили систему ненападу на східному кордоні Польщі або створили б загрозу добрим стосункам з нашим західним сусідом» [10, с. 160]. Цей виступ Бека проти колективної безпеки, організований на високому міжнародному рівні, став можливим у зв'язку з тим, що у Варшаві остаточно склалася думка про дальший відступ Франції з початкових позицій. Враховуючи широку опозицію всередині країни політиці прямих переговорів з Німеччиною, Лаваль, як і раніше, розглядав Східний пакт як засіб досягнення франко-німецької угоди. Тому він прагнув зробити його допустимим для гітлерівської Німеччини. Лаваль тепер пропонував, щоб багатостороння угода мала лише пункти про ненапад і консультації, а зобов'язання про взаємну допомогу були б двосторонніми і залежали від рішення Ліги Націй. На початку квітня він говорив Хлаповському, що підписання подібних двосторонніх пактів було б можливим для всіх зацікавлених держав, в тому числі і для Німеччини. Лаваль підкреслив, що він анітрохи не прагне схилити

Польщу до познції, «яка завдала б шкоди сьгоднішнім польсько-німецьким відносинам» [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 18, арк. 147]. Підводячи підсумок висловлюванням Лавалля, посол повідомив, що «проект Східного пакту в попередньому його формулюванні Лаваль вважає вже неактуальним» [4, ф. 2-д, оп. 3, спр. 18, арк. 133].

Політика реакційних кіл французької буржуазії, яку проводив Лаваль, йшла всупереч інтересам колективної безпеки в Європі, супроводжувалась послабленням польсько-французького союзу. У Парижі розглядали цей союз як певний засіб впливу на Берлін для досягнення угоди західних держав, яка була б у кінцевому підсумку спрямована проти Східної Європи. Поряд з іншими мотивами, передбачення про можливість нейтралізації загрози, що містилася в цьому курсі, на шляху двостороннього співробітництва з Німеччиною призвело до активізації політики сапациї в цьому напрямі. Тим самим вона збільшила свій внесок у руйнування колективної безпеки в Європі.

Список літератури: 1. Белоусова З. С. Франция и европейская безопасность 1929—1939. М., 1976. 2. Бруз В. С. Борьба СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі і політика західних держав (1933—1935 рр.). К., 1969. 3. Документы внешней политики СССР. М., 1934, т. 17. 4. Историко-дипломатический архив МИД СССР. 5. Климовский Д. С. Зловещий пакт. Минск, 1968. 6. Международная жизнь, 1963, № 7. 7. Михутина И. Б. Советско-польские отношения. 1931—1935. М., 1977. 8. Сиполс В. Я. Внешняя политика Советского Союза. 1933—1935. М., 1980. 9. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego, t. IV. 1935—1940. Wrocław, 1974. 10. Beck J. Przemówienia, deklaracje, wywiady. 1931—1937. Warszawa, 1938. 11. Dziariusz i teki Jana Szembeka, t. 1. London, 1964. 12. Dziennik Szembeka. Warszawa, 1954. 13. Hamon A. et X. Y. Z. Les maitres de la France, v. 2. Paris, 1937. 14. Jurkiewicz J. Pakt wschodni. Warszawa, 1963. 15. Kozelski J. Czechoslowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1932—1938. Poznań, 1964. 16. Kuźmiński T. Polska-Francja-Niemcy. Warszawa, 1963. 17. Laroche J. Polska lat 1926—1935. Warszawa, 1966. 18. Revue Hebdomadaire, 1934, 3 novembre.

Краткое содержание

Рассматриваются польско-французские политические отношения в связи с проблемой Восточного пакта, выясняются причины их обострения в начале 1935 г. Показана антисоветская политика правящих кругов Польши, которая привела к разрушению системы коллективной безопасности в Европе.

Стаття надійшла до редколегії 6.02.84.

М. П. ГЕТЬМАНЧУК, асист.,
Львівський політехнічний інститут

**УКРАЇНЬСЬКА РСР
У ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ З ПОЛЬЩЕЮ
в 1921—1923 роках**

18 березня 1921 р. після тривалих переговорів у Ризі було укладено договір між РРФСР і Українською РСР, з одного боку, і Польщею — з другого, про припинення польсько-радянської війни 1920 р. Провал військової авантюри Польщі фактично означав закінчення громадянської війни та іноземної інтервенції. «Тепер міжнародне становище таке, — відзначав В. І. Ленін у своєму виступі на X Всеросійській Конференції РКП(б), — що якась тимчасова, але все таки рівновага встановилась, рівновага такого типу, що імперіалістичні держави, при всій своїй ненависті і бажанні кинутися на Радянську Росію, від цієї думки відмовились...» [1, с. 315]. Радянська дипломатія зосередила зусилля в боротьбі за визнання Української РСР капіталістичними країнами і за розширення з ними політичних і економічних відносин.

Розвиток торгово-економічних відносин між радянськими республіками і Польщею перетворився в одну з найбільш актуальних проблем, яка виникла після встановлення мирних відносин. Безпосереднє сусідство і спільний кордон — 1400 км, географічне положення Польщі, по території якої проходили основні шляхи транзиту між Сходом і Заходом, відкривали для радянсько-польської торгівлі широкі можливості і великі взаємні вигоди. Об'єктивну необхідність відновлення торгово-економічних зв'язків сторони закріпили в XXI і XXII статтях Ризького договору. Так, у статті XXI зазначалось, що не пізніше шести тижнів від моменту ратифікації договору сторони почнуть переговори про торговий договір і договір про компенсаційний товарообмін [2, с. 639—640]. Необхідність у транзиті товарів була закріплена статтею XXII, яка зобов'язувала сторони допускати транзит по залізниці і водних шляхах до підписання торгового договору і залізничної конвенції [2, с. 640].

Польському урядові були відомі вимоги промислових кіл про налагодження економічного співробітництва з радянськими республіками. 23 січня 1922 р. Торгово-промислова палата у Львові направила прем'єр-міністру меморандум, у якому писалось: «Не можна допускати, щоб польський уряд був лише пасивним свідком того, як інші держави, минаючи природний шлях, який веде через Польщу, посилюють торговельні відносини з Росією і Україною, тим самим позбавляючи нашу державу цілого ряду вигод» [5, с. 133—134]. З такою ж вимогою виступили члени Польського політехнічного товариства. Пропозиції польських фірм про укладення торгових угод постійно поступали у торгове представництво Української РСР у Польщі. З 21 вересня 1921 р. по 12 серпня

1922 р. надійшло 57 пропозицій фірм Польщі, які висловили бажання розпочати торгівлі відносини [6, ф. 423, оп. 3, спр. 32, арк. 1—83]. Серед них фабрика анілінових фарб «Комета», торгово-промислове товариство «ОТАТЕ», фірма «ПЕТРОЛЕА», фірма по виготовленню медикаментів професора Буйвида, ватна фабрика «АЛЬБА» та ін. Народний комісаріат зовнішньої торгівлі Української РСР отримав повідомлення польської місії у Харкові про зацікавленість у закупках українських товарів: залізної руди, прядива, шкіряної сировини, пуху, хутра, пір'я, шерсті [13].

Проте політика польської правлячої верхівки виходила з імперіалістичної концепції «санітарного кордону», в якому Польща повинна була відігравати важливу роль, і значно ускладнювала розвиток економічного співробітництва. Політична і економічна залежність Польщі від Заходу зумовлювала готовність польського уряду взяти участь у здійсненні горезвісних планів імперіалістичних країн по «економічному відновленню Росії». Польські дипломати підтримували кабальні умови допомоги молодій Країні Рад. З вини польського уряду затягувався процес відновлення дипломатичних відносин між Українською РСР і Польщею. Тільки 20 вересня 1921 р. польська сторона повідомила уряд УРСР про призначення графа Ф. Пуласького повіреним у справах Польщі в Харкові. 6 жовтня Ф. Пуласький прибув на станцію Здолбунів, де зустрівся з А. Я. Шумським, уповноваженим представником УРСР у Варшаві [9, с. 19]. Персонал радянського повпредства, куди входили і торгові представники УРСР у Польщі, у складі 41 чол. прибув у Варшаву [7, ф. 86, оп. 4, спр. 13, арк. 1].

Позиція польського уряду зумовлювала незначний рівень товарообороту між УРСР і Польщею. У перші роки після відновлення польської держави його майже не було. Таке становище продовжувалося до кінця 1921 р. З січня по вересень 1921 р. імпорту з Польщі в Радянську республіку становив 486 тис. крб., а експорт усього 24 тис. [11, с. 28]. Це не могло не позначитися на внутрішньому становищі польської економіки, яка до 1917 р. була складовою частиною російського господарського організму. Тяжке становище економіки посилювалося бідунням трудящих мас, безробіттям. До 1924 р. Польща заборгувала країнам Антанти 3 млрд. 600 тис. золотих, використаних в основному на військові потреби [8, с. 116].

Під тиском торгово-промислових кіл уряд на початку 1922 р. змушений був зайнятися питанням економічних відносин з радянськими республіками. 1 лютого 1922 р. польський міністр іноземних справ прийняв повноважного представника УРСР у Варшаві А. Шумського. Польську сторону цікавили перспективи розвитку торгівлі з Радянською Україною, зокрема питання торгового договору. Міністерство іноземних справ Польщі сповістило 23 лютого 1922 р. про російсько-українську делегацію, направлену для підписання торгового договору, у складі А. Шумського — голови і членів: Л. Оболенського, С. Горчакова, Я. Хургіна [10, с. 80]. Переговори, які проходили у Варшаві, не дали жодних результатів у зв'язку з позицією Польщі, яка виступала за відміну або обме-

ження монополії радянської зовнішньої торгівлі, за припинення підтримки Литви, за відмову від виступів, спрямованих проти Версальської системи. Через недоброзичливу позицію польського уряду на Генуезькій конференції переговори про підписання торгового договору були перервані. Тільки у серпні 1922 р. радянська сторона висловила сподівання на їх скоріше відновлення [5, с. 169].

Повертаючись з Німеччини, у жовтні 1922 р. Варшаву відвідав нарком іноземних справ Г. В. Чичерін. У розмовах з польськими керівниками він вказав на важливість торгових відносин між радянськими республіками і Польщею, висловив бажання якнайшвидше вирішити цю проблему [5, с. 169]. Після повернення в Москву Г. В. Чичерін відзначив поступове поліпшення радянсько-польських відносин, «розширення між Польщею і Росією економічних зв'язків, які в найближчому майбутньому можуть швидко розвиватися у зв'язку із посиленням зміцненням внутрішньо-господарського становища Росії» [14].

Своєрідним показником зацікавленості польських промисловців у розвитку торгових зв'язків з Україною стало проведення Львівського і Київського контрактних ярмарків. На Львівський ярмарок, який відбувся у вересні 1922 р., були запрошені представники торгпредства УРСР Є. Філіпович, М. Бліх, А. Магідсон [6, ф. 423, оп. 2, спр. 16, арк. 47]. Польські промисловці були зацікавлені українським експортом, фірма «УРСУС» — закупкою в УРСР залізної руди і металевих брухту, «Банк рольнічи» — макухою, пресованим сіном. Президент виставки Г. Турський відзначив, що географічна близькість двох держав Польщі і України повинна незабаром привести до тісного зближення, і що зустріч з нашими представниками на Львівському ярмарку є етапом цього зближення [6, ф. 423, оп. 2, спр. 16, арк. 47—49].

Київському контрактному ярмарку (лютий 1923 р.) передувала посилена робота торгпредства УРСР у Польщі. Інформація про ярмарок була вміщена у 20 газетах і журналах Польщі. Графічний заклад «Брати Козьянські» виготовив 1 тисячу плакатів для популяризації у Польщі Київського ярмарку [6, ф. 423, оп. 2, спр. 16, арк. 138]. Заявки на участь у ярмарку надійшли від ряду польських фірм: Данцігської трикотажної фабрики, арматурного заводу «СІМЕНС» у Варшаві, міднопрокатного заводу «НІРШ», чавуноливарного заводу у Воломіні, фабрики сталевих виробів «Василевський і К^о» [6, ф. 423, оп. 2, спр. 16, арк. 45—46]. Зв'язавшись з торгпредством УРСР у Варшаві, керівник Львівського ярмарку Г. Турський запропонував побудувати або надати постійний павільйон для УРСР у Львові [6, ф. 423, оп. 2, спр. 16, арк. 121]. Польські фірми пропонували вмістити свої оголошення у київських і харківських газетах.

Заявки на участь в ярмарку надійшли від 200 польських фірм. Проте перешкоди, які чинили офіційні польські власті налагодженню торгових контактів, скоротили число учасників до 23 [16]. Можливості економічного співробітництва Польщею повністю не використовувалися: «На значення Польщі в тодішній міжнародній

політиці впливала абсурдно-негативна зовнішня політика польських правлячих кіл» [18, с. 489]. Міністерство внутрішніх справ Польщі вважало, що торгівля з СРСР веде до проникнення комуністичної пропаганди у країну і вивозу із неї шпигунських відомостей [7, ф. 30, оп. 3, спр. 704, арк. 11—12].

Незважаючи на такого роду труднощі, уряд Української РСР прагнув виправити становище в галузі економічних контактів. 27 січня 1922 р. Рада Народних Комісарів затвердила тимчасову угоду між УРСР і Польщею про залізничний рух на прикордонній ділянці Шепетівка—Здолбунів, підписану представниками Південно-Західної залізниці і Радомською дирекцією Польських урядових доріг [6, ф. 2с-2, оп. 2, спр. 373, арк. 168]. Для підписання від імені УРСР санітарної конвенції Раднарком 28 лютого 1922 р. прийняв рішення включити до спільної російсько-української делегації Лоренца, лікаря Каліну, Сесіна і секретаря посольства УРСР у Варшаві Сіяка [6, ф. 2с-2, оп. 2, спр. 373, арк. 391]. Торгпредство УРСР у Варшаві з фірмою «Шенкер і К⁹» угоду про перевезення на території Польщі радянських вантажів і передало їй усі повноваження відносно цього [6, ф. 423, оп. 3, спр. 150, арк. 22].

Основний потік експорту з Української РСР через станцію Здолбунів направлявся у Данціг, і тільки невелика його частина — в інші польські міста. З 1 лютого по 1 жовтня 1922 р. у Данціг надійшло 123 147 011 пудів торгових вантажів (321,5 вагонів), 7367 пудів (22,5 вагонів) у Варшаву і 6 вагонів перевезено транзитом у Чехословаччину [6, ф. 423, оп. 3, спр. 92, арк. 4—8]. Серед радянської продукції особливим попитом користувалися прядиво, хутра, лікарські трави, пір'я, пух, книги, клепака, шкіряна сировина, сивушні масла, кишки, фанера, шерсть. Усього за цей період було реалізовано 55 450 пудів радянських вантажів [6, ф. 423, оп. 3, спр. 92, арк. 3].

Торгпредство УРСР відзначило, що експорт міг бути збільшений, якби польські власті не встановлювали різного роду обмежень і заборон на ввіз радянської продукції, особливо шерсті. Оскільки санітарна конвенція з виши Польщі не була підписана, на шерсть та іншу продукцію тваринного походження під виглядом боротьби з епідеміями неодноразово накладалися арешти. Падіння курсу польської марки викликало постійне коливання тарифної оплати за перевезення. Так, якщо у липні 1922 р. перевезення 15-тонного вагону шерсті у Варшаву за польськими тарифами коштувало 146 250 марок, то у листопаді — 380 250, а у грудні — 570 375 марок [6, ф. 423, оп. 3, спр. 92, арк. 4—5].

З Польщі на адресу радянських установ УРСР, Вукоопспілки, ЦК Помголу, наркоматів зовнішньої торгівлі, охорони здоров'я, освіти за вказаний період було відправлено 1362 вагони різноманітних вантажів [6, ф. 423, оп. 3, спр. 92, арк. 7]. Продукти, зерно, сільськогосподарський інвентар, медикаменти, автомобілі, електрообладнання, парафін, вата, книги, папір, хлормагnezит направлялися у Харків, Київ, Одесу. Із цієї кількості вагонів 64 були транзитом із Чехословаччини.

27 листопада 1922 р. представництво УРСР підписало договір про створення змішаного радянсько-польського торгового товариства у Данцігу [6, ф. Р-337, оп. 1, т. 1, спр. 358, арк. 1—6]. Угоду підписали з радянської сторони заступник торгпреда УРСР в Польщі І. Боев, і з польської сторони — М. Білінський, С. Мелуп. За договором, головне відділення товариства УРСР знаходилося у Харкові. Мета діяльності товариства — ввіз на Україну сільсько-господарських машин, текстильних виробів, технічного обладнання і вивіз із УРСР сировини, напівфабрикатів за кордон. Основний капітал радянсько-польського товариства планувалося довести до 175 тисяч фунтів стерлінгів [6, ф. Р-337, оп. 1, т. 1, спр. 358, арк. 1—2]. З допомогою фірми «Шенкер і К^о» торгпредство УРСР закупило і перевезло партію білого парафіну фірми «Галіція» в Дрогобичі і 60 тонн екстракту «Корона» в акціонерного товариства «Польська фабрика екстрактів» [6, ф. 423, оп. 3, спр. 150, арк. 24—40]. Ряд польських фірм цікавилися у торгпредстві економічними можливостями УРСР, замовляли довідник «Торгово-промислова Україна». Для зацікавлених польських фірм надсилалися видання: «Український економіст», «Господарство України», «Фінансовий бюлетень», «Вісник зовнішньої торгівлі України» [6, ф. 423, оп. 3, спр. 152, арк. 109—114].

Слід відзначити ріст кількості фірм, що торгували з УРСР, у прикордонних воєводствах Польщі. У Волинському воєводстві фірми з цією метою відкрили свої філіали у містах Корець, Здолбунів, Острів (Східне торгово-промислове товариство «Слава», фірма «Ю. Ліпський і С-КА», торгова фірма «Маньковський і Довський», фірма «Гурт» та ін. [7, ф. 30, оп. 3, спр. 704, арк. 6]. Через станції Корець, Здолбунів, Сарни, Ланівці, Шумськ, Рокитно йшов основний потік торгівлі кінями, шетиною, шкірами, шерстю, клепою [7, ф. 204, оп. 1, спр. 48, арк. 5—85]. За розпорядженням міністерства внутрішніх справ Польщі у січні-лютому 1922 р. були створені пункти для пропуску радянських вантажів через кордон. Персонал такого пункту складався з представника адміністрації, митниці, поліції і жандармів із служби безпеки [7, ф. 86, оп. 6, спр. 27, арк. 1—3].

Радянсько-польські переговори про підписання торгового договору були перервані польською стороною в 1922 р. Поряд з постійною необхідністю розширення товарообороту з Польщею в 1923 р. особливо гостро стояло питання про транзит. Основна маса радянських вантажів направлялася у Данціг. Підписаний у жовтні 1922 р. договір про прикордонні комунікації по пропуску 170 вагонів за добу на всіх прикордонних станціях проблеми не знімав [19, с. 66—67]. Тому радянський уряд із задоволенням прийняв пропозицію Польщі 10 лютого 1923 р. розпочати торгові переговори [4, с. 188].

Після приїзду польської делегації у Москву виявилось, що вона не має повноважень для підписання договору, а це означало нові зволікання на переговорах [5, с. 219]. Польський посол у Москві Р. Кнолль писав міністрові торгівлі Г. Страсбургеру, щоб польський уряд не дуже сподівався на переговори, а проявив «далеко-

глядну обережність» [21, с. 105]. Не зовсім зрозуміла позиція польської сторони на переговорах призвела до чергового їх зриву у квітні 1923 р. Польський уряд вирішив бойкотувати Всеросійську сільськогосподарську виставку, відкриття якої було призначене на осінь 1923 р., чим викликав незадоволення промислових кіл Польщі [15].

Згодом міністр іноземних справ Польщі Р. Сейда пропонував підмінити договір підписанням розпливчатого «малого торгового договору». Питання про транзит польська сторона ставила у залежність від врегулювання польсько-німецьких відносин [5, с. 249—250]. Польська економіка, бойкотуючи радянський транзит, зазнавала великих втрат. Його обсяг порівняно з іншими країнами був дуже малим. Торговий оборот на кордоні у 1922—1923 рр. становив: білорусько-польському — 10 445 тис. крб., українсько-польському — 3824 тис. крб. (тоді як на радянсько-латвійському кордоні — 60 010 тис. крб., радянсько-естонському — 28 981 тис. крб.) [20, с. 128—129].

Для кращої координації зусиль у проведенні економічної політики у березні 1923 р. відбулося злиття торгових представництв РРФСР і УРСР в єдиний економічно-інформаційний відділ [6, ф. 423, оп. 3, спр. 152, арк. 81—82]. Експортним відділом торгпредства відзначалося, що труднощі у налагодженні торгово-економічних зв'язків зумовлені рядом причин: 1) часта зміна урядів, які залежно від моменту міняють свою позицію щодо СРСР; 2) економічна криза і фінансова катастрофа Польщі; 3) підвищення мита на радянські товари; 4) банкрутство банків, фірм, застій і безробіття [6, ф. 423, оп. 3, спр. 246, арк. 33—34]. Цим пояснюється незначний обсяг торгового обороту між Польщею і радянськими республіками. Так, якщо імпорт з Польщі в СРСР становив у 1922 р. 9 млн. 586 тис. крб. (у цінах 1913 р.), то в 1923 р. він скоротився до 7 млн. 749 тис. крб. [3, с. 600].

Вивчення історії формування торгово-економічних відносин Української РСР і Польщі показує, що цей процес розвивався у тяжких умовах. Ризький мирний договір завершив перший етап радянсько-польських відносин — збройну боротьбу. З 1921 р. почався другий етап цього періоду відносин [17, с. 1—22]. Повна напруженість обстановка на цьому етапі відносин тривала до кінця 1923 р. Уряд Польщі не виконував статей Ризького договору. На її території відкрито продовжували діяти організації українських буржуазних націоналістів, які субсидувалися польськими властями і здійснювали напади на територію УРСР. Польські дипломати, які направлялися на Україну, часто займалися шпигунською діяльністю і були зв'язані з контрреволюційними організаціями [12].

Страх польських правлячих кіл за свою владу у країні, за своє панування над захопленими у 1920 р. землями Західної України і Західної Білорусії, «органічний антикомунізм» буржуазних урядів закривав шлях зближенню і взаємовигідному співробітництву з СРСР. Радянський уряд неодноразово пропонував Польщі відновити переговори для підписання торгового договору, але безрезультатно. Торговий оборот між Польщею і радянськими рес-

публікаціями не тільки у 1921—1923 рр., а й протягом всього міжвоєнного періоду здійснювався у незначних розмірах і регулювався тимчасовими угодами.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* X Всеросійська конференція РКП(б). — Повне зібрання творів, т. 43. 2. Документи внешней политики СССР. М., 1960, т. 3. 3. Документы внешней политики СССР. М., 1961, т. 4. 4. Документы внешней политики СССР. М., 1962, т. 6. 5. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1966, т. 4. 6. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. 7. Державний архів Ровенської області. 8. *Гроссфельд Л.* Государство досентябрьской Польши на службе монополий. М., 1953. 9. *Ольшанский П. Н.* Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921—1924. М., 1974. 10. *Ольшанский П. Н.* О советско-польских торгово-экономических связях в 1921—1924 гг. — В кн.: Советско-польские отношения. М., 1974. 11. Внешняя торговля за 20 лет. 1918—1937 гг. Статистический справочник. М., 1939. 12. Вісті ВУЦВК, 1922, 22 серпня. 13. Известия, 1922, 9 февраля. 14. Известия, 1922, 6 октября. 15. Известия, 1923, 15 августа. 16. Экономическая газета, 1923, 24 апреля. 17. *Duszkiewicz W., Kozalński W., Lopatniuk S.* Próba periodyzacji stosunków polsko-radzieckich 1917—1968. — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. Warszawa, 1970, t. 6. 18. *Jędruszcak T.* Kryteria oceny dziejów Polski w okresie międzywojennym (1918—1939). — Kwartalnik historyczny, 1958, N 2. 19. *Lopatniuk S.* Rozwój polsko-radzieckich stosunków gospodarczych w latach 1921—1923. — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. Warszawa, 1976, t. 14. 20. *Materski W.* Polsko-radziecka konwencja kolejowa z kwietnia 1924 r. — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. Warszawa, 1975, t. 11—12. 21. *Olszanński P.* Starenia rządu radzieckiego o wznowienie stosunków gospodarczych z Polską w 1923 r. — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. Warszawa, 1975, t. 11—12.

Краткое содержание

Исследуется участие Украинской ССР в развитии торгово-экономических связей Советского государства с Польшей в 1921—1923 гг. Показаны усилия советской стороны, направленные на развитие экономического сотрудничества с Польшей и нежелание польских правящих кругов развивать это сотрудничество.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.83.

В. В. КРУТИКОВ, доц.,
Кіровоградський педінститут

З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.

Вирішальна роль Росії в звільненні Болгарії від турецького іга і відновленні болгарської державності наприкінці 70-х років ХІХ ст. сприяла помітному розширенню відносин між цими країнами, в тому числі й економічних.

Питання російсько-болгарських взаємин 80—90-х років ХІХ ст. досить широко висвітлене в історичній літературі. Передусім слід назвати монографію А. К. Мартиненка [7], в якій на підставі радянських і болгарських архівів показано весь комплекс російсько-

болгарських відносин кінця XIX—початку XX ст. Немало уваги автор приділив економічним зв'язкам. Окремих аспектів російсько-болгарських відносин в економічній сфері торкаються Ж. Натан [10], С. Ш. Грінберг, В. Я. Лавричев [6]. Однак деякі сторони цих відносин вивчені недостатньо. Зокрема, поза увагою дослідників залишилась діяльність промислових кіл Росії, спрямована на розширення економічних зв'язків з Болгарією.

Особливий інтерес до встановлення ділових контактів з Балканськими країнами проявляли промисловці Півдня країни — регіону, що розташований близько від Болгарії. Швидкий розвиток важкої індустрії прискорював пошуки південною гірничопромисловою буржуазією нових ринків збуту.

Вперше питання про можливість експорту донецького вугілля з країни Балканського півострова постало ще в 40-х роках XIX ст., коли деякі вуглепромисловці східної частини Донецького кряжу пропонували розпочати вивіз палива водним шляхом [8]. Безумовно, будь-яких реальних умов для експорту донецького вугілля на той час не існувало, оскільки палива, що видобувалось на Донецькому кряжі, не вистачало для задоволення внутрішніх потреб економіки Південної України.

На перших з'їздах південних вуглепромисловців у 70-х роках знову було поставлено питання про можливість організації експорту донецького вугілля в Туреччину і балканські країни. Водночас вказувалось на відсутність реальних умов для здійснення цієї пропозиції, що пояснювалось обмеженими виробничими можливостями вугільної промисловості України [5, с. 83]. Серйозною перешкодою для організації експорту донецького вугілля була і відсутність спеціально обладнаних для навантаження палива портів на Азовському узбережжі, а також парового вугільного каботажу. Нарешті, в перші пореформені десятиріччя попит на вугілля з країнах Балканського півострова був обмеженим внаслідок того, що промисловість і паровий транспорт робили в цих країнах лише перші кроки. Зокрема, в Болгарії на час її визволення від турецького гніту великої фабрично-заводської промисловості фактично не існувало. За матеріалами офіційної болгарської статистики, в 1879 р. в країні діяло близько 20 промислових підприємств, з яких лише одне належало до металообробних, а решта — до харчової або легкої промисловості [4, с. 388—389].

Після визволення від турецького гніту в Болгарії відбувався інтенсивний розвиток капіталістичних відносин, що сприяло розширенню російсько-болгарських економічних зв'язків. Економічна криза, що виникла в Росії на початку 80-х років, також послужила стимулом для пошуків нових ринків збуту вітчизняною промисловою буржуазією. Восени 1881 р. московський купець О. Л. Мураневич запропонував Московському біржевому комітету створити товариство промисловців і купців для проведення торговельних операцій на Балканах [3, с. 280]. Через деякий час московська буржуазія організувала експедицію у Болгарію з метою вивчення ринку цієї країни. Учасники експедиції дуже песимістично розцінювали шанси російських підприємців у боротьбі

за балканський ринок збуту зі своїми західноєвропейськими конкурентами [6, с. 205]. Про правильність такого висновку свідчить те, що в 1882—1885 рр. питома вага в болгарському імпорті Австро-Угорщини, Англії, Німеччини та Франції становила 64,7%, тоді як Росії — лише 4,4% [3, с. 278]. Значно відрізнявся і асортимент експорту. Якщо Росія вивозила переважно різні види сільськогосподарської продукції, рибу, ікру, а також спирт, цукор і керосин, то індустріальні країни Заходу — промислову сировину, паливо, машини і механізми, що були вкрай необхідними для економіки Болгарії. Вугільна промисловість Донбасу в цей час вирішувала проблему підвищення виробничих потужностей і освоєння нових ринків збуту в Азово-Чорноморському басейні, на Правобережній Україні, в Московському районі тощо. Металургійна і машинобудівна промисловість Півдня в цей період робили лише перші кроки і не встигали забезпечити потреби внутрішнього ринку. Все це зумовлювало обмежений характер російсько-болгарських економічних зв'язків, хоч до 1885 р. болгарський уряд сприяв розвитку російської торгівлі [7, с. 90—91].

На початку 90-х років XIX ст. Донецький басейн займав уже провідне місце в паливному балансі країни, що зміцнило позиції південних гірничопромисловців у господарському житті, а також посилило їх вплив на економічну політику царського уряду, яка набула на той час відверто протекціоністського характеру. Власники вугільних і залізнорудних копалин України намагались використати в своїх інтересах і заходи уряду по активізації платіжного і торговельного балансу. Даючи туманні обіцянки розгорнути в широких масштабах експортну торгівлю продукцією гірничої промисловості, підприємці водночас намагались добитись від уряду різних пільг і здійснення ряду заходів, які повинні були полегшити вивіз вугілля, кам'яної солі тощо.

На XV з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії (листопад 1890 р.) була розроблена широка програма заходів, у разі здійснення якої вуглепромисловці обіцяли розпочати у великих розмірах продаж донецького палива в Константинополі, а також в країнах Балканського півострова. Зокрема, уряд повинен був здійснити поглиблення Маріупольського порту і обладнати його механізмами для навантаження вугілля; побудувати спеціальну вугільну гавань в Одесі; надати великим фірмам з щорічним виробництвом не менш 2 млн. пудів вугілля позики для будівництва вугільного каботажу тощо. Крім того, власники копалин пропонували з метою стимулювання вивозу палива за кордон встановити експортні премії в розмірах, відповідних різниці між вартістю англійського і російського палива [13, с. XXXI—XXXV]. На наступних з'їздах у цю програму було внесено ряд доповнень на користь великої гірничопромислової буржуазії України.

Активізація діяльності південних гірничопромисловців пояснюється насамперед бажанням домогтись підвищення цін на вугілля на внутрішньому ринку. З цією метою шахтовласники штучно обмежили видобуток палива і викликали так звану «вугільну кризу» 1893—1894 рр., яка негативно вплинула на розвиток економіки

країни в цілому. Вихід з кризи промисловці бачили в помітному зниженні залізничних тарифів на транспортування вугілля, кам'яної солі, залізної руди, а також в скасуванні різних міських і портових зборів, полегшенні експорту продукції гірничодобувної промисловості тощо. З цією метою на XVIII і XIX південних гірничо-промислових з'їздах з ініціативи великих фірм були прийняті рішення про клопотання перед урядом у справі зниження залізничних тарифів на перевезення вугілля і солі із Маріуполя до портів Азовського і Чорного морів, а також введення особливого експортного тарифу для вивозу донецького вугілля за кордон — в Туреччину і країни Балканського півострова [15, с. XVII; 14, с. VI].

Прагнення шахтовласників України до організації експорту палива в балканські країни і в Константинополь мало до деякої міри реальну основу, тому що перша половина 90-х років характеризується промисловим поживанням в цих країнах. Зокрема, в Болгарії кількість промислових підприємств зросла з 20 у 1879 р. до 130 — в 1894 р.; переважали підприємства легкої та харчової промисловості. Зросла і загальна довжина залізничної мережі країни, яка на початку XX ст. дорівнювала вже 1566 км [4, с. 389, 392].

Розвиток капіталістичних відносин в економіці Болгарії, насамперед, в промисловості, створював сприятливі умови для зовнішньої торгівлі країни. Однак на шляху розвитку російсько-болгарських економічних зв'язків стояв цілий ряд перешкод і труднощів. Перш за все слід відзначити несприятливий вплив російсько-болгарського конфлікту, який призвів до розриву дипломатичних відносин між обома країнами в 1886 по 1895 рр. Уряд відвертого русофоба Стамболова не тільки скасував будь-які пільги для російських товарів, а й фактично підвищив мита на більшість з них. Зокрема, на російські спирт і цукор мита нараховувались не з продажних цін, що існували в Болгарії, а з розрахунку їх вартості в Росії, тобто з ціни, помітно збільшеної російським акцизом. На практиці це призводило до штучного підвищення цін, що ставило російські товари в гірше становище порівняно з аналогічними товарами інших держав, торгових конкурентів Росії [7, с. 91]. Серйозною перешкодою на шляху розвитку економічних зв'язків між обома країнами були обмежені можливості російського експорту, що мав переважно сільськогосподарський характер, в таку аграрну країну, як Болгарія. Все це ускладнювало розвиток російсько-болгарських економічних зв'язків і впливало на їх характер.

З середини 90-х років відбувається деяке поживання російсько-болгарських економічних зв'язків внаслідок поліпшення відносин між обома країнами після відставки уряду Стамболова. На початку 1896 р. були поновлені дипломатичні відносини між Росією і Болгарією, що створило більш сприятливі умови для дальшого розвитку торговельно-економічних зв'язків. Була поновлена діяльність російських віце-консульств в портах Бургас і Варна [16, ф. 40, оп. 1, спр. 48, арк. 55]. Ці порти мали важливе значення для розвитку торговельних відносин між Росією і Болгарією,

оскільки саме через них проходила відкрита ще в 1879 р. судова лінія, яку обслуговувало своїми пароплавами Російське товариство пароплавання і торгівлі (РТПіТ). Наприкінці 1886 р. РТПіТ припинило свою діяльність у Болгарії внаслідок розриву дипломатичних відносин між обома країнами. Враховуючи важливе значення цієї лінії для економічних зв'язків між Росією і Болгарією, болгарський уряд у 1895 р. проявив ініціативу в питанні про її відновлення [16, ф. 107, оп. 1, спр. 1263, арк. 1]. Навесні наступного року ця лінія була відновлена під назвою Чорноморсько-Болгарська, і РТПіТ розпочало регулярні рейси своїх пароплавів в Бургас і Варну [16, ф. 107, оп. 1, спр. 1263, арк. 65].

Промислова буржуазія Росії намагалась використати поновлення дипломатичних відносин з Болгарією, а також сприятливу економічну кон'юнктуру в своїх інтересах. Зростає обсяг російського експорту в Болгарію, переважно гасу (керосину) і спирту, а також сільськогосподарської продукції тощо. Відбувається і деяке розширення асортименту російського експорту за рахунок продукції гірничої промисловості Донбасу. Зокрема, в цей період починається вивіз донецького вугілля з Маріупольського порту в Туреччину та країни Балканського півострова. Ініціатором вивозу палива виступило Гірниче і промислове товариство на Півдні Росії — одна з найбільших вугільних фірм країни. Це підприємство, що мало власний паровий каботаж, відкрило перший склад донецького вугілля в Константинополі і намагалось конкурувати в столиці Туреччини з англійськими фірмами [2, с. 1924]. Кількість палива, що вивозилась з Донбасу в Константинополь, поступово зростала і досягла в 1893 р. 215 тис. пудів [12, с. 5]. Наявність у періодичних виданнях Півдня країни частих повідомлень про вивіз донецького вугілля до Константинополя дає підстави вважати дані офіційної статистики заниженими. В будь-якому випадку до зазначеної вище кількості вугілля ввійшла і частина палива, що призначалась болгарським споживачам, оскільки вся торгівля між Росією і Болгарією під час розриву дипломатичних відносин відбувалась через Константинополь.

Звичайно, завищувати кількість донецького вугілля, що могло бути спожито в Болгарії, не слід: ринок цієї країни був дуже обмежений внаслідок слабкого розвитку промисловості і парового транспорту. До того ж відзначимо, що болгарський ринок наприкінці XIX ст. був досить надійно освоєний англійськими вугільними фірмами. В 90-х роках минулого сторіччя швидко зростає видобуток вугілля в самій Болгарії — у Перникському басейні [9, с. 242]. Наприкінці XIX ст. в Болгарію починає надходити вугілля з Туреччини — з Зонгулдакського басейну [17, с. 256]. Зрозуміло, що все це не сприяло експорту донецького вугілля до Болгарії.

Єдиною галуззю важкої індустрії Півдня Росії, що мала реальні перспективи затвердитись на болгарському ринку, була соляна промисловість Донбасу. Використовуючи поліпшення російсько-болгарських відносин, власники донецьких соляних копа-

лень розпочали боротьбу за болгарський ринок з своїми австрійськими і італійськими конкурентами. В 1896 р. з соляних копалень Донбасу до Болгарії було відправлено два пароплава з кам'яною сіллю загальною вагою в 1000 т, тоді як італійські конкуренти змогли поставити лише 514 т солі.

Звичайно, соляна промисловість Донбасу могла забезпечити болгарський ринок в значно більшому обсязі, однак цьому заважав ряд обставин: великі мита, залізничні тарифи тощо. Тому російські підприємці через дипломатичного агента у Софії М. В. Чарикова наполягали на встановленні спеціального зниженого залізничного тарифу з Бургаса на Софію і Пловдив. Здається, російському уряду вдалося домовитись з урядом Болгарії про полегшення експорту донецької солі, внаслідок чого її вивіз у 1897 р. становив 10 тис. т, тобто Росія перетворилась у головного експортера кам'яної солі [16, ф. 107, оп. 1, спр. 1310, арк. 12—12 зв.].

Активізація російсько-болгарських економічних відносин сприяла підписанню торговельного договору між двома країнами. Торговельна конвенція між Росією і Болгарією була підписана 2 липня 1897 р. На нашу думку, умови конвенції були більш вигідними для Болгарії, яка одержала можливість безмитного ввозу до Росії трояндового масла, а на деякі види болгарського експорту мита були значно знижені. Водночас мита на більшість російських виробів, за винятком керосину, залишались незмінними.

Становище важкої промисловості Півдня Росії внаслідок підписання російсько-болгарської торговельної конвенції лише погіршилось. Це пояснюється тим, що конвенція передбачала збереження 14% мит на промислову продукцію, які були встановлені на початку 1897 р., тоді як в 1894—1896 рр. мита не перевищували 8—10% [9, с. 243]. В цілому конвенція 1897 р. ускладнила конкуренцію промислової продукції Росії з аналогічною продукцією західноєвропейського виробництва внаслідок більш низької собівартості останньої.

Чим же пояснюється незначний обсяг торгівлі між Росією і Болгарією? Чому російські підприємці, незважаючи на значні пільги, не змогли завоювати більш-менш міцних позицій в економіці Болгарії?

Це пояснюється, насамперед, великою місткістю внутрішнього ринку Росії під час економічного піднесення 90-х років, який не тільки поглинув усю промислову сировину і паливо, що вироблялися в Росії, а й потребував імпорту великої кількості вугілля і металу. В. І. Ленін, характеризуючи економічний розвиток Росії наприкінці XIX ст., підкреслював, що в цей період у країні утворився «величезний і дедалі більший ринок на засоби виробництва (будівельні матеріали, паливо, метали та ін.)» [1, с. 522]. Тенденція до підвищення попиту над пропозицією, що чітко виявилась у другій половині 90-х років, давала можливість промисловій буржуазії Росії підтримувати ціни на високому рівні і без особливих зусиль отримувати високі прибутки. Цим пояснюється і деяка пасивність російських підприємців, які не використали багатьох сприятливих

можливостей для зміцнення своїх позицій в країнах Балканського півострова, насамперед, у Болгарії і Румунії.

З другого боку, зміцнення позиції російських промисловців на болгарському і взагалі балканському ринку вимагало конкурентної боротьби з англійським, австрійським і німецьким капіталом. Буржуазія цих країн, яка краще вивчила потреби місцевого ринку і мала вагому перевагу в організаційному і технічному відношеннях, зуміла завоювати міцні позиції в країнах Балканського півострова, встановити постійні зв'язки з місцевими торговцями. Велике значення мала також можливість надання кредиту західноєвропейським капіталом місцевій буржуазії, що було дуже важливим для розвитку торгівлі.

Майже ідентична структура експорту обох країн також перешкоджала розвитку відносин між Росією і Болгарією. Ця обставина до деякої міри визначала і прозахідну орієнтацію частини болгарської буржуазії. Про негативне значення конвенції 1897 р. йшлося вище.

Нарешті, певну роль в обмеженому характері російсько-болгарських торговельних зв'язків відігравала позиція правлячих кіл Росії, які звертали увагу насамперед на розвиток дипломатичних, культурних і релігійних відносин між Болгарією і Росією.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії. — Повне зібрання творів, т. 3. 2. Горнозаводской листок, 1894, № 15. 3. *Гринберг С. Ш.* Из истории русско-болгарских экономических связей в 80-х гг. XIX в. — В кн.: Славяне в эпоху феодализма, М., 1978. 4. История Болгарии, т. 1, М., 1954. 5. *Крутиков В. В.* Гірничопромислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст. — Укр. іст. журн., 1978, № 5. 6. *Лаверычев В. Я.* Крупная буржуазия в переформенной России 1861—1900. М., 1974. 7. *Мартыненко А. К.* Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг. К., 1967. 8. *Модестов В. В.* Из истории угольной и металлургической промышленности Донбасса в дореволюционный период. — В кн.: Из истории классовой борьбы и революционного движения в России в XIX—начале XX вв. М., 1958. 9. *Наташ Ж.* История экономического развития Болгарии. М., 1961. 10. *Наташ Ж.* Стопанска история на България. София, 1957. 11. *Наташ Ж., Беров Л.* Монополистический капитализм в Болгарии. София, 1958. 12. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1883 г. Спб., 1893, разд. 1. 13. Отчет уполномоченных XIX съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1895. 14. Труды XV съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1891, ч. 1. 15. Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1894, ч. 1. 16. ЦДІА СРСР. 17. *Reychman I.* Historia Turcji. Warszawa, 1973.

Краткое содержание

Рассматривается один из аспектов российско-болгарских экономических отношений — деятельность промышленной буржуазии Украины по освоению болгарского рынка в 80—90-х годах XIX в. С середины 90-х годов начинается новый этап в развитии экономических связей между Россией и Болгарией, характеризующийся восстановлением дипломатических отношений между обеими странами и ростом деловой активности промышленников Украины. Несмотря на благоприятные возможности, последним не удалось занять прочные позиции в Болгарии, что объясняется огромной емкостью внутреннего рынка России в период экономического подъема конца XIX в., практически идентичной структурой экспорта обеих стран, а также трудностями конкурентной борьбы с западно-европейской буржуазией.

Стаття надійшла до редакції 18.12.83.

Т. С. ПОЛЕЦЬУК, асп.,
Львівський університет

РОЛЬ ЛЬВОВА В УКРАЇНСЬКО- БОЛГАРСЬКИХ КОНТАКТАХ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ І НАУКИ (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)

Визволення Болгарії від османського гніту та створення національної держави сприяло швидкому розвитку болгарської культури, а також відкрило більш широкі можливості для різноманітних зв'язків з іншими слов'янськими країнами, насамперед Росією, до складу якої входила переважна більшість українських земель. Гостра потреба молоді Болгарської держави в національних кадрах спеціалістів з різних ділянок державного управління, господарства і культури при відсутності власних вищих і середніх спеціальних навчальних закладів змушувала болгарську молодь виїжджати на навчання за кордон. Як і раніше, до визволення, переважна більшість болгар здобувала освіту в Росії, в тому числі в навчальних закладах Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва та інших українських міст.

Досить активними стали українсько-болгарські зв'язки і в галузі науки. Після визволення Болгарії на Україні, як і в усій Росії, помітно зріс інтерес до молоді держави, її історії та культури. Це знайшло відображення в тематиці наукових досліджень вчених Києва, Харкова, Одеси та інших міст. Між науковими установами України і Болгарії налагоджуються і розвиваються тісні контакти. Тут необхідно назвати передусім Одеське товариство історії і древності, Історичне товариство Нестора-літописця в Києві.

З 80-х років ХІХ ст. в українсько-болгарських освітніх та наукових зв'язках все більш активну участь беруть західноукраїнські землі, що входили до складу Австро-Угорщини. До певної міри це було зумовлено десятирічним розривом у дипломатичних відносинах з Росією (1886—1896) і посиленням австро-угорського впливу на Балканах. Головну роль у цих зв'язках відіграв Львів, де функціонувало кілька вищих навчальних закладів (університет, політехніка, академія ветеринарної медицини, вища школа лісництва) і наукових установ, передусім Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка.)

Питання українсько-болгарських зв'язків кінця ХІХ — початку ХХ ст. в галузі освіти і науки досить широко досліджені в працях В. Т. Дмитрука [12; 13], В. С. Горського і М. Д. Бичварова [6], П. С. Соханя [22]. Але вони розглядають передусім взаємини з Болгарією українських земель, що перебували в складі Російської держави і лише принагідно торкаються участі у цих зв'язках тієї частини України, що знаходилася під владою Австро-Угорщини. При цьому їх увага зосереджується майже виключно на особі Івана Франка. Нуковим стосункам Каменяра з Болгарією присвя-

чено кілька статей М. Д. Малярчука [16; 17], С. Божкова [7] і П. Атанасова [1; 3]. Інші аспекти участі західноукраїнських земель і, зокрема, Львова в українсько-болгарських зв'язках фрагментарно відображені в працях П. Атанасова [2; 4; 5]. Про професора І. С. Свенціцького як болгариста та його зв'язки з Болгарією писали І. М. Лозинський [15] та І. О. Галенко [8]. Однак поки що немає дослідження, яке давало б повне уявлення про роль Львова в українсько-болгарських культурних взаєминах.

Спираючись на архівні та опубліковані матеріали, постараємося заповнити цю прогалину. Зупинимося насамперед на контактах у галузі освіти. Болгарську молодь приваблював передусім один із найстаріших університетів Східної Європи — Львівський, який до того ж значною мірою зберігав слов'янський характер, незважаючи на германізаторську політику Габсбургів. Так, у 1883/84 навч. р. на перший курс юридичного факультету був зарахований Христо Кесяков із Копривштиці [10, ф. 26, оп. 15, спр. 75, арк. 46], в майбутньому відомий історик і літератор, перекладач творів Т. Г. Шевченка болгарською мовою. Павел Пошков із Каяджика став студентом юридичного факультету в наступному році [10, ф. 26, оп. 15, спр. 78, арк. 84]. У 1887/88 навч. р. студентами цього ж факультету стали Недко (в документі — Нетко) Каблешков із Копривштиці і Дмитр Борилков із Малко-Тирново [10, ф. 26, оп. 15, спр. 84, арк. 56; спр. 85, арк. 12].

У 90-х роках ХІХ ст. на різних факультетах університету теж навчалися окремі болгарські студенти. Так, в 1895—1901 рр. студентами юридичного факультету були Начо Начев із Старої Загори та Станіслав Попов із Адріанополя [10, ф. 26, оп. 15, спр. 113, арк. 150; спр. 106, арк. 102; спр. 101, арк. 152]. На філософському факультеті в цей період здобували освіту семеро громадян Болгарії: Йордан Атаманчев із Софії, Сава Ніколаєв із Пирдопа, Дмитр Бойкінов із Пештери, Тодор Димитров із Рагова, Тодор Златанов із Лілкова, Дмитр Данев із Старої Загори, Адам Найчев із Копривштиці [10, ф. 26, оп. 15, спр. 583, арк. 30, 31; спр. 589, арк. 25, 32, 37, 44; спр. 601, арк. 67; спр. 620, арк. 856]. Серед студентів медичного факультету зустрічаємо імена Тодора Лічева із Копривштиці та Михайла Іванова із Адріанополя [10, ф. 26, оп. 15, спр. 817, арк. 10, 14]. Як бачимо, на навчання до університету приїжджали не тільки громадяни молодої Болгарської держави, а й жителі Фракії, що перебували під пануванням Османської імперії.

Архівні документи свідчать, що окремі болгари навчалися в університеті і на початку ХХ ст. [10, ф. 26, оп. 15, спр. 122, арк. 388; спр. 131, арк. 876, спр. 138, арк. 21]. Крім того, вони здобували освіту також у Львівській політехнічній школі, яка на той час користувалася значною популярністю не тільки в Австро-Угорщині, а й в інших країнах. Серед студентів-іноземців, зарахованих у 1901/02 навч. р., був болгарин з Адріанополя Христо Димитров. в 1907/08 навч. р. — болгарський громадянин Стамат Страшитов, в 1908/09 навч. р. — три студенти-болгари, в 1913/14 навч. р. теж три болгарські студенти, прізвища яких поки що не встановлено

[10, ф. 24, оп. 2, спр. 943, арк. 3; спр. 1230, арк. 7; спр. 1293, арк. 5, 13, 14; оп. 3, спр. 1161, арк. 41].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. вихідці із Болгарії навчалися і в Львівській вищій школі лісництва, що була заснована у 1874 р. [26; 28, 1909, № 6, с. 274] і належала до унікальних навчальних закладів. Польський дослідник К. Козіновський твердить, що «серед учнів школи завжди було доволі багато болгар, які від свого уряду одержували стипендії», і їх питома вага становила близько 15% всіх слухачів школи [27, с. 14]. Після її закінчення вони, як правило, займали високі посади в адміністрації лісових господарств. На жаль, прізвища болгарських студентів не вдалося встановити. У далеко не повному списку слухачів вищої школи лісництва, складеному дослідником її історії О. М. Рузаповим, зустрічаємо лише одного болгарина — Косту Боянова.

Відродження Болгарської держави, приїзд на навчання до Львова болгарської молоді сприяв тому, що серед львівських студентів зростає інтерес до Болгарії, зав'язуються безпосередні контакти між українськими і болгарськими студентами. Так, влітку 1885 р. група львівських студентів за участю російських і болгарських організувала етнографічну мандрівку по галицькому Поділлі [18, с. 44—46]. До студентів приєдналися І. Франко, К. Устиянович, О. Нижанківський. Під час мандрівки в різних містах і містечках Тернопільщини, незважаючи на заборону поліції, були організовані літературно-музичні вечори (вечорниці).

Болгарією цікавилися також члени українсько-польського наукового гуртка («Kółko Słowiańskie»), яким керував доктор А. Каліна. На засіданнях гуртка обговорювалися такі доповіді, як «Упадок слов'янських держав на Балканах», «Теперішній стан культури в Болгарії». Студент-болгарин П. Ношков виголосив доповідь «Поселення слов'ян на Балканах» [13, с. 47].

Про велику зацікавленість громадськості Львова Болгарією свідчить те, що відразу після її визволення від османського ярма в зимовому семестрі 1878/79 навч. р. в університеті в курсі «Порівняльної граматики слов'янських мов», який вів відомий славист доктор А. Каліна, значна частина лекцій була присвячена болгарській мові [10, ф. 26, оп. 12, спр. 607, арк. 15 зв.]. А. Каліна читав їх до кінця 90-х років XIX ст. У 1891 р. він видав у Кракові підручник «Дослідження з історії болгарської мови», що був удостоєний болгарським урядом срібної медалі [10, ф. 26, оп. 12, спр. 958, арк. 15; 20].

Протягом багатьох років курси лекцій з слов'янської, в тому числі й болгарської філології, читав доктор Я. Лецеєвський [10, ф. 26, оп. 12, спр. 1090, арк. 40; оп. 13, спр. 810, арк. 14]. В зимовому семестрі 1905/06 навч. р. він викладав «Граматику старослов'янської (староболгарської) мови» [20], в наступному навчальному році — «Історичну граматику болгарської мови» [10, ф. 26, оп. 13, спр. 213, арк. 16], в 1908/09 навч. р. — «Граматику новоболгарської мови» та «Історію болгарської літератури» [10, ф. 26, оп. 13, спр. 264, арк. 5], в 1910/11 навч. р. — «Вибрані уривки з південнослов'янських літератур» [10, ф. 26, оп. 13, спр. 419,

арк. 21], в 1915/16 навч. р. — «Граматику староболгарської мови» [10, ф. 26, оп. 13, спр. 819, арк. 14, 37].

В окремі роки лекції з болгарської філології читали професори І. Кринський [10, ф. 26, оп. 13, спр. 419, арк. 20, 48; спр. 512, арк. 49, 71; спр. 678, арк. 7], В. Брухнальський [10, ф. 26, оп. 13, спр. 419, арк. 47], доктор Ф. Крчек [10, ф. 26, оп. 13, спр. 419, арк. 48]. З 1913 р. у Львівському університеті лекції з болгарської мови та літератури починає читати І. С. Свенціцький [8, с. 226].

Професор Т. Войцеховський, читаючи протягом 80—90-х років XIX ст. курс «Життя слов'янських народів до 1000 р.», велику увагу приділяв історичному минулому Болгарії [10, ф. 26, оп. 12, спр. 777, 886, 1022].

Тісні зв'язки з Болгарією підтримувало Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ). У 1898 р. бібліотека Вишого училища в Софії повідомляла про бажання придбати деяку літературу, видану НТШ [25, ф. 309, оп. 1, спр. 256, арк. 9]. Протягом наступних років здійснювався жвавий обмін літературою між бібліотеками НТШ і Софійського вишого училища, перетвореного в 1904 р. в університет [25, спр. 256, арк. 14; спр. 98, арк. 1; спр. 760, арк. 29; спр. 169, арк. 3].

Тісні контакти існували між НТШ і Болгарським науковим товариством. Бібліотека НТШ систематично отримувала збірники праць болгарських вчених, що виходили під назвою «Сборник за народни умотворения наука и книжнина» [25, спр. 146, арк. 1]. У червні 1911 р. на адресу керівництва НТШ надійшов лист, в якому зазначалось, що на базі Болгарського наукового товариства створено Академію наук. Керівництво Болгарської Академії наук пролонгувало продовжувати зв'язки і обмінюватись з ним своїми виданнями [25, ф. 309, оп. 1, спр. 913, арк. 2]. Обмін літературою між двома науковими осередками і справді був обширний.

НТШ підтримувало також тісні зв'язки із Слов'янським товариством в Софії [25, ф. 309, оп. 1, спр. 150, арк. 49, 51; спр. 151, арк. 3] і Македонським науковим інститутом [29, ф. 309, оп. 1, спр. 858, арк. 23; спр. 858, арк. 2, 29].

Видання НТШ та інші львівські видання регулярно отримували вчені Софійського університету І. Шишманов, М. Арнаулов, Л. Мілетич, С. Романські, В. Цонев, С. Ватев, А. Ішірков, С. Петков, Г. Бончев [25, ф. 304, оп. 1, спр. 858, арк. 23, 25, 32, 37, 49; спр. 859, арк. 12, 15]. Деякі з них побували у Львові. Зокрема, восени 1907 р. Львів відвідав академік С. Романські, який поставив перед собою завдання виявити староболгарські рукописи. Після повернення на батьківщину він писав, що Львів «цікавий своїми музейними, монастирськими і бібліотечними збірками. Зокрема, у Львівській університетській бібліотеці є близько 25 слов'янських рукописів, більшість з яких в руській редакції, але є декілька влахо-болгарських» [4, с. 18].

Широкими і плідними були зв'язки І. Шишманова із вченими Львова. У 1914 р. він був обраний дійсним членом НТШ [2, с. 28].

В українсько-болгарських зв'язках кінця XIX—початку XX ст. значну роль відігравав видатний український письменник, громад-

ський діяч і вчений І. Франко, який був знайомий і листувався з представниками болгарської культури. У 1895 р. в Празі він особисто познайомився з професором Софійського університету І. Шишмановим [6, с. 166]. Їхні контакти розвивались на ґрунті дослідження взаємозв'язків між Україною і Болгарією та популяризації кращих здобутків у розвитку персодової суспільної думки своїх народів. І. Шишманов сприяв публікації наукових статей І. Франка в болгарських виданнях [9, с. 160].

На початку 90-х років І. Франко познайомився і листувався з болгарським письменником П. Тодоровим. У жовтні 1901 р. П. Тодоров відвідав Львів і виступив перед українською громадськістю в клубі «Руської бесіди» [11, 1901, 29 вересня (12 жовтня); 3 (16) жовтня]. У 1902 р. І. Франко звернувся до П. Тодорова з листом, в якому просив написати для українських читачів статтю про вплив української літератури на болгарську та про болгарське оповідання [12, с. 136]. Відповідаючи на цей лист, П. Тодоров писав: «Зупинився на темі «Вплив малоросійської літератури на болгарську», — хоч він невеликий, але поезія Шевченка і Марка Вовчка не забугі і досі...» [9, с. 159]. Спілкування з І. Франком визначило тематичне спрямування досліджень П. Тодорова. Він же, в свою чергу, сприяв ознайомленню І. Франка з науковими болгарськими виданнями, і, зокрема, з працями болгарських революційних демократів. П. Тодоров надіслав І. Франкові збірку болгарських прислів'їв П. Р. Славейкова, яку великий поет використовував у своїх фольклористичних дослідженнях, а також твори Христо Ботева [6, с. 167]. Як відомо з листа до П. Тодорова від 20 грудня 1902 р., І. Франко мав намір надрукувати в «Літературно-науковому віснику» статтю німецького літературознавця-славіста Георга Адама про Христо Ботева [12, с. 136].

Особливий інтерес І. Франко проявляв до староболгарської літератури та фольклору. Зокрема, його зацікавленість болгарською народною піснею розкривається в «Студіях над українськими народними піснями», в яких автор простежує вплив болгарських народних пісень XVI ст. на українські «Іван і Мар'яна», «Батько продає дочку Турчиновн», «Здобуття козаками Варни», «Викуп із неволі» та ін. [16, с. 5—6]. В «Галицько-руських народних приповідках» І. Франко з метою порівняння використав 500 болгарських приказок, поговірок, взятих ним із збірки П. Р. Славейкова «Български притчи или пословици и характерни думи». Український вчений не задовільнився виявленням лише зовнішньої схожості, а намагався встановити шляхи взаємовпливів українського і болгарського фольклору [17, с. 270—273].

Цінним вкладом у вивчення староболгарської літератури і її впливу на літератури інших слов'янських народів є праця І. Франка «Апокрифи і легенди з українських рукописів», в якій декілька розділів присвячено історії богомилства і поширення богомилських ідей на Україні. У 1896 р. він публікує спеціальну розвідку «Притча про единорога та її болгарський варіант», що є варіантом болгарської повісті про Варлаама та Іосаафа [6, с. 152].

Працюючи над монографією «Іван Вишенський і його твори», І. Франко знайомився з дослідженнями болгарського історика М. Дринова з історії болгарської церкви. В одному з листів до М. Драгоманова він запитував: «Чи в Софії є у кого наукові зв'язки з Афонською горою і чи можливий там доступ для пошукань? Мені все здається, що тільки так можна би знайти автентичні і повні дані про Івана Вишенського» [6, с. 152].

В багатьох дослідженнях І. Франко відзначав традиційні зв'язки між українським і болгарським народами. Він, зокрема, високо оцінював діяльність Кирила і Мефодія, яких вважав «першими всеслов'янськими писателями» [24, с. 55]. Підкреслюючи їх роль у створенні мови, на ґрунті якої виросла старослов'янська література, І. Франко писав: «Література та з малими тільки ретушованиями язиковими читалася і переписувалася зарівно у всіх народів того кругу; твір, зладжений на сій мові де-небудь у Сербії або в Болгарії, вже швидко опісля гішиться популярністю в північній Русі; Палея, списана в Ковлі на Волині, читається в монастирі Хіландарським на Афоні, твори перших двигателів болгарської літератури: Івана Екзарха, Климентія, царя Симеона, монаха Храбра і др. зберігаються в численних відписах на Русі...» [24, с. 56].

І. Франко також оцінював діяльність Юрія Венеліна «як будителя народного духа болгарського воскресителя й їх славної минувшини» [23, с. 225].

Особа І. Франка як вченого-славіста була добре відома в Болгарії.

Як бачимо, особисті контакти і наукові дослідження І. Франка були вагомим внеском у розвиток українсько-болгарських взаємин ХІХ—початку ХХ ст.

Зміцненню зв'язків з Болгарією сприяла також наукова діяльність тоді ще молодого вченого І. С. Свенціцького (1876—1956). У 1903 р. він вступив у полеміку з відомим польським славістом, професором Берлінського університету О. Брюкнером, який піддав сумніву автентичність кирило-мефодієвських легенд і твердив, що Кирило і Мефодій своєю діяльністю на ниві слов'янської культури не стільки принесли користі, скільки заподіяли шкоди, тому що болгаряни, а також інші південні і східні слов'яни нібито залишились осторонь європейського культурного впливу [15, с. 4]. Проти цих хибних тверджень виступив І. С. Свенціцький зі статтю «Кирило-Мефодіївське питання в розгляді польського вченого», в якій порушив важливі питання, що стосуються історичної повноти відомостей про Кирила і Мефодія, підкреслив їх величезні заслуги у розвитку слов'янської культури [21, с. 87—89]. У статтях, рецензіях, відгуках, анотаціях, написаних протягом 1906—1914 рр., І. С. Свенціцький розглядає ряд важливих питань, пов'язаних з візантійським впливом на південно-східнослов'янське письменство та мистецтво. Серед цих проблем — перші переклади євангелія зі старогрецької на староболгарську мову, рукописи і стародруки, зібрані в болгарській народній бібліотеці, жанровий характер стінопису болгарського монастиря в Поганово, дослідження Б. Цоневим і Ст. Младеновим болгарських діалектів тощо [15, с. 5].

І. С. Свенціцький надавав великого значення особистим контактам з болгарськими науковцями, безпосередньому ознайомленню з народним життям, побутом Болгарії. При сприянні М. Павлика та І. Шишманова він у жовтні 1911 р. відвідав Болгарію, зустрівся з відомим болгарським бібліографом Н. Міховим, збирав матеріали з історії болгарського відродження, болгарської літератури, етнографії [25, ф. 663, оп. 1, спр. 275, арк. 53—54; 19, с. 144; 5, с. 13—14]. Свої враження і думки про цю подорож І. С. Свенціцький висловив у статті «У Сербів і Болгар»: «Побувати в Сербії, Болгарії, в Царгороді, на Афоні — се мрія кожного слов'яновида і слов'янолюба, що крихітку тільки цікавиться предметом своїх студій і дум. Інакше й не може бути, коли згадати, що Сербія і Болгарія найстаріші слов'янські землі щодо своєї письменності, найстаріші і пам'ятниками економіки та церковного будівництва і найдавніші схрещенням трьох різних культур: грецько-римсько-візантійської, слов'янської і турецької» [11, 1912, 1 лютого].

Після повернення з Болгарії в листі до Н. Міхова, тоді заступника директора Народної бібліотеки, львівський вчений пропонує встановити обмін дублетними виданнями між Національним музеєм у Львові (тепер Львівський музей українського мистецтва) та Народною бібліотекою в Софії, щоб «кожну слов'янську бібліотеку зробити загальнослов'янською за своїм складом, що з часом об'єднає нас, слов'ян, і згуртує в одне мішне ціле» [19, с. 145]. Постійний інтерес до Болгарії та болгарської культури проявляв І. С. Свенціцький і в наступні роки, проводячи активну педагогічну та наукову діяльність у Львівському університеті.

Отже, навчальні і наукові заклади Львова, окремі вчені і громадські діячі, передусім І. Франко, зробили наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. вагомий внесок в українсько-болгарські культурні взаємини.

Список літератури: 1. *Атанасов П.* Иван Франко и България. — Славяне, 1956, № 7. 2. *Атанасов П.* Иван Д. Шишманов и Украина. — Славяни, 1958, № 7. 3. *Атанасов П. И.* Франко и България. — Известия на института на българска литература, София, 1957, кн. 5. 4. *Атанасов П.* Град Львов в нашата стара и най-нова история. — Славяни, 1961, № 3. 5. *Атанасов П.* Українські зв'язки академіка Н. Міхова. — Наша культура, 1968, № 2. 6. *Бичваров М. Д., Горський В. С.* Українсько-болгарські філософські зв'язки (Друга половина ХІХ ст.). К., 1966. 7. *Божков С.* Иван Франко в українсько-болгарських літературних зв'язках. — Радянське літературознавство, 1957, № 3. 8. *Галенко И.* Болгаристика в лингвистических трудах профессора И. С. Свенцицкого. — В кн.: Историко-филологические исследования. Велико-Тырново, 1983. 9. *Грудницькая М.* Литературные связи с Болгарией Ивана Франко и Ольги Кобылянской. — Советская Украина, 1957, № 5. 10. Державний архів Львівської області. 11. Діло. 12. *Дмитрук В. Т.* З історії українсько-болгарських зв'язків. — Жовтень, 1958, № 5. 13. *Дмитрук В. Т.* Сторінки вікової дружби. З історії українсько-болгарських зв'язків ХІХ—початку ХХ ст. Львів, 1958. 14. Літературна спадщина. Т. 1. Иван Франко. К., 1956. 15. *Лозинський І. М.* Професор І. С. Свенціцький — болгарист. — Проблеми слов'янознавства, 1976, вип. 13. 16. *Малярчук Н. Д.* Иван Франко и българското народно творчество. — Език и литература. София, 1963, № 2. 17. *Малярчук Н. Д.* Българските пословици в научната дейност на Иван Франко. — Известия на етнографския институт и музей. София, 1964, т. 7. 18. *Медведик П. К., Михайлюк І. С.* Иван Франко і літературна Тернопільщина. Львів, 1963. 19. *Полек В. Т.* Листи І. С. Свенціцького до болгарських вчених. —

Проблеми слов'янознавства, 1980, вип. 21. 20. Полски бюлетень, 1917, 6 декабря. 21. *Свенцицкий И.* Кирило-Мефодієвській вопросъ въ освещеніи польскаго ученаго. — *Живая мысль*, 1903, вып. 12. 22. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарскихъ связей. К., 1976. 23. *Франко І.* Болгарські праці М. Драгоманова. — *Народ*, 1891, № 15—16. 24. *Франко І. Я.* Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер. — *Франко І. Я.* Зібрання творів. В 50-ти т. Т. 29, К., 1981. 25. ЦДІА УРСР у Львові. 26. *Gazeta Lwowska*, 1906, 8 maja. 27. *Kozikowski K.* Stulecie otwarcia wyższej Szkoły Łasowej (1874—1974). — *Sylwan*, 1974, № 2.

Краткое содержание

Рассматривается роль учебных заведений и научных учреждений Львова, отдельных ученых и общественных деятелей, прежде всего И. Франко, в развитии украинско-болгарских культурных связей конца XIX—начала XX вв.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.84.

*Я. И. ГРИЦАК, асп.,
Институт социальных наук АН УРСР*

СПІВПРАЦЯ ІВАНА ФРАНКА З ПОЛЬСЬКИМИ ПРОГРЕСИВНИМИ ДІЯЧАМИ У ПРОПАГАНДІ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ІДЕЙ

Питання формування і розвитку соціалістичного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. викликає постійний інтерес у радянських та польських істориків. Цей процес відбувався в умовах тісної співпраці українських та польських прогресивних діячів, вирішальну роль у налагодженні якої відіграв І. Франко. Загальновизнаним в історичній науці є факт, що участь в галицькому соціалістичному русі 70—80-х років XIX ст. є однією з найяскравіших сторінок діяльності І. Франка по зближенню українського і польського народів [2, с. 115]. У роботах Г. Вервеса, Е. Горнової, І. Козловського та інших детально висвітлена участь І. Франка у виданні робітничої газети «Ргаса» та в створеному при ній польсько-українському комітеті, його роль у складанні перших програмних документів робітничого руху Східної Галичини. Водночас співпраця І. Франка з польськими соціалістами в справі поширення соціалістичних ідей серед робітників, зокрема Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну, другого після Львова найбільшого робітничого центру Східної Галичини, ще не знайшла належного висвітлення в історичних дослідженнях.

Переважна більшість дослідників здебільшого обмежується констатацією факту пропагандистської й організаторської діяльності І. Франка серед робітників Борислава і Дрогобича, або фрагментарно відтворює цю діяльність, не акцентуючи важливість співробітництва польських та українських соціалістів для успішного ведення соціалістичної пропаганди серед робітничого класу. Дослідження ролі І. Франка в поширенні соціалістичних ідей серед

бориславських і дрогобицьких робітників важливе тим, що в українській буржуазній історіографії існувала думка, згідно з якою переїзд І. Франка зі Львова в Нагуєвичі навесні 1881 р. розглядався як розрив його стосунків з редакцією газети «Ргаса» і відхід від галицького робітничого руху [13, с. 257].

Своєрідність формування робітничого класу Борислава і Дрогобича полягала в тому, що він з самого початку складався як багатонаціональний загін галицького пролетаріату. За приблизними оцінками перших дослідників історії промислового розвитку цього району, в 60—80-х роках минулого століття тут працювало від 5 до 8 тис. робітників, з яких приблизно 45—50% становили українці, 25—30% — поляки і 20—30% — євреї [22, с. 123]. Тому пропаганда соціалістичних ідей серед робітників цього промислового району була неможлива без тісної співпраці соціалістів різних національностей, в першу чергу українських і польських, тоді як глибина класових конфліктів, з одного боку, і сповільненість формування класової свідомості місцевих робітників — з другого, робили таку співпрацю необхідною.

У налагодженні зв'язків бориславських і дрогобицьких робітників з галицькими спеціалістами вирішальну роль відіграв І. Франко. До виходу в світ першої збірки його оповідань з бориславського циклу галицька громадськість не знала практично нічого про умови праці і життя робітників Борислава і Дрогобича. Вже у вступному слові до збірки І. Франко звернув увагу читачів на те, що в Бориславі «найсильніше заступлений клас робітничий», що в усій Галичині це «найбільше поле для студій — не так поетичних, як більш соціальних» [16, с. 35, 36].

Цикл бориславських оповідань і повістей становив справжню художню епопею життя робітників Східної Галичини 70—80-х років XIX ст. [11, с. 101], але письменник не обмежився простим відображенням цього життя. У статтях, опублікованих в газеті «Ргаса», він розглядає актуальні проблеми галицького робітничого руху, які мали водночас велике значення для організації пропагандистської роботи серед дрогобицьких і бориславських робітників. В одній із кореспонденцій з Дрогобича в 1880 р. він звертає увагу на той факт, що до того часу в газеті нічого не говорилося про життя фабричних робітників. Це, на думку І. Франка, свідчило про слабкість робітничого руху в Галичині, основну силу якого становлять ремісники і робітники мануфактур. На відміну від цього робітничий рух в Бориславсько-Дрогобицькому нафтовому басейні представлений саме промисловим пролетаріатом, що створює вняткові сприятливі умови для пропаганди соціалістичних ідей [26, 1880, № 15].

Черговий цикл кореспонденцій з Борислава в 1883 р. І. Франко розпочинає словами: «Весь час нам повторюють, що соціальне питання не має у нас ґрунту, що наші відносини зовсім відмінні від західних, і, що заради того галичани обмежуються повторенням лозунгів і загальних фраз, імпортованих до нас чужоземними агентами. Я хочу цим панам сказати, хоча я знаю, що голос мій буде голосом волаючого в пустині, що ми не піддамося гарним

словам, бо щоденна практика спростовує їхню облудливість» [26, 1883, № 5]. Тим самим І. Франко поставив питання про необхідність пропагандистської та організаторської роботи серед промислового пролетаріату Борислава і Дрогобича, який найбільшою мірою був здатний сприйняти ідеї наукового соціалізму. Як уже відзначалося в історичних дослідженнях, постановка цього питання у І. Франка випливала з глибокого вивчення ним творів К. Маркса і Ф. Енгельса, ознайомлення з історією західноєвропейського і російського соціалістичних рухів [3, с. 54; 9, с. 35—43].

Першорядного значення надавав І. Франко пропаганді ідеї класової єдності робітників різних національностей, вважаючи, що «солідарність працюючих класів є першою ступінню, яка веде до покращення їх долі, а якщо що-небудь робить на крок ближче до неї, то воно одночасно приближує великий день їх визволення від експлуатації і темноти» [26, 1879, № 1]. Водночас він підкреслював важливість врахування національної специфіки окремих загонів галицького робітничого класу, тим самим вперше у соціалістичному русі Східної Галичини поставивши питання про співвідношення інтернаціонального і національного в класовій боротьбі місцевого пролетаріату [18, с. 245].

Своїми літературними і публіцистичними творами І. Франко збудив великий інтерес до робітників Борислава і Дрогобича серед передової польської інтелігенції. На початку 1878 р. у львівській газеті «Dziennik Polski» була надрукована стаття польського діяча демократичного напрямку, учасника повстання 1863 р., Я. Стелли-Савицького, в якій наводилися факти жорстокої експлуатації робітників нафтових та озокеритних шахт Борислава [24, № 12—13]. Поява цієї статті якраз напередодні початку судового процесу над І. Франком та іншими галицькими соціалістами об'єктивно сприяла підвищенню інтересу до бориславських оповідань та їх автора. Закономірним результатом цього інтересу була публікація в середині 80-х років XIX ст. польських перекладів двох найбільших повістей І. Франка «Борислав сміється» і «Воа соп-strictor» [3, с. 122—127]. Цікаво відзначити, що в архіві польської організації «Пролетаріат» серед інших матеріалів царські жандарми виявили один примірник журналу «Світ» за 1881 р., де якраз у той час публікувалася повість «Борислав сміється» [4, с. 86].

Під впливом творів І. Франка галицькі соціалісти розпочинають пропаганду соціалістичних ідей серед робітників цього промислового району. Вже в 1880 р. в Дрогобицькому повіті поширювалися видання Женевської групи польських соціалістів «Równopół» та написаний І. Франком «Катехізіс соціалізму» [28, оп. 4, од. зб. 47—87/д, арк. 258].

Постійного характеру ця пропаганда набирає після переїзду І. Франка в квітні 1881 р. зі Львова до Нагуєвич, де він пробув з невеликими перервами до початку 1883 р., осінь 1883 р. і весну 1884 р. [14, т. 3, с. 426; т. 4, с. 212, 214; 15, с. XII—XIII]. У зв'язку з переїздом І. Франко виходить зі складу редакції газети «Ргаса», але не пориває зв'язків із створеним при ній соціаліс-

тичним комітетом, отримуючи через Л. Інлендера та Й. Данилюка потрібну йому літературу [7, № 2, с. 44, 69]. Про серйозність намірів І. Франка щодо ведення соціалістичної пропаганди серед місцевих робітників свідчить його звернення у листі до М. Павлика від 12 листопада 1882 р. з пропозицією перенести центр їхньої спільної діяльності до Дрогобича, ближче до середовища бориславських робітників, що б поставило цю діяльність на міжнародну основу [16, т. 4, с. 95].

Пропагандистську й організаторську роботу І. Франка серед робітників Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну можна розглядати в загальному контексті всієї діяльності редакційного комітету газети «Ргаса» по створенню на території Східної Галичини єдиної польсько-української робітничої партії. Напередодні свого від'їзду в Нагуєвичі І. Франко писав у листі до М. Драгоманова від 22 березня 1881 р. про необхідність створення такої організації, «котра була б і легальна, явна, і zarazом давала б людям можливість працювати по своїй думці» [14, т. 3, с. 350].

У зв'язку з організацією редакційним комітетом газети «Ргаса» в 1881 р. вічової кампанії серед львівських робітників, яка повинна була привести до утворення робітничої партії, І. Франко пропагує серед місцевих робітників і селян необхідність спільних дій міського і сільського пролетаріату в боротьбі проти капіталу незалежно від національностей. Під впливом цієї пропаганди дрогобицькі робітники в 1881 р. висилають телеграми на адресу учасників львівського робітничого віча [21, с. 271; 26, 1881, № 2, 3].

У написаній на замовлення редакції газети «Ргаса» в кінці липня 1881 р. статті І. Франко так передав настрої місцевого трудового населення: «Що більше радує нас всіх ту по селах, читаючи тоту єдину у нас робітницьку часопись (газету «Ргаса». — *Я. Г.*), задуманий на осінь з'їзд всіх сільських і міських, руських і польських робочих людей для спільної братерської наради над спільним ділом. Ми дуже обіцяєм собі з того з'їзду — нам так і здаєсь, що від него повинен початися новий сильний загально-робітницький рух по всіх закутках нашого краю» [6, с. 71]. У грудні 1881 р. він пише популярний виклад програми майбутньої робітничої партії під назвою «Чого хоче «Галицька робітничка громада»?», розрахований спеціально на поширення серед малописьменних робітників і селян [1, с. 271].

Організаторська діяльність І. Франка по створенню галицької робітничої партії привернула до себе увагу місцевої влади. У донесенні директора Львівської поліції галицькому наміснику від 30 серпня 1881 р. відзначалося, що теперішні відносини між І. Франком і редакцією газети «Ргаса» свідчать «про те, що соціалісти обох національностей і далі мають намір спільно поступати на шляху пропаганди соціалізму» [6, с. 70]. У відповідь на це намісник дав розпорядження дрогобицькому старості якнайпильніше стежити за поведінкою Франка, головне — звернути увагу на те, щоб він «не ширив соціалістичної пропаганди між сільським людом і робітниками і не заохочував їх до з'їзду на проєктоване віче робітників» [6, с. 72].

Незважаючи на організований поліцейський нагляд за І. Франком [див.: 10, с. 100; 28, оп. 4, спр. 3684, арк. 43—70], йому вдалося створити в Дрогобичі нечисельний гурток, який ставив собі за мету ведення соціалістичної пропаганди серед місцевих робітників [19, с. 24]. Значну допомогу гуртку надав польський соціаліст І. Дашинський, який взимку 1882 р. приїхав у Дрогобич, уникаючи судового переслідування за участь у нелегальному соціалістичному гуртку в м. Станіславі. В майбутньому один з лідерів правого крила польських соціалістів Східної Галичини І. Дашинський на час свого приїзду в Дрогобич захоплювався марксизмом і відстоював необхідність ведення соціалістичної пропаганди серед промислового пролетаріату [20, с. 92]. Під впливом особистого знайомства з І. Франком І. Дашинський швидко включається в пропагандистську роботу серед місцевих робітників. В результаті їхньої спільної діяльності дрогобицька хата-читальня була перетворена в осередок поширення соціалістичних ідей. Пізніше центр їх діяльності був перенесений на передмістя Дрогобича, на приватну квартиру І. Дашинського, куди збирались місцеві робітники і селяни різних національностей. Восени 1883 р. в Дрогобич на короткий час приїжджає Ф. Дашинський, рідний брат І. Дашинського, один з лідерів львівського соціалістичного руху [19, с. 22—24]. Після повернення у Львів у 1884 р. він береться за переклад двох повістей І. Франка — «Борислав сміється» і «Воа constrictor». У листі до І. Франка Ф. Дашинський писав про своє враження від цих повістей: «Після прочитання Вашого «Воа» мене трясло як в лихоманці. Вкажіть мені на людину, яка більше кохає народ, а я скажу, що Ви єдина» [3, с. 127].

Очевидно, через І. Франка та Ф. Дашинського групі дрогобицьких агітаторів вдалося налагодити зв'язки з нелегальним львівським робітничим гуртком, який виник влітку 1882 р. Про існування цих зв'язків свідчить поширення в Дрогобичі в 1882—1883 рр. листівок, написаних членами цього гуртка. В одній із них під назвою «Соціалістична громада Львів до робітників» йшлося про необхідність переходу до нелегальних революційних дій за прикладом класової боротьби робітників в Росії, Німеччині, Франції, Англії та Америці [5, с. 42, 45].

Співпрацюючи з польськими соціалістами, І. Франко різко припиняв будь-які спроби проведення під маскою соціалістичної пропаганди націоналістичних ідей. Як згадував один з його сучасників, «разом з Франком співпрацювали тоді Дашинський, Марек та інші видатні соціалісти інших народів, яких націоналістичні нахили не раз гасив поет своїм розумом і своєю чесною поведінкою, завжди підкреслюючи, що робітники, як поляк, українець, так навіть єврей, переносять одинакові злидні і одинаково експлуатуються своїми панами» [10, с. 360].

Намагаючись якнайповніше охопити соціалістичною пропагандою робітників різних національностей, І. Франко використовував з цією метою найрізноманітнішу літературу. Великою популярністю серед українських, польських та єврейських робітників Дрогобича користувалося женецьке видання поеми Т. Г. Шевченка

«Марія», яка була надрукована українською мовою з використанням латинського шрифту [12, с. 58]. Як згадував пізніше І. Франко, женецьке видання поеми «Марія» разом з текстом відомої в Галичині пісні «Червоний прапор», написаної польським поетом-соціалістом Б. Червінським, та українським перекладом брошури Ш. Дікштейна «Хто з чого живе?» «становили майже весь арсенал пропаганди між дрогобицьким і бориславським робучим людом, що при моїм співділанні розлочали деякі молодші і старші товариші в рр. 1882 і 1883» [16, с. 73].

Велике значення для зміцнення інтернаціональної єдності робітників Борислава і Дрогобича мало пропагування І. Франком історії російського революційного руху. В своїх кореспонденціях з Науєвич до І. Белея і М. Драгоманова він просить передати потрібні йому для роботи брошури «Le tyranicide en Russie» («Тиранобийство в Росії») і книжку А. Туна «*Révolutionäre Bewegung in Rußland*» («Революційний рух в Росії») [7, № 2, с. 69; 12, с. 34]. Про інтерес людей з оточення І. Франка до російського революційного руху свідчить той факт, що один з його місцевих знайомих, учень Дрогобицької гімназії І. Максимяк виїхав у 1882 р. в Росію, де був арештований за участь у соціалістичному русі і затриманий в тюрмі на шість місяців [8, с. 14; 27, оп. 1, од. зб. 2423, арк. 2].

Із заснуванням у 1884 р. у Дрогобичі «*Gazety Naddniestrzańskiej*» політичні однодумці І. Франка дістали можливість легально пропагувати ідею інтернаціональної єдності робітників. Видавець «*Gazety Naddniestrzańskiej*» польський інженер Е. Солецький ставив перед газетою завдання розкривати брудні махінації бориславських та дрогобицьких підприємців і зловживання місцевих органів влади, завдяки чому газета набрала виразно демократичного характеру. Найбільшою заслугою газети було вміщення хроніки нещасних випадків на бориславських шахтах. Добування відомостей такого характеру було пов'язане з певними труднощами, оскільки місцеві органи влади тримали їх в таємниці і занижували в офіційних документах кількість жертв нещасних випадків [19, с. 29]. Газета гостро критикувала будь-які спроби національних утисків українських робітників; окремі її матеріали, за прикладом львівської робітничої газети «Ргаса», друкувалися українською мовою з вживанням латинського шрифту [25, № 19]. Одним із співробітників газети був І. Дашинський, який вміщував у ній повідомлення про життя бориславських робітників [19, с. 29; 27, оп. 1, спр. 2413, арк. 33].

В одній із статей, вміщених в цій газеті, були піддані гострій критиці наміри місцевих капіталістів знизити заробітну плату робітникам шляхом прийняття на роботу в шахти великої кількості польських селян з Західної Галичини. «Ми не маємо нічого проти, — наголошувалося в газеті, — взгемиого схрещення сусідніх слов'янських гілок, але вважаємо, що цей процес повинен носити характер повної добровільності...» [25, № 14]. У статті «*Gazeta Naddniestrzańska*» про колонізацію Русі І. Франко повністю солідаризувався з позицією редакції, високо оцінивши її за «ширий

демократизм і її не менш щире, справжнє братерське відношення до русинів, руської інтелігенції і руського народу» [23, № 104].

Про дальшу долю агітаційної групи, створеної І. Франком у Дрогобичі, відомостей нема. Мабуть, після вїзду до Львова І. Франка та І. Дашинського вона припинила своє існування.

Вивчення пропагандистської та організаторської діяльності І. Франка серед робітників Борислава і Дрогобича дає змогу суттєво доповнити наші уявлення про співпрацю польських та українських прогресивних діячів Східної Галичини в 70—80-х роках минулого століття. Їх діяльність була підпорядкована основним завданням галицького робітничого руху, в першу чергу — створенню робітничих організацій. Слабкість робітничого руху, що визначалася нечисельністю кадрового пролетаріату, стала на перешкоді налагодженню постійних форм соціалістичної пропаганди в цьому промисловому районі. Однак тісна співпраця І. Франка з польськими соціалістами поклала початок формуванню традицій інтернаціональної єдності робітників Східної Галичини і, зокрема, робітників Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну.

Список літератури: 1. *Вайнберг Н.* Иван Франко — популяризатор экономического учения Карла Маркса [70—80-е годы XIX в.]. — В кн.: Уч. зап. Куйбышев. пединститута, 1943, вып. 7. 2. *Вервес Г. Д.* Иван Франко в робітничій газеті «Праца». — В кн.: Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. Т. 8. Иван Франко як історик. К., 1956. 3. *Вервес Г. Д.* Иван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських відносин. К., 1957. 4. *Волянюк М. М.* Зв'язки (польської) партії «Пролетаріат» з робітничим рухом на західноукраїнських землях. — В кн.: Проблеми слов'янознавства. Львів, 1976, вип. 14. 5. *Волянюк М. М.* Перші нелегальні робітничі гуртки у Львові. — В кн.: Наук. зап. Львів. філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Львів, 1959, вип. 1. 6. *Волянюк М., Яцкевич Є.* Неопублікована стаття І. Я. Франка. — Жовтень, 1955, № 12. 7. *Возняк М.* З життя й діяльності Івана Франка в 1881—1884 рр. (його листи до Івана Белея). — Культура, 1925, № 1, 2. 8. *Драгоманов М.* Листи до Івана Франка і інших. Т. 1. 1881—1886. Львів, 1906. 9. *Злупко С. М.* «Капітал» К. Маркса і основна проблематика ранніх повістей І. Франка. — В кн.: Иван Франко. Статті і матеріали, вип. 5. Львів, 1968. 10. Иван Франко. Документи і матеріали, 1856—1965. К., 1966. 11. *Кравець М. М.* Иван Франко — історик України. Львів, 1971. 12. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1. Листування І. Франка та М. Драгоманова. К., 1928. 13. *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка. 1896—1916. — В кн.: За сто літ. Кн. 4. К., 1928. 14. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Т. 3, 4. Чернівці, 1910. 15. *Франко І.* В поті чола. Образки з життя робучого люду. Львів, 1910. 16. *Франко І.* Перший з'їзд галицьких соціал-демократів. — Народ, 1892, ч. 5, 6. 17. *Франко І.* Письма. Ч. 2. Борислав. Картини из жизни подгорского народа. Львов, 1877. 18. *Яжборовская И. С., Бухарин Н. И.* У истоков польского социалистического движения. М., 1976. 19. *Daszyński I.* Pamiętniki. Т. 1. Kraków, 1925. 20. *Feldman W.* Stronictwa i programy polityczne w Galicji. Т. 2. Kraków, 1907. 21. *Haecker E.* Historia socjalizmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim. Т. 1. Kraków, 1933. 22. *Muck J.* Der Erdwachsbergbau in Boryslaw. Berlin, 1903. 23. Діло, 1884. 24. Dziennik Polski, 1878. 25. Gazeta Naddniestrzańska, 1884. 26. Праца, 1879—1883. 27. ДАЛЮ, ф. 350. 28. ЦДА у м. Львові, ф. 146.

Краткое содержание

Рассматривается период жизни И. Я. Франко, связанный с его пребыванием в 1881—1884 гг. в Нагуевичах и пропагандистской деятельностью среди рабочих Бориславско-Дрогобычского нефтяного бассейна. Многонациональ-

ный состав рабочего класса этого промышленного района дал И. Я. Франко возможность привлечь к сотрудничеству польских социалистов, братьев И. и Ф. Дашинских, а также широко пропагандировать опыт революционного движения России и Западной Европы.

Стаття надійшла до редколегії 26.10.83.

В. М. ДАНИЛЕНКО, *мол. наук. співроб.*,
Інститут історії АН УРСР

СПІВРОБІТНИЦТВО ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР ТА ЮГОСЛАВІЇ (60—70-ті роки)

В останні роки радянськими дослідниками написано чимало праць, присвячених відносинам СРСР і Югославії. Найбільш ґрунтовними з них є монографії В. С. Милованова [4] та Ю. С. Гиренка [1]. Пропоноване повідомлення, в якому використано переважно матеріали Української РСР, має на меті висвітлити одну із складових частин взаємодії народів СРСР і СФРЮ, а саме по лінії вищих навчальних закладів.

Міжвузівські зв'язки Радянського Союзу і Югославії беруть початок з 1946 р., коли перші югославські громадяни прибули в нашу країну на навчання. Це був складний період у житті народів Югославії, які стали на шлях вільного, демократичного розвитку. Адже до війни в країні панував іноземний капітал, 80% населення було зайнято в сільському господарстві, 44,6% становили неписьменні [9, с. 12, 77]. Під час війни Югославія зазнала тяжких матеріальних і людських втрат. Загибло 1,7 млн. її жителів, із ладу було виведено сотні промислових підприємств, транспорт, зв'язок, зруйновано десятки тисяч житлових будинків [8, с. 13]. За цих обставин всебічна допомога СРСР у підготовці кадрів мала велике значення. Тимчасове порушення радянсько-югославських відносин в 1948—1953 рр. загальмувало співробітництво братніх країн. Спільними зусиллями вдалося подолати нашарування минулого і піднести віковічну дружбу на якісно новий рівень. Безпосереднім імпульсом до відновлення зв'язків між навчальними та науковими закладами стала угода про науково-технічне співробітництво між СРСР і ФНРЮ, підписана в Белграді 19 грудня 1955 р. У ній, зокрема, передбачався обмін досвідом, технічною документацією і інформацією, прийом студентів-стипендіатів і практикантів тощо. В наступному році сторони підписали Конвенцію про культурне співробітництво, яка в 1974 р. була замінена угодою про співробітництво в галузі культури, науки і освіти. Відтоді радянські та югославські представники укладають програми культурних взаємовідносин, розраховані на трьохрічний період, в яких знаходять відображення також зв'язки навчальних закладів Радянського Союзу і Югославії.

У центрі уваги міжвузівських взаємин СРСР та Югославії знаходиться, безперечно, сприяння у підготовці кадрів спеціалістів для потреб народного господарства, науки, освіти і культури. Спеціалістів для СФРЮ готували відомі в нашій країні і за кордоном університети, технічні, медичні, інженерно-будівельні, мистецькі та науково-педагогічні заклади Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Донецька, Харкова. З 1946 по 1977 р. вузи Радянського Союзу прийняли на навчання 1296 югославських представників. З них на Україні за цей час повним або частковим курсом вузівських знань опанували 107 громадян СФРЮ, 56 пройшли стажування і 19 закінчили аспірантуру [6]. При цьому, однак, зазначимо, що хоч це і чималий загін спеціалістів, але все ж він значно менший від когорти посланців інших соціалістичних країн, які навчалися в СРСР. Тому розширення взаємодопомоги у підготовці кадрів, починаючи з студентської лави, є одним з резервів зміцнення радянсько-югославських відносин, тим більше, що така форма дружніх стосунків має багаті історичні традиції.

Практика показала, що зв'язки установ, наукових і навчальних закладів, інших організацій та їх трудових колективів поліпшуються разом із укладанням угод про безпосереднє співробітництво. Такої домовленості з Загребським університетом першим в УРСР досяг Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка в 1964 р. Слідом за ним угоди про прямі зв'язки у 1969 р. підписали представники університетів Ужгорода і Нові Сада, Харкова і Сараєво, що відкрило можливість посилення ролі навчальних закладів України в співробітництві Радянського Союзу і Югославії. На початок 80-х років дев'ять вузів СФРЮ підтримували безпосередні контакти із двадцятьма вищими закладами та науково-дослідними центрами СРСР [5].

Крім взаємодопомоги у підготовці спеціалістів та підвищенні їх кваліфікації, в якій беруть участь й інші державні установи обох країн, вузи-партнери практикують обмін вченими і викладачами для читання лекцій, запрошення на наукові конференції і симпозиуми тощо. Так, на святкування 100-річчя Загребського університету в Югославії в 1969 р. виїжджали від Київського університету члени-кореспонденти АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, П. О. Недбайло, А. А. Чухно, в 1973 р. там же з лекціями побував завідувач кафедри Київського університету професор К. О. Дзеджула, інші викладачі. Під час перебування в СФРЮ ректора Київського університету члена-кореспондента АН УРСР М. У. Білого (1974), який очолював радянську делегацію на двосторонній нараді ректорів вузів СРСР і СФРЮ, в Загребському університеті було обговорено питання про стан наукових і культурних зв'язків між порідненими навчальними закладами і водночас з'ясовано плани їх подальшого співробітництва. Чимало користі принесло відвідування у цьому ж році Сараєвського університету вченими і викладачами Харківського університету імені О. М. Горького. Вони познайомились із роботою металургійного факультету і його базовими підприємствами, цехами і лабораторіями, оснащеними новітнім устаткуванням, в тому числі радянського виробництва. До

югославського міста Нові Сад в останні роки виїжджали проректори Ужгородського університету доценти С. М. Кишко і Г. С. Черкрий, завідувачі кафедрами професори В. І. Комендар, Д. В. Чепур, П. П. Чучка, декан фізичного факультету Д. Г. Семак та інші. Професор Д. В. Чепур, наприклад, прочитав цикл лекцій для викладачів, співробітників та студентів фізичного та електротехнічного відділень місцевого університету [2].

В свою чергу югославські представники відвідують вищі навчальні заклади нашої країни і УРСР зокрема. В радянських вузах вони знайомились з постановкою навчально-виховної і наукової роботи, виступали з лекціями, переймали досвід проведення масових заходів у позанавчальний час, одержували консультації з тих чи інших питань. Ряд лекцій на тему «Порівняльне вивчення російської і сербохорватської мов» прочитала в Київському університеті восени 1975 р. завідувача кафедрою Загребського університету професор Антіца Менац. Як віце-президент Міжнародної асоціації викладачів російської мови і літератури вона виступила на засіданні «Інтерклубу», де була обрана його почесним членом.

В Ужгородському університеті побували декан природничо-математичного факультету Новосадського університету Є. Янич, директор Інституту фізики Д. Петрович, які обговорили плани співробітництва з ужгородськими колегами, уточнили етапи спільної діяльності і очікуваний результат [2].

За взаємною домовленістю сторони використовують і довгострокові відрядження для читання лекцій з мови, літератури, фізики, геології. Особливо слід відзначити систематичний обмін фахівцями в галузі мовознавства. У минулі роки югославські викладачі працювали у Московському, Ленінградському, Білоруському і Київському університетах, допомагаючи студентам вивчати сербохорватську, словенську і македонську мови. Натомість у Белграді, Любляні, Скопле, Сараєво, Приштині, Задарі російську, а в Загребі — періодично і українську мови читали радянські спеціалісти.

Використовується і така форма міжвузівських зв'язків, як обмін спеціалістами з метою підвищення їх кваліфікації чи наукового стажування. Перебуваючи в порідненому навчальному закладі, стажисти не тільки поглиблюють свої знання в певному напрямі, а й діляться досвідом роботи колег країни, яку вони представляють. 1976 р., наприклад, по лінії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти в СРСР було прийнято 90 югославських спеціалістів, половина з яких перебувала на курсах літературів і мовознавців. Водночас на стажуванні в СФРЮ перебували 18 аспірантів і молодих вчених нашої країни, ще 27 чоловік брали безпосередню участь у міжнародних семінарах викладачів російської мови [10]. Такі плідотворні контакти продовжуються із року в рік; вони є свідченням прагнення обох сторін урізноманітнювати культурно-освітні зв'язки братніх народів.

Значну частину тих, хто виїжджає за кордон в рамках міжвузівського співробітництва, становлять студенти. Їх ознайомча

практика триває в середньому три тижні і здійснюється на безвалютній основі. Попередньо узгоджені програми передбачають, як правило, відвідання лекцій, семінарських і практичних занять, культурно-масових заходів. Під час практики групи студентів (10—12 чол.) і викладачі, які їх очолюють, знайомляться з лабораторіями, методикою досліджень, формами наукової і навчальної роботи. До середини 70-х років в УРСР на ознайомчій практиці побували близько 140 югославських студентів, стільки ж студентів із України було прийнято в СФРЮ. Найбільш інтенсивно цей вид співробітництва розвивається між університетами Києва і Загреба, меншою мірою — Харкова і Сараєво, Ужгорода і Нови Сада.

Важливою формою радянсько-югославських відносин у галузі вищої школи є проведення науково-дослідних робіт спільними зусиллями вузів-партнерів.

Чималий обсяг наукових робіт виконують спільно із зарубіжними вченими спеціалісти Київського університету. В одинадцятій п'ятирічці на основі угод і робочих програм вони разом із вченими Загребського університету розробляють вісім тем. Дослідження вузівських науковців УРСР і Югославії, як і країн в цілому, становлять практичний інтерес. Хоч вони ще не набули великого розвитку, проте значення їх очевидне: активізувався обмін вченими, конкретизувалися шляхи наукових пошуків.

Сфера взаємодії вищих навчальних закладів обох країн охоплює також культурні зв'язки. Радянські і югославські університети обмінюються фотовиставками, колективами художньої самодіяльності тощо. Зокрема, виставки, що розповідали про життя і діяльність Київського університету, демонструвалися у Загребі в 1972 і 1973 рр., а в 1974 і 1975 рр. матеріали, представлені Загребським університетом, експонувалися в столиці нашої республіки. Обидві виставки ознайомили широкі кола громадськості з підготовкою молодих спеціалістів у братніх вузах, з працею і відпочинком їх багатотисячних колективів. Бібліотеки університетів ведуть обмін науковими виданнями і публікаціями. Так, у 1971—1975 рр. з Київського університету надіслано на адресу Загребського університету 732 примірники книг і журналів, одержано 181 [7].

«Мостами дружби» в Югославії називають ще один із напрямів співробітництва, де основний тон задає студентська молодь. Це — обмін будівельними загонами. В літню пору року і у нас, і в СФРЮ студенти по-ударному працюють на спорудженні важливих народногосподарських об'єктів. Поруч з ними свій трудовий семестр проводять і представники окремих вузів нашої країни. А в Радянському Союзі — в Підмосков'ї, на Харківщині працювали бригади югославських студентів [3].

Отже, міжвузівські зв'язки УРСР і Югославії успішно розвиваються. За минулі десятиліття визначилися напрями і форми співробітництва, зріс вклад науковців, викладачів і студентів у культурно-освітні відносини наших країн. Разом з тим актуальним залишається розширення масштабів співробітництва, надання йому планомірного, довгострокового характеру. Ідучи в руслі радян-

сько-югославської дружби, всебічні контакти навчальних закладів УРСР і Югославії сприяють духовному збагаченню трудящих, все більш повному задоволенню їх культурних і соціальних потреб.

Список літератури: 1. *Гиренко Ю. С.* Советско-югославские отношения: страницы истории. М., 1983. 2. Закарпатська правда, 1981, 5 верес. 3. Комсомольская правда, 1983, 10 авг. 4. *Милованов В. С.* Советско-югославские экономические отношения. М., 1978. 5. Поточний архів Державного комітету СРСР по науці і техніці. Матеріали за 1980 р. 6. Поточний архів Державного планового комітету УРСР. Матеріали за 1981—1983 рр. 7. Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Матеріали за 1981—1983 рр. 8. Социалистическая Федеративная Республика Югославия. М., 1975. 9. Социалистическая Федеративная Республика Югославия: Справочник. М., 1980. 10. Центральный державный архив Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління СРСР, ф. 9606, оп. 1, сир. 6730, арк. 81, 85.

Краткое содержание

Освещаются основные направления и формы советско-югославских связей в области высшей школы и участие в них Украинской ССР, раскрывается их роль в укреплении дружественных отношений между народами СССР и СФРЮ.

Стаття надійшла до редакції 03.11.83.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Ю. В. БУРАКОВ, доц.,
О. А. ВАСЮТА асп.,
Львівський університет

РАДЯНСЬКА ПРЕСА ПРО РУХ СОЛІДАРНОСТІ НАРОДІВ СРСР З РЕВОЛЮЦІЙНОЮ БОРОТЬБОЮ ТРУДЯЩИХ ПОЛЬЩІ (1921—1926)

Звертаючись до поневолених Версальською системою договорів народів Європи, В. І. Ленін підкреслював, що в особі Радянської держави вони мають надійного союзника в боротьбі з імперіалізмом. «Радянська Росія, — писав він, — є сила, яка руйнує Версальський мир. Зміцніє Радянська Росія, і розлетиться Версальський договір, як він ледве не розлетівся в липні 1920 року від першого удару Червоної Армії» [1, с. 337].

Мета даного дослідження — проаналізувати висвітлення радянською пресою проблем руху солідарності народів СРСР з революційною боротьбою трудящих Польщі в період 1921—1926 рр., тобто від часу фактичного оформлення польської буржуазно-поміщицької держави до військового перевороту і встановлення в країні «санацийного» режиму.

Дослідження з історії руху солідарності народів СРСР з революційною боротьбою трудящих Польщі свідчать про постійний інтерес радянських істориків до цієї проблеми. Цим питанням присвячені праці В. Ю. Твердохліба [14], В. О. Нерода [10], А. І. Аврус [2], В. П. Чугайова [21], О. І. Андрушко [3] та ін.

У статтях В. М. Тищенка аналізується радянська преса періоду 1929—1933 рр. з погляду висвітлення у ній становища та революційної боротьби трудящих Західної України [15—17]. Деякі аспекти, зокрема роль радянської преси в організації та висвітленні руху інтернаціональної солідарності, досліджені недостатньо. В організації руху солідарності радянських людей з трудящими Польщі тогочасна преса відігравала велику роль. Газети і журнали Країни Рад активно пропагували ленінські ідеї братерської єдності радянських народів з боротьбою трудящих світу за своє соціальне і національне визволення.

Однією з форм солідарності радянських людей з революційною боротьбою трудящих Польщі були масові мітинги протесту, на яких трудящі СРСР виступали проти розправ, що чинилися над представниками передового загону польського пролетаріату — комуністами. Радянські люди були обурені репресіями проти робітників і селян Польщі. Великого розмаху набрала кампанія на захист польського революціонера, комуніста Т. Домбалья, кинутого

у в'язницю в 1922 р. Газета «Більшовик» від 3 серпня 1922 р. на своїх сторінках вмістила портрет і біографію Т. Домбала. В цьому ж номері подається інформація про мітинг протесту і демонстрацію трудящих Москви з вимогою звільнити польського комуніста як депутата Московської Ради. «Більшовик» за 7 листопада 1922 р. помістив резолюцію загальних зборів червоноармійців 1-го батальйону Н-ської прикордонної дивізії про обрання Т. Домбала почесним червоноармійцем батальйону.

Радянська преса сприяла розгортанню масового руху протесту проти репресій польського уряду, спрямованих на придушення революційного руху пролетаріату. Газети закликали радянських людей приєднатися до руху солідарності з боротьбою польських трудящих. Масові кампанії солідарності СРСР з робітничим класом Польщі не тільки підтримували його морально-політичний дух, а й впливали на світову громадську думку, часто сприяли скасуванню смертних вироків активним учасникам класової боротьби, послабленню репресій, визволенню революційних борців з тюрем панської Польщі.

Центральним моментом в кампанії протесту проти білого терору в Польщі в 1925 р. була боротьба за визволення С. Ланцуцького, депутата сейму від компартії, який був обраний депутатом сейму в 1921 р. і протягом трьох років мужньо відстоював інтереси робітничого класу в парламенті Польщі. С. Ланцуцький був заарештований в 1924 р. після промови в сеймі, у якій він заявив, що єдина партія, яка може управляти країною — комуністична партія. Газета «Правда» від 24 грудня 1924 р. помістила виступ С. Ланцуцького, в якому, зокрема, говорилося: «Недалекий той день, коли комунізм остаточно змете буржуазно-поміщицький лад з лиця землі».

Широку хвилю протестів серед радянських людей викликало вбивство польських комуністів А. Вечоркевича та В. Багінського, які були засуджені до смертної кари, а потім уряд згодився на обмін цих комуністів, однак поблизу радянського кордону В. Багінський і А. Вечоркевич були вбиті у вагоні [21, ф. 1, ст. 2, спр. 2716, арк. 20—21; 13, 1925, № 7, с. 9—10].

Виступаючи у пресі, радянські люди рішуче вимагали припинення терору. На мітингах приймалися резолюції протесту, у яких різко засуджувалась політика польського уряду, звучали заклики на підтримку трудящих Польщі в їх боротьбі за соціальне визволення [19, оп. 1, спр. 1, арк. 22; 20, ф. 2680, оп. 1, спр. 41, арк. 10; 8, арк. 261; 9, 1925, 24 лютого, 21 березня; 5, 1925, № 16, с. 5].

Газети і журнали Країни Рад на своїх шпальтах широко інформували читачів про мітинги протесту, іноді повністю вміщуючи резолюції, прийняті на них. Докладний звіт про проведення мітингу протесту робітників артилерійських складів м. Києва наводить газета «Пролетарская правда» від 19 жовтня 1922 р. У наступному номері від 20 жовтня 1922 р. ця газета вмістила резолюцію з питань допомоги польським комуністам, прийняту на другому Уманському повітовому з'їзді спілки робітників землі і лісу.

Залученню радянських людей до широкого руху солідарності з політв'язнями-комуністами Польщі сприяли вміщені у радянській пресі повідомлення про демонстрацію політичних в'язнів у львівській в'язниці [6, 1922, 30 листопада; 4, 1922, 2 грудня], про оголошення голодування в Бережанській в'язниці та львівській в'язниці «Бригідки» [12, 1923, 27 жовтня]. У номері «Пролетарской Правды» від 27 жовтня 1923 р. розповідається про нестерпні умови утримання політв'язнів у львівській в'язниці: «В одній камері знаходиться до 40 в'язнів, серед них є хворі. І жа огидна. Передачі і побачення затруднені».

Робітники, селяни, інтелігенція Радянської країни не тільки морально, а й матеріально підтримували визвольну боротьбу міжнародного пролетаріату, і, зокрема, трудящих Польщі. Винятково важлива роль у зміцненні міжнародних зв'язків пролетаріату СРСР належала створеній у грудні 1922 р. Міжнародній організації допомоги борцям революції (МОДР).

Преса СРСР багато зробила для роз'яснення населенню країни благородних завдань МОДР. 28 січня 1923 р. в «Правде» був надрукований циркуляр ЦК РКП(б) «Про сприяння МОДР», у якому вказувалось: «Обов'язок російського пролетаріату... прийти на допомогу борцям за соціальну революцію всіх країн, які ведуть свою роботу під загрозою арештів, катувань і смерті» [18, с. 148—149], «Пролетарская Правда» в редакційній статті, вміщеній у номері від 14 жовтня 1923 р. під заголовком «МОДР та його завдання», звернулася до населення з закликом прийняти діяльну участь у цій організації.

Гарячу підтримку ідеї МОДР знаходили у радянського селянства. Ще напередодні утворення МОДР газета «Більшовик» (26 жовтня 1922 р.) опублікувала на своїх сторінках звернення Київської губкомісії комнезамів «На допомогу польським товаришам!», в якому містилась характеристика економічного, політичного життя Польщі, революційної боротьби трудящих під проводом КРПП та її складової частини КПСГ. «Нещодавно спалено в Галичині 90 поміщицьких садиб, — зазначалось у зверненні. — На цьому, звичайно, галицькі та польські пролетарі не зупиняться і провадитимуть далі свою боротьбу. Але вони чекають підтримки від нас, громадян пролетарської республіки, що вже давно скинули ярмо буржуазії. Ми повинні всіма засобами допомогти їм і в першу чергу тим товаришам, що перебувають зараз у в'язниці, а такж їх родинам».

Преса Радянського Союзу на своїх сторінках часто вміщувала інформації про внески трудящих країни у фонд МОДРу. Подібні повідомлення друкувалися у всіх газетах, від центральних до багатотиражок, вони дають змогу дослідити розмах модрівського руху як на місцях, так і по країні в цілому. Публікація повідомлень про пожертвування трудящих виявилась ефективною формою агітації за вступ свідомих робітників, селян, службовців у ряди МОДР. Газета «Пролетарская Правда» вела постійну рубрику «Допомога польським комуністам». Так, з 18 жовтня по 1 листопада 1923 р. «Пролетарская Правда» повідомила про 26 фактів

пожертвувань радянськими трудящими коштів у фонд допомоги політв'язням Польщі. Тільки в номері за 1 листопада 1923 р. «Пролетарская Правда» повідомляла про надходження грошей від київських робітників заводу «Сільмаш», ремонтно-повітряного заводу № 6, автомайстерні № 8, курсантів 4-ї артшколи, 15 піхотних курсів, червоноармійців учбово-піхотного полку.

Трудящі Польщі в своїй боротьбі за соціальне визволення сподівались на допомогу міжнародного пролетаріату, і в першу чергу — пролетаріату СРСР. У 1925 р. працівники МОДРу в Польщі звернулися з відозвою до трудящих Радянського Союзу, в якій закликали допомогти польським політв'язням та їх сім'ям. У відозві було сказано: «З допомоги Вашої (трудящих СРСР. — Ю. Б., О. В.) черпають наші товариші в тюрмах бадьорість і сили для витримання всіх мук і страждань з твердою вірою в те, що вони незабаром повернуться в ряди пролетарської революції» [9, 1925, 18 марта]. Радянський народ відразу відгукнувся на цей заклик. У червні 1925 р. допомогу продуктами харчування одержували 2100 політв'язнів. На одного політв'язня МОДР витрачала 22 злотих на місяць. МОДР допомагала також 500 сім'ям політв'язнів, які не мали засобів до життя. Усього за 1925 р. МОДР СРСР надіслала до Польщі 161 448 крб. [7, с. 170; 14, с. 50].

Радянська преса використовувала матеріали зарубіжних комуністичних видань. Наприклад, в газеті «Комуніст» 6 січня 1921 р. вміщено матеріал, передрукований з газети «Rote Fahne» — центрального органу німецьких комуністів. Це була резолюція на захист політв'язнів, що знаходились у польських в'язницях, прийнята на IV з'їзді Комуністичної партії Німеччини, який відбувся в грудні 1920 р. Прогресивні видання за кордоном, в свою чергу, охоче передруковували матеріали з радянських газет і журналів не тільки союзного чи республіканського масштабу, а й губернської преси. В січні 1923 р. керівники Комуністичної партії США звернулись до редакції київської газети «Пролетарская Правда» з проханням регулярно надсилати до США 25 примірників цієї газети [18, с. 157].

Виявом пролетарської солідарності був сердечний прийом трудящими Країни Рад біженців з Польщі, які втікали від репресій. Активну роль у налагодженні побуту цих людей відіграла партійно-радянська преса, виступи якої мали директивний характер і накреслювали конкретні заходи по розселенню і працевлаштуванню емігрантів. У редакційній статті органу ЦК КП(б) України газеті «Коммунист» за 28 липня 1923 р. відзначалось: «Радянська Україна стає центром тяжіння всього гнаного і переслідуваного польською шляхтою робітничо-селянського населення Галичини... Нехай буде для них радянська земля тою новою матір'ю, яка не ділить трудящих на своїх і чужих... Ласкаво просимо!»

Біженці з буржуазно-поміщицької Польщі брали активну участь у політичному житті країни. Комуністи видавали свій друкований орган «Głos komunisty» [22], який став достойним спадкоємцем кращих традицій польської революційної преси на Україні.

У 1926 р., після встановлення диктатури Пілсудського, репресії в Польщі набули масового характеру. У в'язниці були кинуті тисячі революціонерів. Жоден день не проходив без нового політичного протесту, без масових арештів, бунтів у в'язницях [19, оп. 3, спр. 15, арк. 1]. Як писав журнал «Путь МОПРа», в Польщі на кожну тисячу дорослого населення припадає два ув'язнених [13, 1926, № 14, с. 5].

Трудащі Радянського Союзу на зборах та мітингах одногосно приймали резолюції протесту проти білого терору в Польщі і проти знущань над політв'язнями у тюрмах. 12 червня 1926 р. робітники Москви, як повідомив журнал «Путь МОПРа», прийняли резолюцію протесту проти терору, послали своє палке вітання 6000 в'язням польського буржуазного уряду, кращим представникам трудящих мас Польщі [13, 1926, № 11, с. 13].

Визначальними рисами більшості опублікованих у пресі матеріалів були партійна переконаність, чітка ідейна спрямованість, точність фактичної основи і правдивість висвітлення подій. Тому матеріали радянської преси — достовірні і незаперечливі документи, зокрема з питань революційної боротьби трудящих Польщі. Вони є також свідченням неослабної уваги трудящих СРСР до життя і боротьби пролетаріату за кордоном. Ця увага не зводилась до пасивного споглядання. Вона була виявом братерської солідарності радянських людей з трудящими Польщі, підтримки їхньої рішучої боротьби проти буржуазії, за соціальне визволення.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Промова на нараді голів виконавчих комітетів 15 жовтня 1922 року. — Повне зібрання творів, т. 41. 2. *Аврус А. И.* Мопровские кампании против террора в Польше. — Советское славяноведение, 1979. № 3. 3. *Андрушко О. І.* Діяльність партійних організацій України по зміцненню братерських зв'язків з трудящими Західної України (1921—1925 рр.). — Український Історичний журнал, 1974, № 3. 4. Більшовик, орган Київського губкому КП(б)У і Київського губвиконкому. 5. Бюлетень ЦК МОПР. 6. Вісті, орган Київського губвиконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 7. *Галушко Е. М.* Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965. 8. Державний архів Харківської області, ф. 845, оп. 2, спр. 303. 9. Коммунист, орган ЦК КП(б)У. 10. *Нерод В. О.* Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши. 1929—1933. К., 1983. 11. Правда, орган РКП(б). 12. Пролетарская Правда, орган Київського губкому КП(б)У і губпрофспілки. 13. Путь МОПРа. 14. *Таердохліб В. Ю.* Солідарність у боротьбі за визволення / Допомога громадськості Країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі (1917—1939). Львів, 1978. 15. *Тищенко В. М.* Відгуки в СРСР на революційно-визвольну боротьбу трудящих Західної України (1929—1933). — Вісник Львів. ун-ту, 1972, вип. 8. 16. *Тищенко В. М.* Радянська преса про солідарність трудящих УРСР з боротьбою робітників і селян Західної України в період світової економічної кризи (1929—1933). — Вісник Львів. ун-ту, 1970, вип. 6. 17. *Тищенко В. М.* Становище та боротьба трудящих Західної України у висвітленні преси (1929—1933 рр.). — Український Історичний журнал, 1971, № 6. 18. *Хідекелі А. В.* Слово дружби і братерства. К., 1974. 19. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР, ф. 8265. 20. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. 21. *Чугайов В. П.* В дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. — У кн.: Творчість в ідеологічній роботі. К., 1968. 22. Glas komunistu, орган секретаріату польського бюро ЦК КП(б)У на Правобережжі (з березня 1922 р. — одноіменний журнал).

Краткое содержание

Проанализированы документы и материалы советской прессы 1921—1926 гг., подчеркивается ее роль в организации и освещении движения солидарности народов СССР с революционной борьбой трудящихся Польши. Отмечается значение советской печати как исторического источника.

Стаття надійшла до редколегії 14.02.84.

О. Э. РИБАК, асист.,
Львівський зооветеринарний інститут

ЖІНОЧИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст. ТА ЙОГО МІЖСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

Рух за емансипацію жінки в Галичині останньої третини ХІХ ст. був, з одного боку, зумовлений капіталістичним розвитком краю, з другого — на становленні, формуванні і розвитку цього руху як однієї з форм визвольної боротьби позначився вплив жіночого руху, що розгортався в Росії і в Західній Європі. Та обставина, що емансипація жінки як невирішене гостре соціально-економічне питання буржуазного суспільства внаслідок провінційної відсталості Галичини стало на порядок денний суспільного життя дещо пізніше, ніж у розвинених капіталістичних країнах, сприяла ознайомленню галицької громадськості з ідеями і досвідом боротьби за економічне і політичне визволення жінки інших народів і країн, особливо слов'янських.

Етнічна, мовна, культурно-історична спільність слов'янських народів, ідея слов'янської солідарності, що була однією з провідних у слов'янщині ще з початку віку, ідейно-політичні концепції революційної демократії, яка проголосила інтернаціональну єдність народів у боротьбі за соціальне визволення, всезростаючий робітничий рух, що є інтернаціональним за своєю суттю, — це ті фактори, які об'єктивно сприяли закладенню інтернаціоналістських основ жіночого руху в Галичині, становленню і розвитку його міжслов'янських зв'язків.

Австро-угорська державна «багатоступенева ієрархічна система регулювання міжнаціональних відносин» [11, с. 50], зокрема її «галицька модель», розпалювала національну ворожнечу і неприязнь, що негативно позначалося на економічному, політичному, громадсько-культурному житті краю і створювало несприятливі умови передусім для взаємин двох слов'янських народів — українського і польського — в боротьбі за емансипацію жінки.

Принцип інтернаціоналізму як один з основних у діяльності демократичного напрямку в жіночому русі Галичини утверджувався в безкомпромісній боротьбі з консервативно-філантропічним напрямком, з націоналістичними і клерикальними силами краю.

Пошуки прогресивного шляху розвитку жіночого руху змусили демократично настроєну частину його учасниць різко відмежуватись від клерикально-націоналістичної політики галицьких «народовців» [6, с. 287—288], ідеологи яких питання освіти, праці і прав жінки вирішували, як відзначав І. Франко, в ультраконсервативному дусі [12, т. 27, с. 107]. Редактор журналу «Зоря» Г. Цеглинський з приводу виходу в світ жіночого альманаху «Перший вінок» висловлювався критично про відсутність на сторінках цього видання так бажаного для «народовців» націоналізму, який відрізняв би український жіночий рух в Галичині від «космополітичного» (розумій інтернаціоналістського. — *О. Р.*) європейського [5, 1887, 15 вересня, № 18, с. 308].

Становлення інтернаціоналістських основ українського жіночого руху в Галичині проходило під безпосереднім впливом революційної демократії, яка питання економічного і політичного визволення жінки підпорядковувала соціально-класовій боротьбі трудящих різних національностей. Літературно-публіцистичною, громадською діяльністю І. Франко, М. Павлик, П. Грабовський, Леся Українка формували широкий національно-визвольний фронт, складовою частиною якого був демократичний напрям у жіночому русі. Розуміючи необхідність інтернаціональної єдності трудящих у боротьбі за соціально-економічне визволення, М. Павлик писав: «Такі справи, як жіноча, можна гарно розв'язувати тільки дружно: вони не національні, а інтернаціональні, міжнародні» [9, 1890, 1 грудня, № 23, с. 372].

У процесі зародження і розвитку інтернаціональних взаємин у жіночому русі краю розвивалися його кращі риси, а саме — демократичний характер, намагання подолати вузькопровінційні рамки буржуазної доброчинності, прагнення вийти на шлях національно-визвольної і класової боротьби.

Міжслов'янські зв'язки і взаємовпливи у жіночому русі Галичини різноманітні й багаті. Це — інформація в пресі про найважливіші досягнення в емансипаційній боротьбі жінок слов'янських народів, спільна видавнича і перекладацька діяльність, особисті контакти, які переростали в контакти між громадсько-культурними жіночими організаціями, взаємопроникнення ідейно-політичних, освітньо-виховних концепцій, що витворювалися в жіночому русі; виникали багато в чому подібні організаційні форми руху за емансипацію жінки, практикувалася взаємодопомога жінок-слов'янок у боротьбі за громадянські і політичні права.

Уже з перших кроків український жіночий рух у Галичині демонструє інтернаціональну спрямованість своєї діяльності. Таким моментам надають гласності, на них звертають увагу громадськості. Наприклад, знайомлячи польську суспільність з діяльністю «Товариства руських жінок у Станіславі» — одного з перших активних жіночих товариств у Галичині, І. Франко підкреслював спільність його завдань з «жіночим рухом в інших освічених суспільствах» і висловлював побажання, щоб перші прояви українського жіночого руху знайшли «якнайширшу підтримку не тільки української, а й польської громадськості» [17, с. 187]. Серед рис,

що визначають високу літературно-історичну вартість альманаху «Перший вінок», дослідники підкреслюють «намагання український феміністичний рух зв'язати з інтернаціональним, подати широку інформацію про визвольні змагання жіноцтва в багатьох країнах Європи... зокрема в Росії» [2, с. 12].

Значна роль у справі інтернаціонального спрямування українського жіночого руху в Галичині належить Н. Кобринській, його організаторці і справжній сподвижниці, яка, за словами І. Франка, «нав'язує зносини з жінками інших національностей... одним словом, силується втягнути наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва» [8, с. 60].

Одним з факторів, що впливали на формування ідеологічних засад боротьби за емансипацію жінки в Галичині, був вплив культурно-освітніх, ідейно-політичних концепцій з слов'янського середовища. Відгук серед українських жінок знайшов голос польського жіноцтва, яке ще з середини XIX ст. домагалось, як говорить Франко, «напівсвідомо свого права на співучасть у великій роботі на полі національного відродження» [12, т. 33, с. 376]. Ідейно сформована буржуазна система освіти й виховання жінок, яку ще в першій половині XIX ст. виклала польська письменниця, педагог, одна з перших організаторів жіночого освітнього руху в Польщі К. Танська-Гофманова, певним чином активізувала пошуки в цьому напрямі й українських засновниць жіночого руху. Н. Кобринська, наприклад, пише про це так: «Я її читала дійсно з великим заняттям, через що ще більше будилось в мені думок щодо положення в суспільстві жінки» [6, с. 317].

З часом сфера соціальної активності жінки в Галичині розширюється під впливом ідей школи варшавського позитивізму — громадсько-ідеологічної течії, однією з програмних вимог якої була емансипація жінки.

Ідейне надбання російської революційної демократії збагатило зміст літературного і суспільно-політичного руху в Галичині, поновому окреслило воно і проблему соціального звільнення жінки. Про популярність роману М. Чернишевського «Що робити?», в якому кинуте клич емансипації жінки, І. Франко писав: «Мабуть і в нашому молодшому поколінні нема людини, яка б або сама не читала, або хоч би не чула про програмовий роман Мик. Чернишевського» [13, т. 18, с. 64]. Ним зачитувалась і прогресивна частина жіноцтва [4, 1937, № 11—12, с. 3], його ідеї проникали в уми і серця багатьох молодих людей. Могутнім потенціалом революційних ідей і їх конкретно-образним художнім втіленням роман М. Чернишевського в справі залучення жіноцтва до боротьби за соціально-економічне визволення зробив більше, ніж наукові праці, присвячені жіночому питанню.

Питання соціально-економічного, сімейно-правового становища жінки, становлення організаційних форм жіночого руху слов'янських народів, викликаючи інтерес галицької громадськості, періодично з'являлись у тематиці доповідей та повідомлень культурно-громадських товариств, на сторінках преси. Так, на одному з засідань «Академічного братства», за свідченням сучасників, «прав-

дивою окрасою» став змальований доповідачем «образ слов'янського життя родинного і суспільного... становище слов'янської жінки... а зокрема становище жінки-росіянки» [3, 1884, 6 (18) листопада, № 129, с. 4].

Український жіночий рух у Галичині як прояв суспільно-політичного життя краю сприймався різноманітними тогочасними політичними угрупованнями по-різному; відчутне намагання спрямувати його залежно від загальної політичної орієнтації тієї чи іншої партії, того чи іншого угруповання, фіксувати увагу громадськості на бажаних моментах. Досить чітко це простежується в друкованих органах. Так, ліберально-буржуазна галицька преса (журнал «Зоря», газета «Діло» та ін.) звертала увагу на становлення міжслов'янських зв'язків українських феміністок: вона інформувала про літературно-видавничу співпрацю, вітала налагодження зв'язків з чеським жіночим рухом, повідомляла про матеріальну допомогу з Чехії, Моравії, Боснії на організацію дівочого пансіону в Перемишлі тощо. Але ліберально-буржуазна позиція зумовлювала непослідовну підтримку загальнодемократичного змісту вимог жіночого руху, звужувала коло питань міжслов'янської співпраці, обмежувала їх літературно-видавничими, культурно-освітніми рамками.

У демократичних виданнях діячок українського жіночого руху в Галичині знаходимо чимало матеріалів про організаційну сформованість і реальні досягнення боротьби за емансипацію жінки в Росії, Чехії, Боснії і Герцоговині [10].

Своєрідним акумулятором передових ідей, що вироблялись в жіночому русі, стала революційно-демократична преса Галичини, яка зосередила увагу на проблемі взаємозбагачення революційних традицій жіночого руху, на питанні послідовного виховання в душі боротьби за соціальне визволення жінок-трудівниць. Радикальний журнал «Народ», визнаючи жіноче питання гостросоціальною проблемою свого часу, ввів спеціальну рубрику «Жіноча справа», в якій подавав жіноцтву Галичини факти суспільно значимі, що сприяли формуванню класової свідомості, виховували почуття інтернаціоналізму. За приклад для галицьких жінок журнал ставив революційні традиції російського жіночого руху, героїчну участь жінок у народницькому русі, їх «діяльну любов до нужденного брата» [9, 1894, 1 квітня, № 7—8, с. 108]. Особливу увагу журнал звертав на моменти спільної боротьби за емансипацію жінки двох слов'янських народів — українського і польського [9, 1890, 1 березня, № 5, с. 58; 1892, 1 травня, № 9, с. 126—129; 1892, 10 червня, № 11—12, с. 163—166], підкреслював небезпеку міжнаціональної ворожнечі [9, 1894, 1 жовтня, № 19, с. 296].

Посилення міжслов'янських зв'язків жіночого руху в Галичині відбувалось у період загострення класової боротьби пролетаріату, внесення в його ряди соціалістичної ідеології, що супроводжувалося зростанням класової свідомості жінки-трудівниці, яка, незалежно від національної приналежності, ставала під пролетарський стяг боротьби за національне визволення [16, 1883, 5 вересня].

Гостро ставила питання про рівність жінок у суспільно-політичному житті краю газета «Ргаса» — одна з перших робітничих газет Галичини, яка, виражаючи погляди галицької соціал-демократії, розгорнула боротьбу за згуртування дій українських, польських і єврейських соціалістів. «Ргаса» одна з перших поставила питання про залучення українських і польських жінок-робітниць до організованої боротьби пролетаріату на основі спільних класових інтересів [16, 1880, 2 січня; 1881, 9 липня]. Саме у робітничому середовищі росте глибоке розуміння необхідності класового єднання пролетаріату для боротьби за вирішення гострих проблем буржуазного суспільства, в тому числі й жіночого питання. Робітниця В. Кошицька на жіночому вічі 1892 р., виступаючи, як відзначала преса, «в соціально-демократичному дусі, закликала робітниць спільно з чоловіками-робітниками згуртуватись у загально-робітничі і професійні товариства з метою добитися політичних прав, підвищення плати, скорочення робочого дня» [15, 1892, 12 квітня, № 103, с. 2].

Якнайширшому ознайомленню з жіночим рухом слов'янських народів сприяла польська і чеська періодика, яку передплачували українські жіночі товариства. Читачами чеської жіночої газети «Lada» були члени львівського «Клубу русинок», багато читачок передплачували чеські видання «Ženský svět», «Ženský listy», польську демократичну жіночу пресу. Слов'янські видання, в свою чергу, періодично інформували про успіхи українського жіночого руху. Наприклад, заснування жіночого товариства в Станіславі, появу альманаха «Перший вінок» вітала польська преса «Kurjer Lwowski», «Ruch», «Przegląd powszechny» та ін., чеський «Ženský svět» у 1899 р. передруковує цілу промову Н. Кобринської, в якій йдеться про роль жінки в розвитку української літератури.

Важливою формою міжслов'янських зв'язків українського жіночого руху була спільна літературно-видавнича діяльність. В альманасі «Dla głodnych», виданому у Львові польським товариством ощадності жінок 1890 р., взяли участь і українські літераторки Н. Кобринська, К. Попович, Уляна Кравченко. Виручені від розпродажу гроші пішли на підтримку голодуючих українських і польських селян [9, 1890, 1 березня, № 5, с. 58; 3, 1890, 28 травня, № 118, с. 1].

Українські письменниці Н. Кобринська, Є. Ярошинська сприяли появі багатьох перекладів слов'янських письменниць. Твір К. Светлої, однієї з організаторок чеського жіночого руху, побачив світ в організованому Н. Кобринською виданні «Жіноча бібліотека», Є. Ярошинська переклала ряд творів В. Соколової.

Яскравою сторінкою в історії міжслов'янських зв'язків українського жіночого руху стала подорож делегації Галичини до Праги в 1891 р. на чеську промислову виставку, яка мала на меті продемонструвати творчі можливості одного з слов'янських народів. Організатором подорожі було львівське музично-хорове товариство «Боян», серед засновників якого були й активні діячки жіночого руху. До Праги поїхало 165 чоловік, серед них понад 60 жінок [3, 1891, 10 липня, № 153, с. 2], що представляли жіночі

товариства Галичини і Буковини. Надзвичайно теплою, як інформує тогочасна преса, була зустріч у Празі, серед організаторів якої були представники жіночого відділу «Ustrědně Matice školské», жіночого товариства «Minaeva» та ін. Учасниця подорожі Н. Кобринська згадує, що одним з питань, які обговорювались на численних зустрічах, було жіноче питання [5, 1891, 1 грудня, № 23, с. 455]. У Празі були організовані зустрічі українських жінок з чеськими письменницями, діячками жіночого руху Е. Красногорською, К. Светлою, В. Соколовою та ін., відбулося знайомство з роботою жіночого товариства «Minaeva». Успіхи в організації чеського жіночого руху, широке коло суспільно важливих проблем, які були об'єктом зацікавлення чеських жінок, Є. Ярошицька у «Споминах з подорожі до Праги» вважає «вправді наслідування гідним» [14, с. 363].

Враження від подорожі до Праги, ознайомлення з досвідом емансипаційної боротьби слов'янських жінок було поштовхом до створення львівського «Клубу русинок». Ініціатива створення товариства, як згадує його перший голова Г. Шухевич, «вийшла від тих... жінок, що брали участь у прогульці «Бояна» [4, 1935, 1 березня, № 5, с. 2]. Приблизно однакові умови розвитку жіночого руху у слов'янських народів, завдання цього руху, які вироблялись у ході боротьби революційно-демократичних сил з ідеологічними противниками, зумовили і типологічну спільність його організаційної структури.

Вищим, якісно новим етапом у жіночому русі Галичини була консолідація сил жінок-слов'янок, що проживали в Австро-Угорщині, у боротьбі за свої права. Солідарно виступили чеські, українські, польські, хорватські жінки, надсилаючи до державної ради петиції з вимогами допустити жінок до вищої освіти і створити жіночі гімназії. Одночасно з петицією українок було вислано лист до чеських культурно-громадських діячок — ініціаторів руху за допуск жінок до вищої освіти в Австро-Угорщині. Від імені галичанок лист підписали Н. Кобринська, Уляна Кравченко, К. Полович, О. Франко та ін. У листі-відповіді [3, 1890, 28 травня, № 118, с. 1—2] чеського жіночого товариства прозвучала, як відзначає дослідниця життя і творчості Н. Кобринської К. Кріль, «чітко виражена ідея слов'янського єднання» [7, с. 20], готовність до дальшої тісної співпраці. Боротьба за доступ до освіти становить вищий етап жіночого руху, учасниці якого усвідомлювали, що «лиш спільними силами» можна дійти «до спільної цілі» [9, 1891, 15 червня, № 10—12, с. 176]. Інтернаціональні за складом збори в Галичині і Буковині маніфестують солідарність жінок «без різниці народності й віри» [9, 1891, 24 жовтня, № 20—21, с. 282] в боротьбі за право одержати освіту. Жінки-галичанки солідарно приймають рішення про створення товариства на зразок чеського «Minaeva», основною метою якого була організація жіночої гімназії [9, 1892, 10 червня, № 11—12, с. 166].

В. І. Ленін, торкаючись питання про місце жінки в суспільстві в період гострих класових битв, відзначає її прагнення до участі в громадських справах, «до самостійної участі... в політичному

житті взагалі» [1, с. 160]. Яскравим підтвердженням цього положення є участь жінок Галичини у вічовому русі як однієї з форм національно-визвольної боротьби за громадянські права, як засобу залучення жінки до громадсько-політичного життя. У 90-х роках цей рух набув особливої сили у боротьбі за рівні виборчі права, в тому числі й жінок, за їх допуск до вищої освіти. Ця боротьба, інтернаціональна за характером поставленої мети та шляхами її досягнення, об'єднувала сили слов'янських жінок. Жіночі віча обговорювали злободенні питання економічного, політико-правового становища жінки, прийнятими рішеннями утверджували інтернаціональну єдність дій у боротьбі за емансипацію. Наприклад, народне загальнокраєве віче у Львові 14 грудня 1890 р. закликала до спільної боротьби за надання рівного виборчого права жінкам Австро-Угорщини [9, 1890, 1 грудня, № 23, с. 372; 1891, 1 січня, № 1, с. 15]. Львівське квітнєве віче 1892 р., проведене за участю жінок української і польської національності, прийняло важливе рішення про спільну боротьбу за загальне рівне право голосування і допуск жінок до політичних товариств [15, 1892, 12 квітня, № 103, с. 1].

Міжслов'янські зв'язки періоду становлення українського жіночого руху в Галичині, що особливо яскраво виявились у взаєминах з суспільно-політичним і культурним життям російського, польського та чеського народів, сприяли формуванню інтернаціоналістських основ цього руху, вводили його у сферу європейських міжнародних відносин, вносячи тим самим практичний вклад у формування якісно нового, інтернаціонального типу відносин між слов'янськими народами. Інтенсивність міжслов'янських зв'язків українського жіночого руху в Галичині посилилась у період розгортання революційно-демократичного руху і піднесення класової боротьби пролетаріату. Якщо націоналістично-провінціальна обмеженість, як правило, поєднувалась з клерикально-буржуазним змістом вимог феміністичного руху, то в революційно-демократичному русі виразно простежується тенденція до поєднання інтернаціональної спрямованості і демократичного змісту боротьби за емансипацію жінки.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Завдання пролетаріату в нашій революції. Повне зібрання творів, т. 31. 2. *Денисюк І., Криль К.* Поборники прогресу. — Е. кн.: Кобринська Н. Вибрані твори. К., 1980. 3. Діло (1880—1914). 4. Жінка (1935—1937). 5. Зоря (1880—1897). 6. *Кобринська Н.* Вибрані твори. К., 1980. 7. *Криль К. А.* До питання про зв'язки Наталії Кобринської з чеськими діями культури. — Українське слов'янознавство. 1971, № 5. 8. Літературно-науковий вісник, 1901, т. 15. 9. Народ (1890—1895). 10. Наша доля, кн. I. Стрий, 1893. 11. Освободительные движения народов Австрийской империи в период утверждения капитализма. М., 1981. 12. *Франко І.* Зібрання творів. В 50-ти т. К., 1976. 13. *Франко І.* Твори в 20-ти т. К., 1955—1956. 14. *Ярошинська Є.* Твори. К., 1968. 15. Kurjer Lwowski (1883—1926). 16. Prasa (1878—1892). 17. Ruch, 1887, 5 marca, № 6.

Краткое содержание

Исследуется становление интернационалистских основ украинского женского движения в Галиции последней трети XIX в., рассматриваются различные формы межславянских связей этого движения в общественно-полити-

ческой жизни, в области культурных отношений. Показано, что расширение этих связей способствовало повышению идейного уровня женского движения в Галиции и усовершенствованию его организационной структуры.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.83.

Р. В. МАЙБОРОДА, асп.,
Київський університет

ИНВЕНТАРИ СЯНИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ XVIII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Серед численних джерел, що відтворюють аграрний лад пізньофеодальної Польщі, важливе місце посідають інвентарі — описи різного роду феодальних володінь (сіл, містечок, окремих маєтків). Ці матеріали містять цілий комплекс різноманітних відомостей, що стосуються становища селян та інших категорій сільського населення, а також рівня розвитку панського господарства. Інвентарні описи — документи не лише економічного, а й правового характеру. Вони відтворюють соціально-економічні відносини, що склались між феодалами та безпосередніми виробниками.

Інвентарі широко використовувались у науковій роботі дослідниками аграрного розвитку феодальної Речі Посполитої. Вагомий внесок у їх вивчення зробили і радянські вчені [1; 2; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 14; 15].

Інвентарні описи, поряд із спільними рисами у структурі і характері поданої ними інформації, мають і ряд специфічних ознак, зумовлених часом, територією, формою феодальної власності та іншими чинниками, тому кожна група таких джерел вимагає цілком конкретної оцінки. У цьому повідомленні робиться спроба джерелознавчого аналізу інвентарів Сяницької землі Руського воєводства XVIII ст., головним чином тих, що були складені до 1772 р., тобто до часу першого поділу Речі Посполитої, за яким дана територія відійшла до Австрії*.

Необхідно зазначити, що інвентарні описи Сяніччини XVIII ст., як і аграрні відносини цієї землі взагалі, не були об'єктом спеціального вивчення в історичній літературі. Деякі дослідники (Я. Рутковський, А. Прохаска, В. Сарна), описуючи розвиток окремих районів Сяницької землі, лише частково торкалися інвентарів [17; 18; 19]. Проте ці матеріали є основним джерелом з аграрної історії Сяніччини XVIII ст. Характеристика їх сприяла б

* Сяницька земля була розташована на крайньому південному заході Руського воєводства у верхів'ї р. Сян; вона межувала на півночі і сході з Перемишльською землею, на заході — з Краківським та Сяндомірським воєводствами, на півдні — з Словаччиною. Тепер ця територія входить до складу Польської Народної Республіки.

також поглибленню знань про особливості інвентарних описів шляхетських володінь, яких збереглося менше і які менш вивчені і рідше використовувались дослідниками порівняно з інвентарями магнатських латифундій. Справа аналізу сяніцьких інвентарів XVIII ст. певною мірою полегшується тим, що інвентарні описи цієї території за XVI—XVII ст. глибоко вивчалися і широко використовувались радянськими дослідниками Ю. М. Гроссманом, Я. В. Рабіновичем та Я. С. Мельничуком [2; 10; 11; 14; 15].

На сьогодні за XVIII ст. нами виявлено 233 інвентарі сіл, містечок та маєткових комплексів Сяніччини. 195 з них містяться в так званих книгах реляцій (зізнань) сяніцького гродського суду. Ці книги, як і названі нижче інші актові книги, зберігаються в ЦДІА УРСР у Львові. Книг зізнань сяніцького гродського суду за XVIII ст. налічується 64 [16, ф. 15, оп. 1, спр. 202—265]. Матеріали, які вони охоплюють, стосуються 1701—1781 рр., але, на жаль, з цього періоду не збереглися книги за 1703—1707, 1709—1710, 1718—1719, 1731—1737, 1740, 1752—1755, 1766—1769 рр. Шість інвентарних описів виявлено в книзі облят (вписів) сяніцького гродського суду, три — в книгах декретів і лише один — в матеріалах сяніцького земського суду [16, ф. 15, оп. 1, спр. 267, с. 49—56, 65—101, 141—170, 233—271, 1049—1069, 1288—1306; ф. 15, оп. 1, спр. 381, с. 1244—1249; спр. 382, с. 573—578, 689—695; ф. 16, оп. 1, спр. 35, 177—185]. Інвентар двох сіл Сяніцької землі, Буковця та Беньової, за 1755 р. міститься в документах теребовлянського гродського суду [16, ф. 17, оп. 2, спр. 2, с. 1767—1769]. Цілком можливо, що інвентарні описи Сяніччини занесені в актові книги й інших земель та повітів Речі Посполитої, оскільки в сяніцьких гродських книгах за XVIII ст., і, зокрема, в книгах реляцій, неодноразово трапляються записи, в тому числі й інвентарі, що стосуються інших територій.

Інвентарні описи вносились в актові книги гродського і земського судів як самостійні вписи та як додатки до інших документів, таких, як акти передачі маєтків, кондесцензій (виїздних судових засідань) тощо. Слід зазначити, що в багатьох матеріалах актових книг зустрічаються посилання на інвентарі, але самі вони не наводяться. Особливо це стосується контрактних угод — документів, складених з нагоди передачі володіння в оренду чи заставу.

У літературі неодноразово висловлювалась думка про те, що інвентарі, як і інші види документів, вносились в актові книги з метою надання їм більшої юридичної ваги і для одержання в разі потреби з них копій [3; 4]. Це, очевидно, стосується й інвентарних описів Сяніцької землі.

Усі інвентарі, виявлені в актових книгах, датовані. Слід мати на увазі можливу різницю в датах складання інвентарного опису і внесення його в актову книгу. Така різниця інколи становила і кілька років. У вступній частині більшості інвентарів зазначалось, де їх складено, вказувалась причина оформлення цього документа, називалось прізвище власника або посесора (тимчасового власника), коли йшлося про передачу в оренду чи заставу.

Решта інвентарів (з 233) Сяніцької землі XVIII ст. була виявлена в різних рукописних зібраннях, а саме: у ЦДІА УРСР у Львові десять — у фонді № 134 («Магеріали про шляхетські маєтки»), чотири — серед документів громадських урядів наслених пунктів Сяніччини [16, ф. 134, оп. 2, спр. 65, арк. 1—23; спр. 108, арк. 1—20; спр. 225, арк. 1—12; спр. 399, арк. 1—17; спр. 406, арк. 2—7; спр. 414, арк. 1; спр. 518, арк. 1—3, ф. 33; оп. 1, спр. 2, арк. 1—12; ф. 111, оп. 1, спр. 1, арк. 7—18; ф. 112, оп. 1, спр. 1, арк. 5—12; ф. 118, оп. 1, спр. 1, арк. 2—5]; в рукописному відділі Наукової бібліотеки АП УРСР ім. В. Стефаника у Львові — тринадцять у колекціях А. Чоловського та Оссолінських [12, а) 2790/III, арк. 1—43; 3938/III, арк. 19—22, б) 821/III, с. 1—7; 869/II, с. 1—15; 911/III, с. 1—32; 919/II, с. 1—15; 1292/II, с. 1—6; 1293/II, с. 1—7; 1295/III, с. 1—27; 1511/III, с. 23—30, 43—58; 1755/II, с. 1—7]. Дев'ять з цих інвентарів складено до 1772 р. включно, а інші стосуються більш пізнього часу.

Усі виявлені інвентарі подають відомості про 183 населені пункти Сяніцької землі. Це становить близько 43% усієї кількості сіл і містечок, яких, за нашими підрахунками, що ґрунтуються головним чином на даних тарифу подимного податку за 1735 р., налічувалось на Сяніччині 427 [12, б) 77/II, арк. 39—59; 16, ф. 15, оп. 1, спр. 267, с. 119—130, 135—137]. Типовими для Сяніцької землі XVIII ст. є інвентарні описи одного села або якоїсь його частини (табл. 1).

Третина наслених пунктів, згаданих в інвентарях, мають по декілька таких описів за різні роки, що дає можливість простежити соціально-економічний розвиток окремих володінь і всього регіону в динаміці.

Територія Сяніцької землі представлена в інвентарях нерівномірно. Більшу частину становлять описи сіл і містечок розвинутої землеробської північної частини землі, інші ж стосуються півдня, де провідну роль у структурі господарства відігравало тваринництво.

Репрезентативність інвентарних описів за роками та формами феодальної власності ілюструє табл. 2.

Як бачимо, хронологічно інвентарі Сяніцької землі за XVIII ст. розподіляються теж нерівномірно. Найбільше їх (64) припадає на 20-ті роки. А ось до першого десятиріччя належить лише 12 описів, в четвертому ще менше — 6. Така контрастність у чисельності інвентарів за різний час пояснюється не тільки станом збереженості цих джерел, а й особливостями соціально-економічного розвитку і політичного життя Сяніччини.

Найбільше складалось інвентарних описів шляхетських маєтків. Ці володіння персважали в структурі феодальної власності в Сяніцькій землі у XVIII ст. За згаданим тарифом димів 1735 р., з 427 населених пунктів 340 належало шляхті, 69 — державі, 18 — церкві [12, б) 17/II, арк. 39—59; 16, ф. 15, оп. 1, спр. 267, с. 119—130, 135—137].

Вирішальну роль в оцінці джерелознавчих якостей інвентарів відіграє аналіз їх структури та змісту. Визначальним фактором,

Таблиця 1

Кількість маєтків і поселень, зазначених у інвентарях Сяніцької землі XVIII ст.

Роки	Маєтки							
	частина поселення		одне поселення		декілька поселень		Разом	
	інвентарі	поселення	інвентарі	поселення	інвентарі	поселення	інвентарі	поселення
1700—1710	11	10	1	1	—	—	12	11
1711—1720	11	8	9	9	1	2	21	19
1721—1730	35	24	21	18	8	15	64	57
1731—1740	3	3	3	3	—	—	6	6
1741—1750	19	13	9	8	7	16	35	37
1751—1760	12	9	7	7	4	10	23	26
1761—1770	4	4	5	4	1	3	10	11
1771—1780	17	14	15	15	13	52	45	81
1781—1790	3	3	5	4	4	7	12	14
1791—1800	—	—	1	1	4	15	5	16
Разом	115	43	76	59	42	81	233	183

який впливає на структуру та зміст, а також достовірність опису, була причина його складання. Більшість сяніцьких інвентарів складено у зв'язку з передачею володіння в орнду чи заставу. Такого роду інвентарні описи, на думку багатьох дослідників аграрних відносин у Речі Посполитій періоду пізнього феодалізму, у тому числі й тих, хто безпосередньо займався вивченням аграрної історії Сяніцької землі, належать до категорії більш достовірних [9; 10; 11].

Основними частинами сяніцьких інвентарів є опис підданих та їх повинностей, а також опис панського маєтку. Особливо цінним є той розділ інвентарного опису, де йдеться про становище селян. Він наявний у всіх (за небагатьма винятками) інвентарях. У цьому розділі наводяться поіменні списки голів господарств підданих, відомості про розміри селянських наділів, забезпеченість селян робочою худобою, вказано норми відробіткової ренти, чиншу та натуральних данин. З часом інформація цієї частини опису стає більш докладною. У документах з'являються відомості про членів селянської родини, їх вік; перелічується вся худоба селян і навіть зазначено їх борги. Така докладність зумовлювалась прагненням власника чи посесора мати чітке уявлення про всі об'єкти експлуатації, про існуючі і можливі статті прибутків.

Першочерговий інтерес становлять відомості про забезпеченість селян землею та робочою худобою, бо саме ці показники визначали розміри повинностей, місце селянина в соціальній структурі села, а в кінцевому результаті — рівень розвитку поміщицького господарства. Правда, відомості про розміри селянських наділів та кількість робочої худоби наводяться не у всіх інвентарних описах, особливо це стосується документів, складених на початку XVIII ст.

Інвентарі Сяніцької землі першої половини XVIII ст. повідомляють про існування досить великого числа пустих наділів,

Таблиця 2

Розподіл інвентарів Сянської землі за структурою феодального володіння та кількістю охоплених ними поселень

Роки	Володіння							
	шляхетські		державні		церковні		Разом	
	інвентарі	поселення	інвентарі	поселення	інвентарі	поселення	інвентарі	поселення
1700—1710	12	11	—	—	—	—	12	11
1711—1720	18	16	2	2	1	1	21	19
1721—1730	59	51	5	6	—	—	64	57
1731—1740	5	5	1	1	—	—	6	6
1741—1750	34	36	1	1	—	—	35	37
1751—1760	23	26	—	—	—	—	23	26
1761—1770	6	8	4	3	—	—	10	11
1771—1780	37	41	8	40	—	—	45	81
1781—1790	9	10	3	4	—	—	12	14
1791—1800	5	16	—	—	—	—	5	16
Разом	208	136	24	46	1	1	233	183

головним чином спричинених втечами підданих, які були викликані постійно і переходами військ під час Північної та внутрішніх війн і жорстокою експлуатацією. Звертає на себе увагу той факт, що майже всі пустки здавались у найм або відписувались до панського двору, а це вже є свідченням відбудови господарства. Про пустки згадують і інвентарні описи другої половини XVIII ст., але їх зустрічається значно менше.

Важливе значення інвентарів як джерела для вивчення аграрних відносин на Сянщині полягає в тому, що вони дають змогу визначити питому вагу кожної з трьох форм феодальної ренти: відробіткової, продуктової, грошової, простежити їх еволюцію залежно від часу, району Сянської землі та характеру власності.

Інвентарі містять відомості не лише про селян, а й про інші категорії сільського населення, і зокрема про ремісників та їх становище.

Як зазначалось вище, однією з складових частин інвентарних описів Сянщини XVIII ст. є опис панського господарства. Документи характеризують стан житлового будинку та двірських забудов, наводять дані про промислові споруди та їх устаткування. У більш докладних описах перелічуються фільваркові посівні площі, ліси та пасовища, названо кількість висіяного зерна і збіжжя у коморах, худоби і птиці. Але, на жаль, таких повних інвентарів серед описів Сянщини XVIII ст., особливо першої його половини, зустрічається не так вже й багато. Згідно з інвентарями, основними галузями панського господарства в Сянській землі були землеробство і тваринництво. Поряд з ними називаються садівництво і городництво, бджільництво та розведення риби.

Цікавими для дослідника інвентарів є сумарії (підсумки) річних прибутків. З них можна почерпнути відомості про співвідношення у грошовому вираженні основних галузей господарства, про

ціни на продукцію тощо. Але інвентарні описи не фіксують відомостей про шляхи реалізації продукції та напрями витрат прибутків феодала.

Інвентарі Сянницької землі XVIII ст. відображають динаміку соціально-економічного розвитку цієї території. Однак слід підкреслити, що в цілому їх матеріал, особливо той, який стосується феодалних повинностей, має нормативний характер. Цей матеріал необхідно зіставляти з даними інших джерел. Тільки таким шляхом можна встановити, наскільки зміст інвентарів відповідав дійсності.

Список літератури: 1. *Воронков И. А.* Инвентари именных — важный источник по истории польской феодальной деревни. — Вопросы истории, 1959, № 4. 2. *Гроссман Ю. М.* Аграрные отношения в Русском и Белзском воеводствах Речи Посполитой (вторая половина XVI—первая половина XVII вв.). Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Львов, 1968. 3. *Исаевич Я. Д.* Гродские и земские актовые книги как источник по истории аграрных отношений Речи Посполитой XVI—XVIII вв. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Рига, 1963. 4. *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв. Днепрпетровск, 1979, ч. 4. 5. *Козловский П. Г.* Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII—XVIII вв. Минск, 1969. 6. *Козловский П. Г., Чепко В. В.* Инвентари и хозяйственные документы магнатских владений Белоруссии XVI—XVIII вв. и инвентари помещичьих владений первой половины XIX в. как исторический источник. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Минск, 1964. 7. *Копыцкий З. Ю.* Источниковедение аграрной истории Белоруссии. Минск, 1973. 8. *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). К., 1961. 9. *Маркина В. А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII—60-е годы XVIII ст.). К., 1971. 10. *Мельничук Я. С.* Економічна розруха в сільському господарстві Сянницької землі в середині XVII ст. — Доповіді та повідомлення Львівського університету. Львів, 1958. 11. *Мельничук Я. С.* Відбудова помісного господарства та зміни в аграрних відносинах в Сянницькій землі у другій половині XVII ст. — Питання загальної історії. Львів, 1959. 12. Наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефаника у Львові. Рукописний відділ: а) колекція Оссолінських; б) колекція А. Чоловського. 13. *Пірко В. О.* Про розвиток помісного господарства в Галицькому Прикарпатті в першій половині XVIII ст. (На матеріалах Перемишльської землі). — Питання історії народів СРСР, 1969, вип. 8. 14. *Рабинович Я. В.* Антифеодальна боротьба крест'янства Саноцької землі в першій половині XVII в. — Уч. зап. Оренбург. пед. ин-та, 1958, вип. 13. 15. *Рабинович Я. В.* Аграрні відносини в Саноцькій землі в першій половині XVII в. — Уч. зап. Оренбург. пед. ин-та, 1959, вип. 14. 16. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. 17. *Prochaska A.* Starostwo Krośnieńskie w XVII—XVIII w. — Przewodnik naukowy i literacki, 1921, t. 47, z. 1—3. 18. *Rutkowski J.* Klucz Brzozowski biskupstwa Przemyskiego. Kraków, 1910. 19. *Sarna W.* Opis powiatu Krośnieńskiego pod względem geograficzno-historycznym. Przemysł, 1898.

Краткое содержание

Дается источниковедческий анализ инвентарей Саноцької землі Русского воеводства Речи Посполитой XVIII ст. Эта группа документов является одним из основных источников для изучения аграрных отношений на данной территории. Инвентари содержат целый комплекс сведений, характеризующих положение крестьян и других категорий сельского населения, а также уровень развития помещичьего хозяйства. Но в целом их материал носит нормативный характер. Этот материал необходимо сопоставлять с данными других источников.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.84.

В. П. КРИВОНОС, ст. викл.,
Львівський університет

РОЛЬ КРЕДИТУ В ТОРГІВЛІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З БАЛКАНАМИ В СЕРЕДИНІ XVI— ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

При вивченні торговельного обміну важливе значення мають питання, пов'язані з формами кредиту. Тривалий час у працях вітчизняних дослідників цій стороні торгівлі не надавалось належного значення. Інтерес до історії кредиту значно посилюється в останні роки у зв'язку з активізацією історико-економічних досліджень [5; 6; 7; 10]. Певний інтерес у цьому плані становить кредитна практика, яка складалась у процесі розвитку торгівлі українських земель з Балканами.

У торговельних зв'язках українських земель з країнами Балканського півострова в XVI—першій половині XVII ст. застосовувалися різні форми обміну, причому найбільш поширеною була грошова форма. Однак в умовах нестачі грошей купцям дуже часто доводилося продавати і купувати товари в кредит. Відомо, що кредит є супутником розвинутих товарно-грошових відносин і його поява в торгівлі є показником міцності, постійності і упорядкування торгових зв'язків, формування спільних юридичних норм у сфері торгових відносин.

Поширенню кредиту (грошового і комерційного) сприяли дальший розвиток ринку, товарного виробництва, збільшення кількості товарів і можливості їх реалізації. К. Маркс підкреслював, що «з розвитком товарного обігу розвиваються відносини, завдяки яким відчуження товарів відокремлюється в часі від реалізації їх ціни» [1, с. 137]. Завдяки кредиту купці прискорювали продаж товарів, активізували торгівлю, могли проводити її систематично і в більшому обсязі.

Надання товару і грошей в кредит відбувалося шляхом видачі особами, які брали товар або позичали гроші, векселя, тобто письмового зобов'язання на ім'я кредитора [8, кн. 243, с. 533]. В ньому зазначалась сума боргу, умови, на яких його видано і термін повернення. Як правило, зобов'язання складались у присутності представників місцевої влади. Таким чином органи влади виступали своєрідними гарантами кредитних операцій, особливо з іноземцями. Відомо, що багато польсько-турецьких договорів [13, с. 235, 330, 342] містили статті, які захищали інтереси іноземних купців. Усі акти купівлі-продажу, в тому числі і кредитні операції, між купцями обох країн мали бути завіреними органами влади і внесені до міських книг. Лише такі акти визнавались дійсними і в необхідних випадках давали право звертатись за допомогою до органів влади. Без наявності письмових записів суперечки про повернення боргів не розглядались і не визнавались [11, с. 299; 3, с. 271].

Кредитні договори між купцями укладалися обов'язково в присутності двох або більше свідків-поручителів, які скріплювали договір своїми підписами, печатками і також відповідали за своєчасну сплату боргу. Наприклад, Голуб Вартерисович з Кам'яниці в 1582 р. поручився за свого колегу Каспара, що той своєчасно сплатить борг, взятий у Хахамова в Адріанополі [9, кн. 12, с. 74]. В 1605 р. львівські купці Якуб і Симон Вартерисовичі ручалися за своєчасну сплату Давидом Сребковичем 240 червоних золотих Хасану Ізраелю в Константинополі [8, кн. 522, с. 807]. Наявність свідків давала кредитору впевненість у тому, що видані ним у кредит гроші або товар будуть одержані якщо не з боржника, то з тих, хто ручався за нього.

Важливим моментом у борговому записі було встановлення терміну і місця сплати боргу. Кредит надавали, як правило, на півроку, на рік, або ж до наступного ярмарку [8, кн. 516, с. 618].

Іноколи для більшої гарантії виконання договору кредитору давали задаток. У 1633 р. львівські купці, купуючи в грека Арготи в Константинополі 350 кантарів ізюму, дали йому 400 талярів задатку [12, с. 442].

Часто укладання кредитної угоди супроводжувалось закладом цінностей. Так, грецький купець Атаназій Лентерос, укладаючи у 1608 р. в м. Львові з тутешнім купцем «греком» Янієм договір на отримання кредиту в сумі 1400 злотих, залишав у кредитора в заставі «два золоті браслети з рубінами... три златоглави турецькі» [8, кн. 391, с. 69]. При оформленні кредитної операції Емануїла Музеліно з Константинополя з Дем'яном Полянським у Львові в 1633 р. кредитору були залишені 11 штук златоглавів, 20 турецьких поясів, а також боргову розписку вірменина Сахна [8, кн. 229, с. 1044]. Закладені цінності виступали матеріальною гарантією даних зобов'язань і певний час захищали боржника від покарання на випадок несплати боргу.

У тексті боргових зобов'язань зазначалось, що закладені речі повинні зберігатись до закінчення терміну викупу. Використовувати закладені речі заборонялось. Так, у договорі Емануїла Музеліно з Дем'яном Полянським підкреслювалось, що «до викупу заставлених речей і сплати боргу Дем'ян не міг використовувати їх і після сплати боргу зобов'язаний повернути речі Емануїлу» [8, кн. 229, с. 1046]. Але після закінчення терміну, якщо боржник не повернув боргу, кредитор міг користуватись речами на свій розсуд [8, кн. 385, с. 378].

Важливим питанням даної проблеми є в'яснення умов, на яких надавався кредит. Відомо, що, згідно з Кораном, брати лихву з боржника заборонялось [4, с. 175—176]. Тому в боргових записах, як правило, про лихву взагалі не згадується. Але на практиці ця заборона не виконувалась. В окремих випадках турецька влада, офіційно засвідчуючи кредитні операції, не заперечувала проти фіксації розміру лихварних процентів. Так, у 1623 р. в Константинополі турецький купець Расул-ага дав кредит групі львівських купців у сумі 875 талярів левкових за умови «сплати інтєресу згідно річного рахунку від десяти два» [8, кн. 326, с. 306].

Давид Серебкович в 1625 р. взяв у кредит в Константинополі в турецького купця Хачалі Ізраєловича 240 червоних золотих за умови сплати від кожних десяти два золотих в рік [8, кн. 522, с. 730, 807]. Як бачимо, в обох випадках кредит надавався з розрахунку 20% річних. На таких умовах брали кредит і інші купці [8, кн. 522, с. 730; кн. 397, с. 2318].

С. Ф. Орешкова твердить, що кредитні операції з розрахунку 20% річних вважались законними і вільно фіксувались, а більш висока процентна ставка заборонялась Кораном [4, с. 175—176]. Проте на практиці траплялось, що турецькі кредитори стягували з боржників по 60% річних і більше [8, кн. 389, с. 774].

При оформленні боргових зобов'язань фіксувались також інші умови одержання кредиту. Зокрема, боржники зобов'язувалися повернути борг «готівкою», а не різними фантами чи товарами» [8, кн. 388, с. 1289]. Як правило, в договорах зазначалось і те, якими грошовими одиницями буде проводитись розрахунок. Так, у договорі 1570 р., укладеному львівським купцем Раббі Якобом з Рахом Марлахієм з Криту в зв'язку з купівлею 20 куф мальвазії, підкреслювалось: «...а кожна куфа по 30 талярів, кожний таляр по 40 аспр» [14, с. 440]. На початку XVII ст. боржники турецького купця Ласкарі Прагіотти писали, що вони «залишилися винні (Ласкарі Прагіотту) 260 польських злотих, кожний злотий рахуючи по 30 польських грошей» [8, кн. 388, с. 1289]. Таким чином кредитори намагались застрахувати себе від можливих втрат при падінні курсу грошей.

Як видно з джерел, грошові борги могли сплачуватися товарами. В такому випадку робилась відмітка з борговому зобов'язанні [8, кн. 513, с. 686]. Наприклад, Івашко Ованисович в 1617 р. взяв у кредит в Якуба Ножовника в Константинополі 33 580 аспр і в борговому зобов'язанні вказував, що той борг заплатити однією фаскою ножів з чорними піхвами [8, кн. 521, с. 1019]. Подібні розрахунки товарами були звичайним явищем і на ринках українських міст [9, кн. 11, с. 15 а; кн. 12, с. 319 б]. У випадку, коли боржник не міг знайти кредитору потрібного товару, борг треба було платити грішми. Наприклад, у 1560 р. Андрій Миколаєвич і дружина львівського вірменина Хамубна взяли в кредит у грека Михайла Корнякта 580 злотих. В своєму зобов'язанні вони вказували, що не будуть платити «вищезгадапої суми ніяким іншим товаром і ніякими фантами, крім литовського полотна. А якщо б ми не заплатили того боргу полотном тому Михайлу чи його потомкам, тоді повинні... готівками грішми платити» [8, кн. 514, с. 4—5].

Однією із форм розрахунків з кредиторами була передача векселів, тобто письмових боргових зобов'язань. Тому при оформленні векселя вказувалось, що борг буде повернений кредитору, його спадкоємцю чи іншому пред'явнику документа, тобто кредитор міг передати його іншій особі. «...Боргові зобов'язання за продані товари, — зазначав з цього приводу К. Маркс, — ...починають обертатися, переносячи боргові вимоги з однієї особи на іншу» [1, с. 142]. Так, у 1630 р. Захаріаш Задикович взяв в Місіра Че-

лебі в Константинополі 480 червоних золотих в кредит. У борговому зобов'язанні він вказав, що заплатити тому, «хто покаже цей циркуграф» — розписку [8, кн. 520, с. 608]. Такі зобов'язання в документах зустрічаються досить часто, що свідчить про значний розвиток кредитних відносин, а також про те, що боргові зобов'язання використовувались у кредитних операціях поряд з грошима.

Система кредиту вимагала своєчасної сплати боргу, порушення строків сплати одним боржником призводило до невиконання і зриву договорів інших купців. К. Маркс відзначав характерну рису комерційного кредиту, де «кожний дає кредит однією рукою і одержує іншою» [2, с. 20]. Кредитна система була так широко розвинута, що платоспроможність одного купця залежала від платоспроможності іншого [2, с. 21]. Так, несвоєчасна сплата боргу Михайлом Керімовичем і Норбегом Порсесовичем Захарію Івашковичу стала причиною того, що Захаріаш не зміг своєчасно відіслати гроші турецькому купцю Карпі Челебі в Андріанополь, а той, в свою чергу, на суму, яку чекав від Захаріаша, ручався турецьким купцям. Не одержавши грошей, він змушений був сплатити їм «інтерес і втрати» [8, кн. 516, с. 100—101].

Чимало документів свідчить про постійне порушення умов договору і про несвоєчасну сплату взятих боргів. Кредитори через суд вимагають накладти арешт на рухоме і нерухоме майно боржників [8, кн. 379, с. 421; кн. 383, с. 142]. Наприклад, Хаїм Коган з Константинополя протягом 1567—1581 рр. мав близько 20 судових процесів у Львові, а його земляк Абрам Мошо — 9 судових справ [8, кн. 381, с. 3—288]. Часто за боргами приїжджали самі кредитори або їх представники. Купці забезпечували своїх уловноважених необхідними документами [9, кн. 12, с. 127 б].

Без усякого жалю відбирали борги турецькі кредитори [8, кн. 515, с. 757; кн. 389, с. 774]. У випадку несвоєчасної сплати боргу кредитори тривалій час стежили за появою боржника або його поручителя. Зустрівши його, вони з допомогою властей арештовували їх, конфіскували частину товару на суму боргу або кидали до в'язниці. В окремих випадках турецькі султани посилали до польського короля спеціальних посланців з листами, в яких вимагали примусити своїх підданих сплатити борги турецьким купцям [11, с. 200]. Так, коли львівський купець Микола Бернатович несвоєчасно розрахувався з турецькими кредиторами, у 1602 р. в Польщу прибув посланець турецького султана Ібрагім Чауш з дорученням Порти стягнути з нього позад 100 тис. талярів левкових. Король Сігізмунд III дав султанському чаушу мандат, в якому вказав: «до суду позвати Бернатовича Миколая батька, Авдига і Яна синів, щоб вони з тими турецькими купцями, їх кредиторами, яким винні понад 100 000 талярів, згідно мандата... розрахувались і не чекали наступного мандату... згідно з договором Польщі з Туреччиною» [8, кн. 517, с. 373—375].

Подібний мандат Сігізмунд III видав турецькому посланцю в 1624 р., коли султан знову вимагав сплатити борги. З цього приводу король писав львівським лавникам, що «деякі вірмени... заборгували в турецьких купців, не хочуть платити... Це все суперечить

взаємним пактам і є порушенням не лише купецької віри, а й добросусідських відносин і добробуту держави. Наказуємо, щоб з тих вірмен, на яких той чауш скаржиться і яких боргові записи мати буде, справедливість без зволікання вчинити і кредиторам сплатити. Якщо ж з цих боржників хто помер, тоді з майна, яке в нього лишилось, втрату сплатити кредиторам. Інакше не робити» [8, кн. 522, с. 391]. Отже, польські правителі, дотримуючись підписаних з Туреччиною мирних договорів, намагались усунути всі причини, які могли порушити добросусідські відносини.

За несвоєчасну сплату боргу відповідали і ті, хто ручався за боржників. Наприклад, Йованес Гогосович з Кам'янця, що ручався за свого земляка Григорія Валаха, змушений був сплатити за нього борг в Адріанополі [9, кн. 12, с. 275 6]. Чужі борги платили Голуб Давидович, Григорій Луходзович, Гресько Якубович та інші, що ручались за своїх товаришів [8, кн. 515, с. 477, 491, 686, 756].

Такі заходи посилювали відповідальність як боржників, так і поручителів. Так, у 1604 р. Іваніс Аксантович, який ручався за Христофора Серебковича, «оберігаючи свою безпеку і не бажаючи ризикувати в Туреччині, де змушений буде заплатити як поручитель борг або сидіти в тюрмі», перед від'їздом на Балкани домагався через львівський вірменський суд, щоб Христофор розраховувався з ним або дав достатню гарантію [8, кн. 518, с. 147]. Подібних прикладів в архівних документах зустрічається чимало. Тверде дотримання зобов'язань зміцнювало довір'я між купцями, сприяло розвитку кредитних відносин і торгівлі в цілому.

Згідно з існуючими правилами, у випадку смерті боржника борги померлого платили спадкоємці [8, кн. 520, с. 959]. Але нерідко сплата боргів померлих родичів бувала настільки нелегкою, що сини відмовлялись від спадщини. В 1614 р. Габріель Аведикович відмовився на користь своїх братів від своєї частини майна, залишеного батьком, звільнившись таким чином від сплати кредиторам частини батькових боргів [8, кн. 398, с. 213—214].

Згідно з правилами торгівлі, купці однієї держави колегіально відповідали за несвоєчасну сплату боргів одного із них. Коли в 1561 р. львів'янин Еразм Хаз тривалий час не повертав боргу султанському купцю Мустафі Челебі, Сулейман I посереджає Сігізмунда-Августа, що всі витрати купця «повинні бути повернені згідно з умовами договору. Інакше ця сума буде утримана з польських купців, які знаходились на території Туреччини» [11, с. 162—163]. Попередження султана не подіяло і тоді за його наказом у польського купця, який на той час торгував в Константинополі, відібрали коштовності [11, с. 185].

У 1619 р. Торос Бернатович взяв у кредит 24 687 аспр в турецького купця Ісаака Челебі. Торос сплатив 20 500 аспр, решту не встиг віддати і помер. Через деякий час львівський купець Данієл Голубович послав торгових представників на Балкани за товарами. Ісаак Челебі зустрів їх, з допомогою властей відібрав решту боргу Тороса і віддав їм його боргове зобов'язання [8, кн. 525, с. 97].

Система кругової поруки, заходи, які застосовувались до порушників договорів, підтримувались купцями обох держав, зацікавлених у розвитку торгівлі.

Отже, в товарообміні українських земель з Балканами в середині XVI—першій половині XVII ст. широко застосовувалися кредитно-боргові операції, які свідчили про постійний характер і високий рівень розвитку торгових зв'язків.

Список літератури: 1. *Маркс К.* Капітал, т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23. 2. *Маркс К.* Капітал, т. 3, ч. 2. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори т. 25, ч. 2. 3. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского / Изд. М. Оболенским, И. Даниловичем. Кн. 1. М., 1843. 4. *Орешкова С. Ф.* О ростовщическом кредите в Османской империи в начале XVII в. — В кн.: Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980. 5. *Савина Н. В.* Южно-немецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. М., 1982. 6. *Сванидзе А. А.* Кредитно-долговые отношения и городское законодательство в средневековой Швеции (XV—XVI в.) — В кн.: Средневековый город. Межвуз. науч. сб. Вып. 3. Саратов, 1975. 7. *Хорошкевич А. Л.* Кредит в русской внутренней и русско-гайзейской торговле XIV—XV веков. — История СССР, 1977, № 2. 8. Центральный державный исторический архив у м. Львові, ф. 52, оп. 2. 9. Центральный державный исторический архив УРСР у м. Києві, ф. 39, оп. 1. Актові книги м. Кам'янець. 10. *Яброва М. М.* Особенности средневекового кредита и его развитие в Англии XIII—XV вв. — В кн.: Средневековый город. Межауз. науч. сб. Вып. 4. Саратов, 1978. 11. *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentow tureckich. Warszawa, 1959. 12. *Balaban M.* Zydcilwowscy na przelomie XVI i XVII wieku. Lwow, 1909. 13. *Czacki T.* O handlu z Porta Ottomanska. Dzieła Tadeusza Czackiego. T. 3. Pospol, 1845. 14. *Losinski W.* Kupiectwo lwowskie w XVI wieku. — Biblioteka Warszawska. T. 3. Warszawa, 1981. 15. *Sas J.* Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III. Przegląd Powszechny. Krakow, 1897, R 14, t. 55, z. 7.

Краткое содержание

На основании неопубликованных архивных материалов исследуется не изученный в советской историографии вопрос о роли кредита в торговле украинскими землями с Балканами в середине XVI—первой половине XVII вв. Обращается внимание на условия развития кредитных отношений, организацию кредита.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.84.

КУШИНСЬКА С. В., доц.,
Київський інститут театрального мистецтва

З ІСТОРІЇ КЛАСОВОЇ СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З РЕВОЛЮЦІЙНИМИ БОРЦЯМИ ПОЛЬЩІ (СЕРЕДИНА 30-х років)

Пролетарська солідарність в 30-ті роки носила яскраво виражений антифашистський, антивоєнний характер, сприяла зміцненню єдності трудящих, оскільки, як вчив В. І. Ленін, «без єдності робітничого класу неможливий успіх його боротьби» [1, с. 196].

Напередодні другої світової війни Польща була країною із середнім розвитком капіталізму, значним обсягом докапіталістичних

пережитків. Встановлення фашистської диктатури в Німеччині знайшло широкий відгук в буржуазній Польщі, правлячі кола якої вітали прихід до влади Гітлера. Вже в березні 1933 р. німецький посол повідомляв із Варшави в Берлін, що уряд Польщі підтримує боротьбу з комунізмом [18, t. 1, s. 465].

В січні 1934 р. між буржуазною Польщею і фашистською Німеччиною був підписаний договір, антикомуністичний та антирадянський за своєю сутністю, після чого в обох країнах почалась підготовка до війни проти СРСР. Кривава фашистська диктатура, встановлена в Німеччині, спонукала польські реакційні кола до посилення терору, наступу буржуазії на соціальні права пролетаріату.

В червні 1934 р. у Польщі було видане розпорядження про створення спеціальних таборів, куди в адміністративному порядку засилялися особи, діяльність або вчинки яких «давали підстави» вбачати загрозу порушенню безпеки, громадського порядку. Одним з перших концтаборів був табір, створений у Березі Картузькій [2, с. 292—293].

Діяльність польського уряду викликала обурення трудящих країни. Масовими страйками, мітингами і демонстраціями протесту виражали народні маси Польщі свою ненависть до фашистської диктатури. В країні відбувалася напружена класова боротьба, в ході якої пролетаріат вимагав покращення свого соціального і політичного становища, демократичних свобод, встановлення добросусідських відносин з Радянським Союзом. Характерною рисою боротьби польських трудящих в ці роки була її антифашистська, антивоєнна спрямованість. Тільки в 1933 р. в країні відбулося 630 страйків, що охопили 343 000 робітників [21, s. 284], а за період 1934—1938 рр. — 7702 страйки, в яких брало участь понад 2,3 млн. чол.

Період 1934—1939 рр. характерний для Польщі посиленням пролетарського і загальнодемократичного руху. Цю боротьбу народних мас очолювала Комуністична партія Польщі, яка в лютому 1933 р. закликала трудящих «кувати непереможний єдиний фронт пролетарської боротьби». Комуністична партія Польщі налічувала в 1933 р. у своїх рядах 17 800 чол. [10, с. 47] і видавала близько 50 друкованих органів [18, t. 1, s. 443].

Велике значення для посилення комуністичного руху в Польщі, як і для всього міжнародного комуністичного руху, мали рішення VII конгресу Комінтерну, в роботі якого активну участь брали польські делегати. Конгрес визначив чітку лінію подальших дій комуністичних партій (в тому числі й КПП) в боротьбі проти наступу фашизму і зростання загрози нової світової війни. Питання провітлення рішень VII конгресу Комінтерну в життя широко обговорювалось на III пленумі ЦК КПП (серпень 1935 р.) в Москві. В листопаді того ж року була прийнята постанова ЦК Компартії Польщі «Завдання КПП в світлі рішень VII конгресу Комінтерну».

Польський уряд буржуазії і помішників жорстоко придушував революційний і національно-визвольний рух. В країні було 346 в'язниць [14, оп. 9, спр. 1961, арк. 3—10], де, зокрема, в 1935 р. було

ув'язнено 16000 польських революціонерів [12, оп. 1, спр. 84, арк. 190; спр. 101, арк. 189].

Боротьба польського пролетаріату за життєві інтереси, за мир, проти війни і фашизму завжди знаходила розуміння і підтримку радянських трудящих. Керовані Комуністичною партією і іншими масовими організаціями, робітники, селяни, інтелігенція Радянського Союзу морально і матеріально підтримували польських трудящих в їх революційній боротьбі. Ще в 1933 р. ЦК ВЛКСМ, а в 1932 р. Секретаріат ЦК МОДР СРСР, розглядаючи питання про шефство над зарубіжними молодіжними та модрівськими організаціями, схвалили рішення про прикріплення молодіжних організацій Польщі до ЛКСМ України, а «Червоної допомоги» Польщі (МОДР Польщі) до МОДР УРСР [12, оп. 1, спр. 84, арк. 190; спр. 49, арк. 134].

Одним з головних каналів надання допомоги польським революціонерам була діяльність МОДР УРСР. Питання про політичну ситуацію в буржуазно-поміщицькій Польщі та про необхідність посилення допомоги польським революціонерам неодноразово розглядалось на пленумах ЦК МОДР СРСР та УРСР, на засіданнях Секретаріату МОДР, зокрема на III розширеному пленумі ЦК МОДР СРСР (квітень 1935 р.) [12, оп. 1, спр. 79, арк. 45—46]. На пленумі відзначалось, що Польща є однією з тих країн, в яких особливо люто панує жорстокий терор. Представник Польщі у Виконкомі МОДР підкреслював, що в Польщі політичні в'язні довгі роки знемагають у тюрмах, що Комуністична партія, «Червона допомога» Польщі проводять широку кампанію єдиного фронту солідарності, залучаючи до цієї боротьби широкі верстви трудящих, навіть тих, які довгий час йшли за соціалістичною партією Польщі. Пленум ухвалив рішення про необхідність посилення допомоги жертвам фашизму, неухильного проведення лінії на створення єдиного фронту солідарності народних мас для боротьби проти фашизму та білого терору, проти підготовки імперіалізмом нової світової війни.

В центрі уваги трудящих Країни Рад було шефство над політв'язнями, яке виникло з ініціативи низових осередків МОДР ще в 1923 р. і отримало подальший розвиток в 30-ті роки. Тюрми Польщі прикріплялись до великих підприємств, колгоспів і радгоспів України, серед яких слід відзначити заводи «Більшовик» (Київ), «Червоний Жовтень» (Харків), шахта імені Ілліча (Кадіївка) та багато інших [13, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 150—152].

Крім того, трудящі Радянської України постійно надавали діючу допомогу також і політемігрантам, які приїжджали до нашої країни. Особливо посилювався потік політемігрантів в 30-ті роки. Причому основна маса гнаних борців за свободу і щастя своїх народів, як зазначалося в доповідній записці Секретаріату Виконкому МОДР «Про роботу серед політемігрантів СРСР», прибувала з Польщі, Німеччини, Латвії, Італії [12, оп. 1, спр. 36, арк. 324—325].

Партійні організації республіки надавали великого значення роботі серед політемігрантів. Це питання всебічно розглядалось,

зокрема, на листопадовому Пленумі ЦК КП(б)У в 1933 р. і на IV пленумі ЦК МОДР УРСР. Листопадовий Пленум ЦК КП(б)У поставив перед модрівськими організаціями України завдання розширити інтернаціоналістську і політико-виховну роботу серед політемігрантів, більш широко знайомити їх з досягненнями соціалістичного будівництва [16, оп. 1, спр. 27, арк. 5].

25 січня 1934 р. Всеукраїнський ЦК МОДР звернувся до обкомів МОДР з листом про роботу серед політемігрантів. В цьому листі рекомендувалось всю роботу серед політемігрантів проводити на основі рішень I Всесоюзної наради з інтернаціональних зв'язків при ЦК МОДР СРСР і Всесоюзного конгресу МОДР, звернувши увагу на те, щоб кожний політемігрант брав участь в діяльності осередків МОДР того чи іншого підприємства чи установи. ЦК МОДР запропонував скласти план роботи серед політемігрантів, виділити відповідальних за роботу серед них, залучаючи до цієї справи профспілки і інші громадські організації; організувати політгуртки, в яких широко і всебічно висвітлювати досягнення Країни Рад як в області внутрішньої, так і зовнішньої політики; знайомити політемігрантів з ленінською національною політикою; роз'яснювати їм завдання, які стоять перед нашою країною. В листі рекомендувалось посилити індивідуальну роботу серед політемігрантів та членів їх сімей [16, оп. 1, спр. 27, арк. 5—8]. Це мало важливе значення для посилення роботи серед політемігрантів.

Увагою і турботою оточували трудящі Радянської України польських революціонерів. Зазнавши нестерпних тортур в застінках польських тюрем та концентраційних таборів, політемігранти приїжджали в нашу країну переважно виснаженими і хворими. В СРСР вони отримували безкоштовно необхідну медичну допомогу [16, оп. 1, спр. 22, арк. 52—53], відновлювали сили в радянських санаторіях і профілакторіях [15, с. 4], після чого влаштовувались на роботу за своєю спеціальністю або направлялись на навчання. Справами польських політемігрантів в Радянському Союзі керувало польське представництво Центрального Комітету Комуністичної партії Польщі у Виконкомі Комінтерну, яке організувало (при активній підтримці і допомозі з боку партійних, радянських і комсомольських організацій країни) навчання політемігрантів в польській секції Комуністичного університету національних меншостей Заходу (КУНМЗ) та в інших учбових закладах. Зокрема, на території України функціонувала партійна школа ЦК КПЗУ, в якій глибоко вивчалась марксистсько-ленінська теорія, основні напрями партійної роботи.

Робота в цій школі здійснювалась в тісному контакті з Міжнародною ленінською школою при Комінтерні, в складі викладачів якої були і представники Компартії Польщі, польські політемігранти [5, с. 49; 6, с. 234]. Велика увага приділялась вивченню досвіду діяльності Комінтерну, ВКП(б). Закінчивши курс навчання, частина польських політемігрантів направлялась на партійну та громадську роботу в ті райони країни, де проживало польське населення, в тому числі і на Україну. Польські політемігранти

приймались в ряди ВКП(б) з врахуванням стажу в КПП, без проходження кандидатського стажу у ВКП(б) [20, с. 454—455].

В партійній школі ЦК КПЗУ навчались також радянські трудящі (комуністи і комсомольці), які згодом йшли на підпільну роботу в райони Західної України [3, с. 93].

Багато політемігрантів співробітничали в модрівських організаціях республіки, як це було на Харківському тракторному заводі, заводі ім. Петровського в Дніпропетровську та багатьох інших [16, оп. 1, спр. 22, арк. 52—53]. Так, наприклад, Іван Вантух був обраний в травні 1933 р. членом президії Всеукраїнського ЦК МОДР [16, оп. 1, спр. 1, арк. 43], Станіслав Язурек працював у 1933—1935 рр. в Київському окружному виконкомі Рад депутатів трудящих [19, с. 226—233], Нестор Хомин — у ВУЦВК, Вітольд Вандурський очолював в Києві Польський театр, на сцені якого ставились п'єси як радянських, так і польських драматургів. Трупа театру гастролювала по республіці, зокрема, в 1933 р. в тих районах, де проживало польське населення [7, с. 114].

Польські політемігранти часто виступали з доповідями на зборах перед трудящими багатьох міст республіки — Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших [13, ф. 808, оп. 1, спр. 167, арк. 414; ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 27]. Вони розповідали про поневір'яння народних мас буржуазно-поміщицької Польщі, про посилення революційної боротьби в країні. Ці виступи завжди сприймалися з великою зацікавленістю. До Всеукраїнського ЦК МОДР часто надходили листи від радянських трудящих з проханням направити до них для зустрічі представників польських політемігрантів. Так, 8 лютого 1935 р. з таким листом звернулись Юні друзі МОДР (ЮДМ) Кам'янець-Подільського окружного комітету МОДР [11, оп. 1, спр. 47, арк. 19]. Для зустрічі з юними модрівцями була направлена група молодих учасників польського революційного руху, які розповіли радянським школярам про боротьбу польської молоді.

Ці зустрічі мали велике значення для виховання радянських трудящих в дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, значною мірою сприяли розширенню уявлення польських політемігрантів про життя радянських людей, спростовували брехливу пропаганду буржуазних фальсифікаторів про Країну Рад. Внаслідок цього ще більше активізувалась революційна боротьба пролетарів Польщі проти фашизму, проти підготовки війни з Радянським Союзом; посилювалось прагнення трудящих західноукраїнських земель до возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Проект платформи до IV з'їзду с.-д. латиського краю. — Повне зібр. творів, т. 23, с. 194—202. 2. Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Документы и материалы. Минск, 1972, т. 2. 560 с, 3. В авангарде революционной борьбы. Минск, 1974. 143 с. 4. *Васюта І. К.* Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. Львів, 1971. 222 с. 5. Вісн. Львів. ун-ту, Сер. сусп. наук. Львів, 1972, вип. 8. 6. Годы испытаний и мужества. Минск, 1973. 415 с. 7. Искусство, революцией призванное. Октябрь и развитие искусства стран Зап. Европы 1920-х—1930-х годов. М., 1972. 8. Правда. 9. Радянська ен-

циклопедія історії України. К., 1972, т. 4. 560 с. 10. VII конгрес Комінтерна і боротьба за створення народного фронту в країнах Центральної і Юго-Східної Європи. М., 1977. 374 с. 11. Хмельницький державний обласний архів, ф. Р-1508. 12. Центральний державний архів Октябрювської революції, соціалістического будівництва і вищих органів державної влади СРСР, ф. 8265. 13. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР. 14. Центральний державний архів УРСР у Львові, ф. 139. 15. Червоний ключ, 1935, № 3. 16. Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-2530. 17. *Чугаєв В. П.* В боротьбі проти фашизму і загрози війни. К., 1980. 376 с. 18. *Historia Polskiego ruchu robotniczego 1864—1964.* Warszawa, 1967. 599 s. 19. *Księga polaków-uczestników Rewolucji Październikowej. 1917—1920.* Warszawa, 1967. 20. *Kwiatkowski J.* Wrodzilem się w Płońsku. Wspomnienia z pracy i walki. Warszawa, 1976. 539 s. 21. *Mały rocznik statystyczny 1939.* Warszawa, 1939. 534 s. 22. *Uchwały i rezolucje, t. 3.* Warszawa, 1956. 420 s. 23. *Wojskowy przegląd historyczny, 1963, N 1, s. 12—14.*

Краткое содержание

На основе документальных материалов всесоюзных и республиканских архивов, исследований советских и польских историков освещаются отдельные аспекты классовой солидарности трудящихся УССР с польскими революционными борцами.

Стаття надійшла до редакції 14.04.84.

А. М. КОЗИЙ, доц.
Львівський університет

РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В ПОМІСНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПОЛЬЩІ XVI—XVIII ст.

Вивчення аграрного розвитку Польщі XVI—XVIII ст. давно привертає увагу радянських істориків, насамперед тому, що в цих особливостях шукають ключ до розуміння наступних подій і, зокрема, — поділів Речі Посполитої.

Хоча в довоєнні роки історія польського села пізнього феодалізму ще не стала предметом поглибленого вивчення в радянській історіографії, однак вже в 20—30-х роках робились спроби визначити загальні закономірності соціально-економічного розвитку східноєвропейських країн в XVI—XVIII ст., в тому числі Речі Посполитої. Вивчались причини, характер «другого видання» кріпацтва у цих країнах. Польський варіант раннього і інтенсивного росту фільварку у специфічних умовах дворянської республіки позначився на вирішенні таких питань, як утвердження фільварково-кріпосницької системи господарства, роль фільварку в системі феодальної економіки тощо.

Одним із перших радянських вчених на шлях фронтального дослідження соціально-економічної історії східноєвропейських країн в XVI—XVIII ст. став В. І. Пічета [25, с. 53]. Розробці аграрної проблематики цього періоду багато сил віддали представники старшого покоління радянської славістики С. Д. Сказкін, Л. В. Разумовська та ін. [29; 30; 31].

Особливо інтенсивне вивчення аграрної історії пізньофеодального періоду у радянській історіографії починається з кінця 40-х років. Дискусія розгорнулася з питань про причини виникнення і розвитку фільварково-панщинної системи господарства, про її роль в історії розвитку країн. Більшість вчених схилились до тієї точки зору, що фільварково-панщинна система відіграла, безумовно, негативну роль. Визначились дві точки зору стосовно ролі внутрішнього і зовнішнього ринків в генезисі «другого видання» кріпацтва. Концепцію вирішальної ролі внутрішнього ринку у виникненні фільварково-панщинної системи найбільш повно обґрунтував Б. Д. Греков [4; 5], а зовнішнього — В. І. Пічета [24; 25] і С. Д. Сказкін [31; 32].

Л. В. Разумовська, І. С. Міллер вважали, що у виникненні фільваркової системи відіграли свою роль обидва ринки — внут-

рішній і зовнішній, правда різною мірою [14, с. 157, 161—163]. Розвиваючи цю думку пізніше, Л. В. Разумовська доходить висновку, що причинами виникнення товарного фільварку були також і зміни у військовій організації в XV ст., і привілейоване становище дворянства [30, с. 301].

В середині 70-х років відомий радянський полоніст В. А. Якубський зробив спробу переглянути існуючі точки зору. Він відзначив, що всі перелічені вище фактори, без сумніву, створили певні умови для розвитку фільваркової системи господарства. Він аналізує «робочі гіпотези», які, на його думку, в історіографії часто недооцінювались. Перша з них: дрібноселянське виробництво не було пристосоване до порівняно швидкого і значного збільшення продуктової ренти, оскільки збалансоване, налагоджене довгим досвідом полікультурне селянське господарство важко піддавалось перебудові, необхідній для капітального розширення посівів жита — основної культури, що йшла на ринок; друга — зафіксовані в локаційних грамотах та інших актах розміри чиншу поміщикам збільшувати було важко, панщину ж пан міг на свій розсуд збільшувати в міру посилення тиску на селян. В. А. Якубський акцентує саме на третій гіпотезі: панщинний варіант на перших порах міг бути менш болісним для селянина і тому зустрічав з його сторони менший опір, ніж спроби збільшити чинш [35, с. 19—20].

У 50-х роках І. О. Воронков, О. Ю. Іванова, В. А. Дворецька робили спроби обґрунтувати різні точки зору на характер занепаду господарства XVII—XVIII ст. На думку І. О. Воронкова, про початок соціально-економічного занепаду в Польщі наприкінці XVI — першій половині XVII ст. говорити ще рано, оскільки погіршення стану села та становища селян під впливом пануючих у країні панщинних порядків виразно почало проявлятися не в першій, а в другій половині XVII ст. [2, с. 165]. Один із симптомів кризи феодальної системи земельних відносин у Польщі О. Ю. Іванова вбачала у зростанні протягом XVII ст. чисельності безземельного селянства. Ріст категорій малоземельних і безземельних вона пояснювала тим, що в другій половині XVII ст. посилювалось соціальне розшарування. Показником погіршення становища польського селянства у XVII ст. О. Ю. Іванова вважала загострення в цей період селянської боротьби [11, с. 284—305]. В тій же площині ці процеси розглядала і Е. А. Дворецька [9; 10].

Наприкінці 50-х років була підтверджена і конкретизована теза про вплив війн середини XVII ст. на соціально-економічний стан польського села: ці війни, вважають радянські славісти, лише прискорили і значно поглибили соціально-економічний занепад саме в другій половині XVII ст. [2, с. 164—166; 9, с. 92—127; 11, с. 284—305; 26, с. 168—171].

Значне місце в радянській історіографії на початку 50-х років зайняло вивчення класової боротьби в Польщі XVII ст. І. С. Міллер вперше з марксистських позицій висвітлив селянські повстання 1651 р. [20]. Досліджуючи повстання польського народу під проводом Костки Паперського, він вказав на його широкий відгук

у ряді міст самої Речі Посполитої [21]. Цю тему наприкінці 50-х років продовжив Я. С. Мельничук [19].

Радянська історіографія аграрної історії Польщі XVI—XVII ст. в другій половині 50—60-х років характеризується тим, що нерідко теоретичні узагальнення з питань панщинно-кріпосницької системи господарства в Польщі випереджали вивчення фактичного матеріалу. В поглядах на причини і характер господарчої кризи в Польщі другої половини XVII ст. в ці роки панувала так звана «фільваркова теорія», в основі якої було визнання панщинно-фільваркової системи основним винуватцем всіх бід Речі Посполитої. При цьому кризисні явища в польському селі XVII ст. історики пов'язували з прогресуючим занепадом усєї системи панщинно-кріпосницьких відносин, хоча й вказували на значний вплив війн середини XVII ст. на прискорення і поглиблення занепаду країни.

Новий підхід до проблеми кризи XVII—XVIII ст. здійснив радянський вчений Д. Л. Похилевич. Слідом за В. І. Пічетою, він ще в своїх дослідженнях кінця 40-х — першої половини 50-х років доводив, що загальний занепад господарства Речі Посполитої, який проявився в другій половині XVII ст., був зумовлений як протиріччями фільварково-панщинної системи, так і причинами похідного характеру — війнами, епідеміями тощо [26, с. 168, 171]. У пізніших дослідженнях Д. Л. Похилевич значно глибше підходив до розуміння суті соціально-економічних процесів, що відбувалися в Речі Посполитій XVII—XVIII ст. Якщо раніше, як і інші вчені, Д. Л. Похилевич обмежував себе матеріалом XVI—XVII ст., що, звичайно, утруднювало оцінку впливу кожного з діючих факторів (панщинно-кріпосницька система, війни, епідемії тощо) на занепад польського села, то тепер він широко застосував ретроспективний метод [39]. Той факт, що в другій половині XVII — на початку XVIII ст. відбудова села починалася відразу ж після закінчення воєнних дій і проходила в рамках тієї ж фільварково-панщинної системи і при тому в багатьох випадках успішно, на штовхнув вченого на висновок, що система господарства тоді не до кінця ще вичерпала свої можливості розвитку. Відбудова господарства і дальша еволюція, яка призвела в другій половині XVIII ст. до повільного формування капіталістичного укладу, очевидно, не дає змоги говорити про безповоротну кризу економіки країни середини XVII ст. Значить, визначальним для соціально-економічної кризи в Речі Посполитій був вплив війн і інших факторів, не зумовлених внутрішнім розвитком села [38, с. 742—765]. Цей висновок різко заперечував положення дослідників про початок кризи панщинного фільварку, який вони відносили до першої половини XVII ст.

Отже, Д. Л. Похилевич був першим радянським критиком спрощеної і надто прямолінійної «фільваркової теорії», він помітив, що фільварок мав достатню «економічну потенцію», оскільки після чисельних як внутрішніх, так і зовнішніх ударів не лише вижив, а й відродився.

Незважаючи на певні успіхи в дослідженні проблем соціально-економічної історії Польщі XVII—XVIII ст., на сьогодні в радян-

ській історіографії немає єдиного трактування так званої кризи XVII ст. Продовжується дискусія про те, чи то була в XVII ст. криза всієї фільварково-панщинної системи господарства, що знаменувала собою розклад феодалізму в Польщі, чи тільки тимчасовий економічний занепад, регрес, викликаний не стільки протиріччям фільварково-панщинної системи, скільки війнами, епідеміями, змінами зовнішньополітичної кон'юнктури тощо. З обох названих трактувань кризи дотепер переважала перша — «фільваркова теорія».

На початку 70-х років з різкою критикою «фільваркової теорії» виступив В. О. Якубський, який заявив, що вона зумовлена багатьма обставинами і в першу чергу тримається на історіографічній традиції: «Заявки про фатальну згубність фільваркових порядків переважно робляться, так би мовити, попутно, і вони не випливають безпосередньо із результатів спеціального дослідження. Перед нами — готові, перехідні з роботи в роботу стереотипи» [36, с. 91—92]. В. О. Якубський вважає, що прибічники «фільваркової теорії» значною мірою перебільшують глибину і прогресуючий характер соціально-економічного занепаду в XVII—XVIII ст. Вчений підкреслює, що теза стосовно панщинного фільварку як основного винуватця всіх бід Речі Посполитої практично потребує нової перевірки. У 60—70-х роках посилюється увага до вивчення соціальної структури пізнього феодального польського села, досліджуються становище окремих груп сільського населення та класова боротьба в умовах феодалізму. В цьому плані характерні праці перш за все О. Ю. Іванової [11; 12], В. О. Якубського [36; 37] та ін.

В останні десятиріччя з'явилися праці, в яких розглядається комплекс проблем соціально-економічного і політичного розвитку Польщі наприкінці XVI—XVII ст., зокрема, методика дослідження структури феодального землеволодіння в Польщі [3; 13; 33; 34].

Новими працями поповнилася бібліографія з аграрної історії Польщі XVI—XVII ст. Початок 80-х років у радянській історіографії ознаменувався поглибленим дослідженням структури феодальної власності на землю XVII—XVIII ст. і її еволюції, соціальної структури селянства, змін в юридичному становищі селян Речі Посполитої в зв'язку із феодальним наступом. Цим проблемам присвятили свої праці Л. А. Маркарянц і В. О. Якубський [18], В. М. Новік [22], П. Г. Козловський [15]. З'явилися нові дослідження становища польського селянства в XVII ст. А. П. Батуріна [1], характеру земельної власності і видів рент В. С. Крижавічюса [16] та ін.

Для встановлення закономірностей історичного розвитку країни в цілому важливе значення має дослідження специфіки окремих її районів. Д. Л. Похилевич [26; 27; 28], Ю. М. Гроссман [7; 8], Я. С. Мельничук [19], В. А. Пірко [23] та інші вчені основну увагу приділяють вивченню соціально-економічної історії східних районів Речі Посполитої (литовських, західноукраїнських і західнобілоруських пограничних земель). Це, зокрема, стосується і Руського та Белзького воеводств, створених властями феодальної Польщі на території колишнього Галицько-Волинського князівства.

Вивчення аграрної історії так званих Руського і Белзького воеводств XVI—XVII ст. зосереджувалось переважно на таких питаннях, як феодална земельна рента і розвиток фільварку, становище села, соціальна структура села, класова боротьба. Аналіз соціально-економічного розвитку земель значною мірою був спрямований на визначення причин падіння фільварково-кріпосницької Речі Посполитої.

У 60—70-х роках Д. Л. Похилевич [26; 27], Ю. М. Гроссман [7; 8] та інші продовжують дискусію з питання про причини виникнення фільварково-панщинної системи, яка почалась ще в 50-х роках. Д. Л. Похилевич вважав, що причиною виникнення фільварково-панщинної системи на західноукраїнських землях був загальний розвиток продуктивних сил, ріст міст, внутрішнього ринку і збільшення експорту хліба в Західну Європу. Причому останній фактор з часом набував все більшого значення. Ю. М. Гроссман підкреслює, що виникнення фільварково-панщинного господарства як всеохоплюючої системи, яка визначила всю економіку краю, пов'язане із зовнішнім ринком.

З питання про роль фільваркового господарства думки істориків в основному збігаються: фільварок на кріпосницькій, панщинній основі не відкривав ніяких перспектив у соціально-економічному розвитку країни, він призвів до застою, а далі і до занепаду народного господарства. Водночас Д. Л. Похилевич справедливо застерігав, що панщинний фільварок у Речі Посполитій був достатньою мірою живучий і не тільки протримався століття, а й в загальному витримав тяжкі потрясіння, пов'язані з війнами, епідеміями, епізоотіями. Пояснюється це, зокрема, феодалним, а не капіталістичним характером фільварку, оскільки за будь-яких умов він давав прибуток.

Із усіх п'яти земель Руського воеводства (Галицької, Львівської, Перемишльської, Саноцької, Холмської) найменше вивчена історія Холмської землі. Правда, історію Холмщини періоду інтенсивного розвитку фільварково-панщинної системи середини XVI ст. вивчав на матеріалах першої люстрації королівських маєтків (1564—1565) Д. Л. Похилевич. Він звернув увагу на архаїчні риси в соціальних відносинах на Холмщині. Вони збереглися у формах селянського землекористування (дворишна система), у повинностях і навіть сімейних відносинах. Д. Л. Похилевич вперше в радянській історіографії показав, що ломка стародавніх аграрних відносин на Холмщині відбулась у середині XVI ст. в напрямі створення фільварково-панщинної системи господарства [28]. Аграрні відносини на Холмщині другої половини XVI—XVII ст. вивчались також автором статті [17].

Однак теоретичне осмислення нагромадженого багатого матеріалу все ще недостатнє. Очевидно, назріла необхідність зосередити увагу на тих концептуальних недоробках, які самі по собі можливо, не впадають в око, але проступають при побудові моделі аграрної історії Речі Посполитої. До таких концептуальних недоробок у сучасній радянській історіографії належить стан вивчення селянського двору, бюджет селянської сім'ї, рівень агротехніки.

Мало вивчена урожайність зернових культур того часу. Слабким місцем залишається соціально-типологічний аналіз фільварково-панщинної системи. Існує і надалі потреба в локальних дослідженнях аграрної економіки.

Список літератури: 1. *Батурич А. П.* Положение краковского крестьянства в XVII в. (К проблеме кризиса в Польше). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1979. 2. *Воронков И. А.* Положение крестьян шляхетских имений Калишского повета Великой Польши во второй половине XVII — первой половине XVIII в. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (далее — Ежегодник...) 1958. Таллин, 1959. 3. *Воронков И. А.* Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни — Вопросы истории, 1959, № 4. 4. *Греков Б. Д.* Перестройка сельского хозяйства и судьбы крестьян в Европе XVI в. — Изв. АН СССР. Серия истории и философии, 1948, т. 5, № 1. 5. *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Т. 1. М., 1952. 6. *Греков И. Б.* История Польши XV—XVIII вв. в трудах советских историков. — В. кн.: Материалы науч. конф. польских и советских историков по проблемам историографии. М., 1969. 7. *Гроссман Ю. М.* Аграрные отношения в Русском и Белзском воеводствах Речи Посполитой (вторая пол. XVI — первая пол. XVIII вв.). Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Львов, 1968. 8. *Гроссман Ю. М.* О расслоении крестьян Русского и Белзского воеводств в XVII в. — В. кн.: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сб. 8. М., 1974. 9. *Двсрецкая В. А.* Аграрные отношения в Польше в XVI—XVII вв. — Уч. зап. Вологод. пед. ин-та, 1958, т. 21. 10. *Двсрецкая В. А.* Польские крестьяне с конца XVI по конец XVII вв. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1958. 11. *Иванова О. Е.* К вопросу об упадке крестьянского хозяйства в Польше во второй половине XVII — первой половине XVIII вв. — Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР (далее — УЗИС), 1962, т. 6. 12. *Иванова О. Е.* К вопросу о социальной структуре деревни в Краковском воеводстве в XVI—XVII вв. — Ежегодник... М., 1961. 13. *Исаевич Я. Д.* Гродские и земские акты — важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI—XVIII вв. — Ежегодник... 1961. Рига, 1963. 14. История Польши. Т. 1. М., 1956. 15. *Козловский П. Г.* О структуре землевладения в Западной и Центральной Белоруссии во второй пол. XVIII в. — Ежегодник... 1969. К., 1979. 16. *Крыжявичюс В. С.* Магдебургские города Литвы во второй половине XVII—XVIII вв. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Вильнюс, 1978. 17. *Козий А. М.* Аграрные отношения в Холмской земле во второй половине XVI—XVII вв. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1981. 18. *Маркярняц Л. А., Якубский В. А.* Городское землевладение и городское зерновое производство в Польше XVI века. — Средневековый город, вып. 6. Саратов, 1981. 19. *Мельничук Я. С.* Аграрные отношения в Саночкой земле во второй половине XVII в. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1959. 20. *Миллер И. С.* Крестьянское восстание в Подгалье в 1651 г. — Уч. зап. Ин-та славяноведения, 1950, т. 2. 21. *Миллер И. С.* Крестьянское движение в Великой Польше в 1951 г. — Уч. зап. Ин-та славяноведения, 1950, т. 2. 22. *Новик В. М., Якубский В. А.* Место свободных и полусвободных категорий сельского населения в структуре польского общества XVI—XVII вв. — Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества, вып. 3. Л., 1980. 23. *Пирко В. А.* Поместное хозяйство в Перемышльской земле в первой половине XVIII в. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1970. 24. *Пичета В. И.* Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. М., 1939. 25. *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958. 26. *Похилевич Д. Л.* Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого княжества Литовского в XVI — первой половине XVII вв. — Средние века, 1955, т. 6. 27. *Похилевич Д. Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957. 28. *Похилевич Д. Л.* Ломка аграрных отношений на Холмщине в XVI в. — Уч. зап. Ин-та славяноведения, 1961, т. 22. 29. *Разумовская Л. В.* Очерки по истории польских крестьян от древних времен до XVI века. М.; Л., 1958. 30. *Разумовская Л. В.* Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. М., 1968. 31. *Сказкин С. Д.* Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века, М., 1968. 32. *Сказкин С. Д.* Основные проблемы так называемого «второго издания» крепостничества в Средней и Восточной Европе. —

Вопросы истории, 1958, № 2, 33. *Холмашкеева Е. М.* Структура феодального землевладения Люблинского воеводства в первой половине XVII в. — Вестник Ленинград. ун-та, 1966, № 14. 34. *Якубский В. А.* О методике исследования структуры землевладения в феодальной Польше. (Шляхетское землевладение Малой Польши в начале XVII в.). — Ежегодник... Вильнюс, 1964. 35. *Якубский В. А.* Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Л., 1975. 36. *Якубский В. О.* Про основну тенденцію в соціально-економічному розвитку пізньофеодальної Польщі (огляд радянської історіографії). — Українське слов'язнознавство, 1975, № 2. 37. *Якубский В. А.* Расслоение крепостной деревни и проблема рабочих рук в Малой Польше XVI—XVII вв. Ежегодник... Рига, 1961. 38. *Якубский В. А.* Немнушее сельское население и проблема рабочих рук в Малой Польше в конце XVI—XVII вв. — Ежегодник... 1961. г. Рига, 1963. 39. *Pochilewicz D. L.* W sprawie kryzysu upadku gospodarki obszarnej Rzeczypospolitej w drugiej polowie XVII — pierwszej polowie XVIII w. — Kwartalnik Historyczny, 1958, N 2.

Краткое содержание

Обобщаются исследования советской историкографии по проблемам экономической перестройки и структурных изменений в поместном хозяйстве позднесредневековой Польши. Показаны точки зрения советских историков-аграрников относительно причин возникновения, характера развития и разрушительных последствий фольварочно-барщинной системы.

Стаття надійшла до редакції 18.01.84.

М. О. РУДЬ, асп.,
Київський університет

ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОЛАБСЬКО-ПРИБАЛТІЙСЬКИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ НДР

Проблема соціально-економічного розвитку полабсько-прибалтійських слов'ян у період раннього середньовіччя перекручувалась у буржуазній німецькій історіографії. Немало зусиль витратили її представники, доводячи «культуртрегерську» місію німецьких феодалів і колоністів на Схід від Ельби, ідеалізуючи діяльність таких завойовників, як Генріх Лев, Альбрехт Ведмідь, Фрідріх I Барбаросса та інші. Розглядаючи історію минулого слов'янських народів з реакційних позицій пруссько-німецького історизму, буржуазні німецькі медієвісти пройшли повз багато важливих явищ у долі полабсько-прибалтійських слов'ян. Так, протягом усього довоєнного періоду у німецькій історіографії навіть не ставилось питання про розвиток міст у полабсько-прибалтійських слов'ян, при цьому дослідники обмежувались твердженнями про нібито німецьке походження міського ладу і міського права на землях між Ельбою і Одером.

Особливої гостроти даній проблемі надає активізація останнім часом західнонімецького «остфоршунгу». На сучасному етапі в

ФРН існує ряд «східних інститутів», спеціальних кафедр при університетах, інформаційно-розвідувальних і пропагандистських центрів, які займаються вивченням соціалістичних країн Східної Європи, фальсифікують історичні процеси розвитку народів цих країн, здійснюють ідеологічні диверсії [1; 2].

Слід відзначити, що деякі західнонімецькі «остфоршери» намагаються відійти від традиційного, характерного для реакційного напрямку, висвітлення цієї проблеми. Так, В. Брюкке і В. Фрітце висувають на перший план питання про вивчення суспільного ладу окремих полабських племен [8; 10; 11]. В. Шлезінгер і Г. Людат [19; 25] ставлять проблему перегляду традиційної концепції історії Європи, згідно з якою ігнорувалася розвиток слов'янських народів у ході загальноєвропейського історичного процесу. Враховуючи результати досліджень радянської, польської і чеської історіографії післявоєнного періоду, ці автори висувають тезу про необхідність порівняльно-історичного вивчення слов'янських народів і німецько-слов'янських відносин. Проте навіть вказані автори далекі ще від об'єктивних висновків. Разом з тим багато провідних представників західнонімецької медієвістики (Г. Аубін і Г. Гасінгер) продовжують розглядати полабсько-слов'янську проблематику з «культуртрегерських», шовіністичних позицій [4; 13]. За цих умов особливої актуальності набуває об'єктивний аналіз досягнень марксистської історіографії НДР в галузі славістики, у розвиток якої значний вклад внесли німецькі історики-марксистки І. Херрманн, П. Грім, Е. Шульдт, а також сербо-лужицькі історики Я. Бранкачк і Ф. Метчк [6; 7; 21].

Протягом 50—70-х років вчені Німецької Демократичної Республіки наполегливо вели дослідження історії полабсько-прибалтійських слов'ян. Вони значно розширили коло використовуваних джерел, ввівши в науковий обіг матеріали археологічних розкопок, зробили багато цінного і корисного у вивченні німецько-слов'янських відносин ранньофеодального періоду, детально розглянули особливості матеріальної і духовної культури полабів, сутність феодального німецького «Дранг нах Остена» і колонізації в їхніх землях. Але найбільш важливим в історіографії НДР з цієї проблеми є питання їх соціально-економічного розвитку в середні віки. Їх аналіз дає можливість простежити досягнення німецької марксистської історіографії в області славістики.

Дослідження проблеми соціально-економічного розвитку полабсько-прибалтійських слов'ян у період раннього середньовіччя проводиться істориками НДР по декількох основних напрямках: розвиток сільського господарства, ремесла, торгівлі, міст і соціальної структури суспільства.

Одне з центральних місць у дослідженнях німецьких істориків-марксистів з розглядуваної нами проблематики займає питання сільськогосподарського виробництва слов'янських племен між Ельбою і Одером.

Результати досліджень, проведених одним з провідних вчених НДР І. Херрманном, показали, що вирощування зернових культур з давніх часів було стійкою складовою частиною виробництва у

слов'ян, а зерно — головним рослинницьким продуктом харчування для більшої частини населення [15; с. 83]. Повідомлення про розвинуте землеробство належать вже до часів переселення окремих племен на Полаб'я. Так, у першому бурзі в Торнові, округ Калау, який датується VII—VIII ст., виявлено на місці житла в значній кількості жито, пшеницю і просо. В другому Торновському бурзі, зруйнованому не пізніше IX ст., також знайдено в 19 різних зернохвищах велику кількість жита, пшениці і ячменю [15, с. 80]. Подібні знахідки виявлено і в інших місцях слов'янських поселень. Про розвиток зернових культур у полабсько-прибалтійських слов'ян свідчать також німецькі відомі хроністи XI—XII ст. Тітмар Мерзебурзький, Адам Бременський, Герборд, Гельмольд та інші.

Важливою проблемою, що досліджується в працях істориків НДР, є вивчення у полабів землеробських знарядь праці. Результати археологічних розкопок дають змогу дійти висновку, що найбільш поширеним сільськогосподарським знаряддям полабських слов'ян у ранньому середньовіччі була дерев'яна соха з залізним лемехом [6, с. 67]. Вона найбільш відповідала тутешнім природним умовам, будучи зручним інструментом обробки відвоїваних у лісу ділянок землі, галявин, нешироких річкових долин. Проте з X ст. на Полаб'ї все ширше використовується важкий плуг, засвідчений як письмовими, так і археологічними джерелами [9, с. 51].

У працях істориків НДР розглядаються також питання польової системи полабсько-прибалтійських слов'ян, урожайності зернових культур, способів зберігання злаків. На основі проведених археологічних досліджень в Торновському городищі К. Д. Йегер дійшов висновку, що при вирощуванні хліба слов'яни дотримувались твердої сівозміни. Після корчвання лісу спочатку вирощували пшеницю або ячмінь, через рік після цього жито, на третій рік — просо. Потім цикл розпочинався заново. Він також припускає, що полаби знали ярі і озимі культури [18].

Велику увагу німецькі історики-марксистичні приділяють вивченню другої важливої галузі господарства полабсько-прибалтійських слов'ян — скотарству. Довгий час при висвітленні цього питання домінувала точка зору реакційної німецької історіографії про те, що слов'яни займались лише мисливством і рибальством, а скотарство у них мало примітивний характер. Останні дослідження вчених НДР показали повну неспроможність подібних тверджень. В усіх областях розселення полабсько-прибалтійських слов'ян, за винятком зайнятої густими лісами області шпревян і східних гаволян, скотарство значно переважало над мисливством, будучи основним засобом забезпечення населення м'ясом. Кісткові залишки диких тварин становили лише 10% всього кісткового матеріалу, знайденого археологами НДР у слов'янських поселеннях [9, с. 58]. Причому значна частина кісткових залишків диких тварин виявлена в стінах гродів, де проживала заможна верхівка. Це дозволило Г. Г. Мюллеру висловити думку, що мисливство було на Полаб'ї своєрідним привілеєм знаті [20, с. 114].

На основі результатів археологічних розкопок історики НДР проводять цінні спостереження основних напрямів розвитку скотарства у полабсько-прибалтійських слов'ян. Серед домашніх тварин, як свідчать дослідження, переважала велика рогата худоба, свині, кози, вівці і коні [23]. Співвідношення між цими видами домашніх тварин було різним в окремих областях розселення слов'ян. В області ободритів домінувало розведення великої рогатої худоби, свинарство тут відступає на задній план. У східних гаволян, навпаки, проявлялась тенденція більш інтенсивного розведення свиней, чому сприяла, на думку Г. Нобіса і Г. Мюллера, більша лісистість пасовиськ на півдні Полаб'я [22, с. 4; 20, с. 91].

Історики НДР приділяють значну увагу характерові ремесла полабсько-прибалтійських слов'ян. Враховуючи те, що письмові джерела дуже мало повідомляють про цю галузь економіки полабів, німецькі історики-марксистки широко використовують у своїх дослідженнях археологічний матеріал, аналіз якого дав змогу дійти висновку про те, що полабсько-прибалтійські слов'яни знали всі види ремесел раннього середньовіччя. Вони ткали полотно і сукно, займались обробкою шкіри і виготовленням зброї. У них було розвинуте виробництво виробів із скла, кістки і рогу. В деяких місцях розроблялись поклади солі. Але найбільш високого рівня на Полаб'ї в VIII—XII ст. досягли, на думку Я. Бранкачка, три галузі ремесла: обробка заліза, обробка дерева і гончарне виробництво [6, с. 105].

Цінний матеріал зібрали німецькі історики-марксистки про розвиток у слов'янських племен між Ельбою і Одером обробки заліза. Згідно з їх висновками, слов'яни здавна добували і обробляли залізо, а в X ст. відбувається спеціалізація ковальської справи [6, с. 107]. Підтвердженням цього служить скупчення в окремих місцях поселень залишків залізоплавильного виробництва, поліпшення якості металевих виробів і розширення їх асортименту. Слов'янські ремісники виготовляли в цей час різні види сокир, зубил, різців, серпів, скребачок, наконечників стріл, шпор, підков, шил, ножів, голок, гвіздків тощо [15, с. 98].

В історіографії НДР детально розглядається також питання розвитку обробки деревини у полабсько-прибалтійських слов'ян. Німецькі історики підкреслюють, що слов'яни були вмілими теслярами [38, с. 37]. Про це свідчать відкриті археологами залишки городищ, мостів, жител і культових споруд в Берен-Любхені, Тетерові, Грос Радені, Фіпперові [20; 27]. Поряд з цим в них була розвинута токарна справа, виготовлення возів і корзин, бондарство, які стають у полабів, на думку І. Херрманна, в більш пізній час самостійними ремеслами [15, с. 108].

Матеріали археологічних розкопок, проведених вченими НДР, свідчать про важливе значення в господарстві полабсько-прибалтійських слов'ян гончарного виробництва. Знахідки кераміки виявлені в усіх областях Полаб'я. Німецькі археологи провели значну роботу по класифікації і характеристиці полабської кераміки, технології її виготовлення [24; 26]. Вони глибоко вивчили зміни в організації гончарного виробництва, пов'язані з переходом від

ремесла домашнього, що поєднувалось з роботою в полі, до його відокремлення в особливу галузь господарства. На їх думку, такий перехід здійснюється на Полаб'ї в X—XI ст., коли при виготовленні кераміки почав використовуватись обертальний гончарний круг [9, с. 79]. З цього часу поширився значно уніфікований тип посудин з добре обточеними краями, прикрашеними спіралевидною лінією. Наявність спеціального клейма на дні посудини вказує на виготовлення її спеціалістом-ремісником на продаж [12, с. 157].

Важливе значення для з'ясування рівня розвитку ремесла у полабів має аналіз істориками НДР виробів з кольорових металів, скла, обробки каменю, виготовлення одягу і взуття [5]. Дослідники не схильні переоцінювати ранню ступінь відокремлення ремесла від землеробства, спеціалізацію всіх ремесел у полабсько-прибалтійських слов'ян. Однак факт виділення в X—XI ст. таких ремесел, як гончарне, ковальське, токарне і деяких інших, не викликає сумніву, оскільки в цей час відбувається процес формування міст як центрів ремесла і торгівлі [28].

На жаль, у дослідженнях німецьких істориків-марксистів на сьогодні ще не виявлена специфіка ремесла в окремих областях розселення слов'янських племен між Ельбою і Одером, недостатньо вивчено соціальне становище ремісників, не проведено паралелі з сусідніми країнами. Однак зібраний і узагальнений ними великий фактичний матеріал переконливо свідчить про псевдонауковість шовіністичних теорій західнонімецького «остфоршунгу» про споконвічну господарську відсталість слов'ян і «культуртрегерську» місію німців на Сході.

У сучасній історіографії НДР велика увага приділяється розвитку торгівлі полабсько-прибалтійських слов'ян. Німецькі історики відзначають розвиток на Полаб'ї зовнішньої торгівлі, чому сприяло вигідне географічне розташування цього регіону. Тут перехрещувались важливі торгові шляхи, що з'єднували Північну Європу з Південною і Західною — з Східною [16, с. 50]. Полабські слов'яни активно вели морську торгівлю з Данією, Швецією, країнами Західної Європи. В їх землях розпочинався Балтійсько-Волзький торговий шлях, що закінчувався на берегах Каспію. Основними товарами, які ввозились з Полаб'я, були худоба, хутра, зерно, сіль, мед, віск і кераміка. Ввозились срібні і бронзові вироби, зброя, деякі залізні предмети та інші товари [16, с. 52]. Усе це дало змогу німецьким історикам дійти висновку, що слов'янські землі між Ельбою і Одером були не тільки «проміжною» областю в європейській торгівлі, а й одночасно вихідним пунктом і полюсом цієї торгівлі [9, с. 122].

Історики НДР досліджують також еволюцію платіжних засобів у полабсько-прибалтійських слов'ян, етнічний і соціальний склад місцевого купецтва, шляхи формування внутрішнього ринку [5; 9; 15]. Вони справедливо вважають, що помітне посилення локальних ринкових відносин відбувається в області між Ельбою і Одером у XI—XII ст., у зв'язку з формуванням ранніх міських центрів. До найбільш значних з них належали Волін, Щецін, Колобжег,

Ольденбург, Мекленбург, Альт-Любек, Бранденбург, Димін, Узедом. Їх виникнення нерозривно пов'язане з ростом продуктивних сил у сільському господарстві, розвитком ремесла і відокремлення його від землеробства. Загальною передумовою, що робила можливим відокремлення цих міських поселень, був відповідний рівень натурального господарства, перш за все поширення орного землеробства, яке забезпечувало можливість прожиття значної групи населення [14; 17]. Німецькі історики вважають, що самі по собі економічні фактори не вели до утворення міст, основне значення мало лише поєднання цих факторів з відповідними суспільно-політичними перетвореннями, в першу чергу з формуванням ранньофеодальної держави [16, с. 128]. На їх думку, топографічна структура слов'янських міст не відрізнялась суттєво від західноєвропейських областей цього ж періоду. Концентрація ремісничого і торгового населення в основному відбувалась під стінами, точніше валами, укріплених гродів, навкруг яких виростали підгороддя — поселення виробничого і торгового характеру [9, с. 199]. Саме торгово-ремісничі підгороддя були основним ядром міста, що розвивалось.

У тісному зв'язку з розглянутими вище проблемами стоїть питання суспільного ладу полабсько-прибалтійських слов'ян. Глибокий аналіз джерел дозволив вченим НДР виділити чотири основних етапи політичних змін на Полаб'ї в період раннього середньовіччя: 1) час консолідації полабських слов'ян на основі відносин військової демократії — VI — перша половина IX ст.; 2) розклад родового ладу і формування ранньокласових суспільних відносин — середина IX — початок XI ст.; 3) зміщення феодалізму, виникнення перших міст і ранньофеодальної держави — початок XI ст. — 1150 р.; 4) завершення формування феодального суспільства і територіальних держав — 1150 р. — початок XIII ст. [19, с. 200].

Велику увагу вчені НДР приділяють вивченню соціальної структури полабсько-прибалтійських слов'ян. Згідно з їхніми дослідженнями, в полабсько-слов'янському суспільстві IX—X ст. можна виділити три основні суспільні прошарки: знать, вільні і залежні люди [6, с. 183]. Основу першого з них становили князі, їх наближені і радники, а також жрецтво. Німецькі вчені підкреслюють, що вже в VIII—IX ст. військово-політичне становище слов'янських племінних князів спиралось на реальну економічну основу — володіння земельною власністю [6, с. 159]. Сама князівська влада стала спадковою. З IX ст. в князів уже була постійна дружина, наявність якої свідчить про зростаючу соціальну диференціацію і класове розшарування у полабсько-прибалтійських слов'ян. Значно посилюються в цей період і позиції знатних людей, що оточували князя. Про це говорить збільшення кількості малих укріплених бургів, що належали, на думку І. Херрманна, представникам феодального класу, який управляв з них своїми володіннями [15, с. 246—247].

У працях істориків НДР звертається значна увага на соціальне становище вільного і залежного сільського населення. Досліджую-

чи це питання, вони відзначають сильні позиції в полабо-слов'янському суспільстві IX—X ст., сусідської общини. Я. Бранкачк правильно підкреслює, що вільні селяни були головними виробниками матеріальних благ, вони становили ядро слов'янського війська, яке протягом століть захищало свободу і незалежність полабів від німецьких феодалів-хрестоносців, відбудовували зруйновані міста і села [6, с. 169]. Як показують вчені НДР, у X ст. серед вільного сільського населення відбувається помітна соціальна диференціація, яка призводить до збільшення залежного селянства. Цей процес особливо посилюється в XI і в XII ст., коли з тришарової структури військової демократії розвивається соціальна структура з характерними ранньфеодалними ознаками. Основними суспільними прошарками були клас феодалів і феодалнозалежного селянства, хоча у племен лютицького союзу, на думку німецьких істориків-марксистів, основну масу становило вільне селянство [6, с. 184].

Підводячи підсумки, слід відзначити серйозні досягнення істориків НДР в дослідженні соціально-економічних відносин у полабсько-прибалтійських слов'ян. Їхні праці насичені великим джерельним матеріалом, містять переконливу критику сучасного німецького «остфоршунгу». Німецькі історики-марксистичні створили широкую загальну картину соціально-економічного розвитку слов'янських племен між Ельбою і Одером. Водночас в історіографії НДР ще не достатньо вивчене питання формування на Полаб'ї ранніх міст, соціальне становище жигелів міських поселень, специфіка економічного розвитку окремих областей.

Список літератури: 1. *Гентиен Ф. Г.* Предмет, развитие и содержание империалистического немецкого «Остфоршунга». — Советское славяноведение, 1965, № 3, с. 25—40. 2. *Саячук Г. Э.* К вопросу об изучении идеологии немецкого «Дранг нах Остен» в раннефеодалный период. — В кн.: «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. М., 1967. 3. *Саячук Г. Э.* Некоторые вопросы истории славянских народов раннефеодалного периода в работах историков ГДР. — В кн.: Международные связи стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и славяно-германские отношения. М., 1968. 4. *Aubin H.* Der deutschen Osten und des Abendland. München, 1953. 5. *Brankačk J.* Einige Betrachtungen über Handwerk, Handel und Städtenwicklung der Westslawen an der Ostseeküste vom 9. zum 12. Jahrhundert. — Hansische Studien. Berlin, 1951. 6. *Brankačk J.* Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe. — Saale und Oder aus der Zeit von 9. zum 12. Jahrhundert. Bautzen, 1964. 7. *Brankačk J., Mějšek F.* Geschichte der Sorben. Bautzen, 1977. Bd. 1. 8. *Brücke W.* Untersuchungen zur Geschichte der Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10—12. Jahrhunderts. Münster-Köln, 1955. 9. Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert Ein Handbuch. Berlin, 1970. 10. *Fritze W.* Beobachtungen zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. — Jahrbuch für Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, 1958, Bd. 7. 11. *Fritze W.* Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. — In: Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. Giessen, 1960. 12. *Grebe K.* Die slawische Siedlung von Brandenburg (Havel) — Neundorf. Vorbericht. — Ausgrabungen und Funde, 1966. Bd. 2. 13. *Hasinger H.* Geographische Grundlagen der Geschichte. Freiburg, 1953. 14. *Herrmann J.* Anfänge zur Grundlagen der Stadtbildung bei der slawischen Stämmen westlich der Oder. — Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1967, H. 3.

15. *Herrmann J.* Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder — Neisse und Elbe. Berlin, 1968. 16. *Herrmann J.* Zwischen Hradschin und Vineta: Frühe Kultur der Westslawen. Leipzig, 1971. 17. *Herrmann J.* Archeologische Forschungen zur frühen Städtenwicklung! — Ausgrabungen und Funde, 1976, Bd. 21, H. 1, 18. *Jäger K.-D.* Die pilanzlichen Großreste aus der Burgwallgrabung Tornow.— In: Herrmann I. Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz. Berlin, 1966. 19. *Ludat G.* Die Slawen und das Mittelalter. Stuttgart, 1952. 20. *Müller H.-H.* Die Tierreste der slawischen Burg Berlin — Köpenik. — Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie, 1962, Bd. 77, H. 1. 21. *Mějšek F.* Die Stellung der Sorben in territorialen Verwaltungsgliederung des deutschen Feudalismus. Bautzen, 1968. 22. *Nobis G.* Die Entwicklung der Haustierwelt Nordwest — und Mitteleuropas in ihrer Beziehung zu landschaftlichen Gegebenheiten. — Petermanns Geographische Mitteilungen, 1. Quartalshft, 1955. 23. *Nobis G.* Haustiere im frühgeschichtlichen Alt — Lübeck. — Offa, 1964/1965, Bd. 21/22. 24. *Rempel H.* Die Sorbische Keramik in Thüringen. — Prähistorische Zeitschrift, 1959, H. 35. 25. *Schlesinger W.* Die geschichtliche Stellung der mittelalterlicher deutscher Ostbewegung. — Historische Zeitschrift, 1957. 26. *Schuldt E.* Die slawische Keramik in Mecklenburg. Berlin, 1956. 27. *Schuldt E.* Burgen, Brücken und Straßen des frühen Mittelalters in Mecklenburg. Schwerin, 1975. 28. *Schuldt E.* Handwerk und Gewerbe des 8. bis 12. Jahrhundert in Mecklenburg. Schwerin, 1980. 29. *Unverzagt W., Schuldt E.* Teterow. Ein slawischer Burgwall in Mecklenburg. Berlin, 1963.

Краткое содержание

Дан анализ разработки историками ГДР вопросов социально-экономического развития полабско-прибалтийских славян в основном в период раннего средневековья. Показан большой вклад марксистской историографии ГДР в исследование эволюции земледелия, городов, торговых связей и быта славян в междуречье Одры и Лабы.

Стаття надійшла до редколегії 12.01.84.

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК, доц.,
Львівський університет

ІСТОРІЯ РОБІТНИЧОГО РУХУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ КОМУНІСТІВ 1925—1938 років

В історії поширення і пропаганди марксистсько-ленінських ідей, утвердження нового, пролетарського світогляду польських народних мас, дальшого ідейного розвитку Комуністичної партії Польщі важливу роль відіграли історичні дослідження поляків-комуністів міжвоєнного періоду. В публіцистиці, наукових дослідженнях і розробках діячів КПП, вчених-комуністів знайшли висвітлення різноманітні питання історії Польщі. Однак центральною темою було вивчення й узагальнення історії робітничого руху, переважно на польських землях. Це пояснювалось не тільки необхідністю спростування буржуазних і реформістських наклепів і фальсифікацій, а й потребою узагальнення досвіду організацій-

ного та ідейного розвитку робітничого руху у зв'язку з розробкою стратегії й тактики КПП. В. І. Ленін неодноразово підкреслював важливість оволодіння досвідом міжнародного робітничого руху, соціалізму для діяльності комуністичної партії [1, с. 181]. Складні умови, в які була поставлена КПП внаслідок переслідувань з боку польського буржуазного уряду, змусили значну частину видавничої та організаторської роботи зосереджувати в еміграції. Один з найкрупніших осередків КПП склався в СРСР [12; 40].

Науково-історична діяльність польських комуністів у міжвоєнний період вивчалась лише фрагментарно. Це окремі згадки при висвітленні біографій діячів, а також нечисленні спроби представити їх доробок на більш широкому суспільно-політичному фоні [2; 5; 32]. В історіографічному плані ця проблематика висвітлювалась переважно стосовно перших післяреволюційних років [6; 8] і діяльності окремих комуністів [7; 16].

У статті зроблена спроба висвітлити основні напрями і результати вивчення історії робітничого руху польськими комуністами в 1925—1938 рр. На цей період припадає найбільша активність у розробці вказаної тематики.

Питання історії боротьби польського пролетаріату, виникнення й діяльності робітничих партій привернули увагу польських комуністів ще в перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції й утворення незалежної Польщі. Вже тоді на сторінках російських і польських видань у СРСР розгорнулася полеміка в справі оцінки програми і діяльності Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) [8, с. 129—130]. Усе це свідчило про необхідність дальшого наполегливого вивчення історії робітничого руху на польських землях, збору й опрацювання найважливіших документів. У СРСР складались для цього сприятливі умови. 23 січня 1925 р. ЦК ВКП(б), враховуючи тісні історичні зв'язки робітничого руху в Королівстві Польському з російським робітничим рухом, схвалив рішення про створення в складі істпартвідділу ЦК ВКП(б) Польської комісії. Був затверджений склад Польської комісії, до якої увійшли Ф. Е. Дзержинський (голова), Й. Ушліхт (заступник), Ю. Красний (Ротштадт) (відповідальний секретар), С. Бобінський, С. Будзинський і Ф. Кон — члени. Перед комісією було поставлено завдання збору, обробки і підготовки до друку матеріалів з історії польського робітничого руху з переходом у наступному до наукового висвітлення історії польського робітничого і революційного руху в XIX і XX ст. [49, 1926, № 1, с. 3].

Уже на першому засіданні комісії 3 лютого 1925 р. ухвалили в першу чергу звернути увагу на збір і видання документальних матеріалів, які знаходилися в архівах і бібліотеках СРСР і за кордоном. З цією метою було вирішено створити Польський комуністичний архів (ПАК) [15, спр. 2, арк. 2].

За прикладом Москви в містах, де перебувало багато поляків, створювались подібні комісії або групи при істпартвідділах губкомів. У травні 1925 р. була організована польська секція при істпартвідділі Київського губкому КП(б)У у складі Куявінського,

Скарбка, Ковальського, Добжинського [15, спр. 27, арк. 4]. Група поляків-комуністів у Ленінграді (Арський, Боровінський, Ставицький) приступила до опрацювання історії польського революційного руху в 1905—1907 рр. [15, спр. 2, арк. 13]. Польський відділ був створений при Інституті білоруської культури у Мінську. У його складі працювала історична комісія, очолювана С. Хельтманом [15, спр. 35, арк. !]. Поляки-комуністи працювали також у багатьох радянських вузах, наукових установах, підтримували зв'язки з Політбюро ЦК ВКП(б), під керівництвом якого проводилась уся робота серед поляків в СРСР.

На другому засіданні Польської комісії 28 лютого 1925 р. було ухвалене рішення про видання журналу «Z Pola Walki» («З поля боротьби»), перший номер якого побачив світ у 1926 р. Редакція, очолювана Ю. Красним, розпочала публікацію нових документів і наукових досліджень з історії робітничого і революційного руху на польських землях в ХІХ і ХХ ст. [15, спр. 2, арк. 5]. До 1935 р. вийшло з друку шістнадцять номерів журналу, які містили багатий документальний матеріал з минулого боротьби польського пролетаріату.

За редакцією Польської комісії істпарту вийшли в 1926—1927 рр. перші чотири номери «Z pola Walki». У 1926—1927 рр. сформувалась структура Польської комісії. В її складі діяли ПАК, бібліотека, музей революційної слави. Успішний збір матеріалів дав змогу розробляти плани багатотомних видань документів з історії робітничого руху на польських землях. Спочатку передбачався випуск 10—12 томів. Пізніше нагромадження матеріалів спонукало розробити обширний план двадцятитомного видання [15, спр. 8, арк. 39].

Результатом активної діяльності Польської комісії був вихід у 1927 р. двох перших томів документів з історії робітничого руху, що включали матеріали СДКПіЛ і охоплювали період 1893—1905 рр. [33]. Швидко просувалось вперед опрацювання наступних томів. Перші документальні видання були схвально оцінені деякими польськими комуністами [9, 1928, т. 7, с. 256—257], а також радянськими істориками [14, 1928, № 2, с. 191—194]. Радянський вчений С. Валк у рецензії відзначав, що «завдання хрестоматійного підбору матеріалу може вважатись досягнутим».

Разом з тим перше документальне видання зустріло гостру критику з боку окремих польських комуністів. Відомі діячі КПП А. Варський і Е. Прухняк суворо оцінили це видання, звинувативши його упорядника у немарксистському підході до підбору й оцінки документів [47, с. 127—132]. Критика була спрямована персонально проти Ю. Красного і пов'язана з внутріпартійною боротьбою, що розгорнулась в КПП у 1926—1929 рр. між прибічниками «більшості» (А. Варський, Г. Валецький, М. Кошутська та ін.) і «меншості» (Ю. Лещинський, С. Бобінський, В. Бортновський та ін.).

Передусім увагу польських комуністів привернули питання історії боротьби польського пролетаріату в роки першої російської революції. Публікації на цю тему відкрив невеликий збірник до-

кументів з нарисом про Лодзінське повстання, підготовлений Ю. Красним [31]. Автор підкреслив необхідність серйозного вивчення історії революції 1905—1907 рр., що дало б змогу належно оцінити всі її аспекти. Йому вдалося показати, що, незважаючи на стихійність, повстання робітників Лодзі в 1905 р. набуло вже характеру «свідомої збройної боротьби з капіталом» [31, с. 4].

У 1925—1926 рр. з'явилося декілька праць польських комуністів з цієї проблематики. Найбільший інтерес становив збірник статей «1905 рік в Польщі», що вийшов за редакцією Ю. Красного [46]. У статтях Ю. Красного і С. Пестковського, З. Ледера, Г. Валецького обґрунтовувалася теза про зрілість соціально-економічних відносин, що склалися у Королівстві Польському на початку ХХ ст., для здійснення соціалістичної революції. У зв'язку з цим робився висновок про правильність стратегії і тактики СДКПіЛ у період революції. Такий підхід затушовував помилки керівництва партії у визначенні мети, характеру і рушійних сил першої російської революції. Подібна точка зору проводилася у статті Ю. Красного в журналі «Пролетарская революция», де на основі аналізу організаційного розвитку СДКПіЛ він доходить висновку, що програмні установки партії забезпечили різке зростання її рядів [14, 1926, № 5]. Близько до названих праць стояла і брошура С. Будзинського, що вийшла у Польщі в 1926 р. [43].

У 1927 р. у журналі «Пролетарская революция» була опублікована стаття польського комуніста З. Ледера, в якій розглядалося ставлення СДКПіЛ до національного питання [14, 1927, с. 148—208]. Автор намагався виправдати помилковий підхід головного ідеолога СДКПіЛ Р. Люксембург до незалежності Польщі як такий, що відповідав «пролетарській постановці питання». Він підводив до думки, що відмова від вимоги незалежності Польщі була сильною стороною програми СДКПіЛ тоді, як слабкість полягала у «запереченні самого принципу незалежності» [14, 1927, № 2/3, с. 165].

Проти ідеалізації ідейних засад СДКПіЛ рішуче виступив А. Варський. У 1929 р. відразу в кількох журналах він опублікував полемічну статтю, в якій показав, що керівництво СДКПіЛ протягом довгого часу займало помилкові позиції в національному питанні, не розуміло сутності ленінського положення про право націй на самовизначення [49, 1929, № 5/6]. В дискусію з А. Варським вступили З. Ледер і Е. Пшибишевський (в СРСР виступав під псевдонімом Ч. Ясінський). Перший погоджувався з тим, що керівництво СДКПіЛ допускало помилки в окремих питаннях, але в національному питанні стояло на правильних позиціях [49, 1930, № 10, с. 88—107]. Е. Пшибишевський обґрунтовував програмні положення СДКПіЛ історичними умовами, які склалися на той час в Королівстві Польському [34, 1930, № 1, 2].

В ході дискусії на сторінках журналу «Z Pola Walki» виступили також інші польські комуністи. Новою рисою публікацій був більш уважний аналіз партійних і історичних документів, що характеризували боротьбу польського пролетаріату на початку ХХ ст. З'явилися статті С. Пестковського [49, 1929, № 5/6, 7/8], А. Краєв-

ського (В. Стейна) [49, 1929, № 7/8], в яких висвітлювались питання організаційного та ідейного розвитку польського робітничого руху від утворення СДКПіЛ до об'єднання робітничих партій у КПП. Розглядаючи ставлення керівництва СДКПіЛ до роботи в профспілках, С. Пестковський визнавав допущені ним помилки, але пояснював їх впливом німецької соціал-демократії і реальністю гострої класової боротьби [49, 1929, № 7/8, с. 117]. А. Краєвський, який тоді належав до керівництва КПП, у статті з нагоди 10-річчя КПП зробив спробу проаналізувати ідейний розвиток польського робітничого руху з кінця XIX ст. Він відзначив помилковість вихідних методологічних положень головного ідеолога СДКПіЛ Р. Люксембург, яка збивалась до стихійності і фаталізму у розумінні переходу від капіталізму до соціалізму, побачив об'єктивні і суб'єктивні причини, що призводили до цього. Помилки СДКПіЛ не були враховані молодого Компартією Польщі, яка в період революційного піднесення не могла повести за собою народні маси [49, 1929, № 7/8, с. 41—88]. В останніх статтях з'явилися негативні оцінки ідеології і практики ППС-лівниці, яка порівнювалась з меншовизмом у російському робітничому русі. Все це свідчило, що польські комуністи ще не повною мірою засвоїли ленінське розуміння кардинальних питань стратегії і тактики робітничої партії нового типу.

До 10-річчя Великого Жовтня польські комуністи підготували декілька видань про участь поляків у російській революції. Одна з перших праць вийшла в Мінську в 1927 р. і була присвячена участі польських робітників у Жовтневій революції в Білорусії. Її автором був відомий польський комуніст С. Хельтман, на той час — ректор Білоруського комуністичного університету ім. В. І. Леніна і водночас голова польської секції Інституту білоруської культури в Мінську [28]. Дослідження вміщувало особисті спогади автора з їх доповненням матеріалами деяких газет. Подібний характер мав і збірник, підготовлений групою поляків-інтернаціоналістів в Ленінграді. В коротеньких нарисах, написаних Р. Арським (А. Радзішевським), С. Пшеденською, А. Боровінським та ін., подавався переважно фактичний матеріал про участь поляків у революції і будівництві Радянської влади в Ленінграді [25]. В 1929 р. вийшла одна з найбільш повних книг про поляків в СРСР, їх участь у Жовтневій революції і соціалістичному будівництві [45]. Її автор — Т. Домбаль, опрацьовуючи тему «Великий Жовтень і Польща», в 1925 р. опублікував брошуру, в якій подав документи про повстання робітників у Кракові в 1923 р. Брошура, призначена для широких кіл трудящих, вміщувала критику новоствореної польської держави, в якій влада опинилась у руках буржуазії і поміщиків. Одночасно автор гостро засуджував діяльність соціалістів і людовців, звинувачуючи їх у зраді інтересів трудящих і підтримці польської реакції [24, с. 7—22].

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади в Польщі пілсудчиків привернули увагу польських комуністів до питань сучасних подій: становнича польського пролетаріату, його ролі в розвитку суспільства. В гострій дискусії, що почалась в КПП з

приводу оцінки перевороту, з'явилися полемічні праці і з цієї проблематики. У 1927 р. майже одночасно вийшли дві брошури, написані відомими діячами КПП Е. Брандом (Г. Ляуером) [21] і Ф. Фідлером [26]. Обидва автори прагнули показати, що в новоствореній Польській державі становище пролетаріату постійно погіршувалось і це приводило до нестійкості політичної обстановки. Загрози з боку пролетаріату змусили польську буржуазію вдатися до диктаторських форм управління. Водночас представник «більшості» Е. Бранд полемізував з Ф. Фідлером, що належав до «меншості», з питань класової оцінки травневого перевороту, умов, за яких він відбувся. Він заперечував дрібнобуржуазний характер перевороту, відкидав намагання Ф. Фідлера довести скосування країни до нової гострої економічної кризи. Обидві праці відображали характер внутріпартійної дискусії, що розпочалась у КПП.

Більш ґрунтовно це питання вивчив один з керівних діячів КПП О. Данелюк. На основі аналізу офіційної статистики він показав, що з встановленням санаційного режиму різко посилилась експлуатація робітничого класу і, як наслідок, — неухильне зростання революційних настроїв [44].

Значно менше уваги приділяли польські комуністи в кінці 20-х років проблемі утворення незалежної Польської держави і революційному рухові в 1918—1919 рр. У зв'язку з цим привертає увагу стаття Г. Ляуера, опублікована в органі комуністів України журналі «Більшовик України» [3, 1928, № 4]. У невеликій за обсягом роботі Г. Ляуер дав ґрунтовну характеристику об'єктивних і, що важливо, суб'єктивних причин поразки революційного руху в Польщі під впливом Великого Жовтня. Але довести до логічного кінця цей аналіз він не зумів. У статті недооцінено значення національного питання, перебільшено об'єктивні обставини поразки революційного руху, самостійну роль дрібної буржуазії.

Майже зовсім не висвітлювались у цей період інші питання історії робітничого руху. Винятком тут була невеличка стаття Г. Валецького до 40-річчя партії «Пролетаріат» [11, 1926, № 3], написана у зв'язку з виходом у світ спогадів видатного діяча робітничого руху Ф. Кона. В короткому нарисі про історію утворення і діяльності партії «Пролетаріат» Г. Валецький дав оцінку програми партії, вважаючи її «сумішшю марксизму з анархізмом», вказав на визначну роль організації у створенні російсько-польського революційного союзу [11, 1926, № 3, с. 177—179].

Розбіжності, які виникли в середовищі польських комуністів щодо оцінки минулого і сучасного розвитку робітничого руху, стратегії й тактики КПП, не могли не позначитись на її видавничій діяльності, в тому числі діяльності польських осередків у СРСР. Край фракційній боротьбі в КПП поклав VI пленум ЦК в серпні 1929 р., який усунув від керівництва партією діячів «більшості» і змінив керівні позиції представників «меншості». Прагнучи покінчити з фракційністю, останні виступили з різкою критикою поглядів керівників «більшості» (А. Варський, Г. Валецький, Г. Ляуер та ін.). Однак ця критика не завжди була обґрунтованою і швидше була спрямована особисто проти діячів «більшості».

В резолюції VI пленуму ЦК КПП їх погляди несобгрунтовано кваліфікувалися як правоопортуністичні. Матеріали пленуму вміщували деякі лівацькі оцінки. Спеціальна постанова вимагала від комуністів більш критичної оцінки ідеологічної спадщини СДКПіЛ і ППС-лівниці [29, с. 545—555].

Зміни відбулись і в діяльності Польської комісії істпарту. На початку 1928 р. у зв'язку із злиттям істпарту з Інститутом В. І. Леніна Польська комісія була перетворена у Редакційну колегію польських видань Інституту. До її складу увійшли З. Держинська, А. Варський, Я. Ганецький та ін. [15, спр. 5, арк. 7—69]. У 1931 р. був створений єдиний Інститут Маркса-Енгельса-Леніна (ІМЕЛ) при ЦК ВКП(б) [13, с. 222—223]. В складі ІМЕЛ продовжувала діяти Редколегія польських видань. Функції її розширилися за рахунок перекладу на польську мову і видання творів В. І. Леніна. Вона продовжувала випуск журналу «Z Pola Walki». У 1929—1931 рр. внаслідок серйозних розбіжностей в оцінці подій і діячів робітничого руху редколегія змушена була відмовитись від обширної програми документальних публікацій і досліджень. Після утворення ІМЕЛ Редколегія запланувала і здійснила випуск документальних видань, монографій, нарисів, біографій пролетарських борців [9, 1933, № 4, с. 147—148].

На дальшу розробку питань історії польського робітничого руху на початку 30-х років негативно вплинула гостра критика реторичних помилок одного з головних ідеологів СДКПіЛ Р. Люксембург. В умовах загострення ідеологічної боротьби помилки Р. Люксембург в розробці і обґрунтуванні програми партії були засуджені як ворожі марксизму-ленінізму. В публікаціях з історії польського робітничого руху став переважати не завжди обґрунтований критицизм. Однак це не означало припинення розробки означеної тематики. Навпаки, науковий та ідейно-політичний рівень польських видань 30-х років значно зріс. Це знайшло відображення у змісті журналу «Z Pola Walki». В 1929 р. (№ 5/6) редакція журналу вказувала на насущне завдання «висвітлення історії робітничого і революційного руху з марксистської, ленінської точки зору». Одночасно підкреслювалось, що в польському комуністичному русі відсутня «історична доктрина» (концепція. — *М. З.*), а серед польських комуністів виявилася різниця поглядів на різні проблеми історії робітничого руху [49, 1929, № 5/6, с. 5—7].

Однією з тем, над якою продовжували працювати польські комуністи, була революція 1905—1907 рр. У Товаристві істориків-марксистів СРСР її досліджував Е. Пшибишевський, пошуки якого відбувались у рамках секції з історії робітничого класу СРСР по двох темах «Робітничий рух 60-х років у Польщі» і «Пролетаріат в революційному русі Польщі». У 1930 р. Е. Пшибишевський опублікував велику працю про польський пролетаріат у період революції [18, с. 343—407]. Заснована на серйозному вивченні різноманітних документів, стаття чітко представляла економічний розвиток і соціальну структуру Королівства Польського на початку ХХ ст. Це дало змогу автору побачити крім боротьби пролетаріату також розвиток селянського і національно-визвольного руху,

визначити помилки керівництва СДКПіЛ в оцінці характеру і цілей революції, її рушійних сил. Е. Пшибишевський особливу увагу звернув на боротьбу селянства, яке об'єктивно виступило союзником пролетаріату. Праця Е. Пшибишевського викликала критичну реакцію з боку деяких польських комуністів. Але критика, що містилась у рецензії Я. Конецького [49, 1932, № 13, с. 172—177], була спрямована не проти положень роботи Е. Пшибишевського, а особисто проти нього і звинувачувала у поширенні «традицій меншовицької ППС-лівниці», до якої свого часу належав автор.

У зв'язку з цим в Інституті історії Комкакадемії відбулась дискусія з приводу статті Е. Пшибишевського. В ній радянські історики в цілому високо оцінили науковий та ідейний рівень праці польського комуніста, визнали безпідставними звинувачення, що висувались у рецензії [10, с. 133—155].

Першій російській революції був присвячений окремий номер журналу «Z Pola Walki» [49, 1931, № 11/12]. Центральне місце тут займала велика стаття А. Краєвського (В. Стейна) про СДКПіЛ в революції 1905—1907 рр. Критично оцінюючи помилки ідеологів СДКПіЛ в питаннях стратегії і тактики, він підкреслював бойовий, революційний характер СДКПіЛ, яка найближче стояла до більшовицької партії. Подібні погляди висловлював на сторінках журналу і В. Турковський (В. Томорович) [49, 1934, № 16, с. 3—33].

Е. Пшибишевському належить перше марксистське опрацювання формування раннього польського пролетаріату [19, с. 3—51]. Йому вдалось визначити хронологічні рамки розкладу феодално-кріпосницької системи і зародження буржуазних відносин (1764—1864) і показати соціальні наслідки цих процесів. Він вперше вводить поняття промислової революції в Королівстві Польському, датуючи її початок 40-ми роками ХІХ ст., змальовує особливості формування робітничого класу Королівства Польського. Однак під впливом дискусії в КПП з питань ідеології СДКПіЛ, дослідник не зміг дати правильну оцінку таборів у повстанні 1863—1864 рр., намагався провести точку зору про «дрібнобуржуазний характер» польських революційних демократів, засуджуючи їх за насадження «релігійно-національних почуттів». Він перебільшував участь робітників і ремісників у повстанні, спрощував характер і мету всього революційного процесу 60-х років ХІХ ст. Його висновки про банкрутство «дрібнобуржуазної демократії» в повстанні та його наслідки у вигляді впливів «соціал-націоналізму» не були достатньо обгрунтованими.

У 30-х роках польські комуністи виступили з гострою критикою теоретичних помилок Р. Люксембург. Це питання висвітлювалось у статтях старих діячів польської соціал-демократії Я. Ганецького і С. Кжижановського [14, 1933, № 2, с. 104—135; 187—200], які звернулись до помилок у національному питанні. Більш ґрунтовно зупинився на цьому питанні Є. Ринг у статтях в органі ЦК КПП журналі «Nowy Przegląd» (1932), які пізніше вийшли окремою брошурою [39]. Він відзначив, що Р. Люксембург не зрозуміла імперіалізму як закономірної стадії у розвитку капіталізму, проти-

ставивши їй теорію «акумуляції капіталу», «експансії додаткової вартості» і «захоплення ними некапіталістичної сфери» і затухання «докапіталістичних рухів». Є. Ринг показав помилковість вихідних економічних положень Р. Люксембург, що були відірваними від реального життя, не ґрунтувалися на марксистському розумінні проблем розвитку капіталізму.

Розробку національного питання продовжив один з провідних ідеологів КПП Ю. Брун. 1934 р. він опублікував статтю про помилки КПП у національному питанні в період революційних боїв 1918—1919 рр. [49, 1934, № 6, с. 63—74], а незабаром розвинув свої погляди в двох незавершених працях, які були опубліковані після його смерті — «Національне питання в революції і контрреволюції» [1936] і «Замітки до національного питання» (1937) [22]. Роботи висвітлювали більш широке коло питань, пов'язаних із зародженням і розвитком національних рухів в Європі і Польщі в XIX і XX ст. Торкаючись робітничого руху, Ю. Брун простежив класові причини проникнення сюди націоналістичної ідеології, розкрив гносеологічні причини схематичного підходу до національного питання діячів революційного крила польського робітничого руху, показав класовий характер і діалектику взаємовпливів різних ідейних течій в польському суспільстві, довів, що з виходом на історичну арену пролетаріату національне питання перемістилося в сферу його революційної боротьби. Незважаючи на певні спрощення, праці Ю. Бруна були вагомим внеском в марксистське осмислення минулого робітничого руху.

Помилки Р. Люксембург в селянському питанні піддав серйозній критиці у спеціальній праці Ф. Фідлер [27]. Він показав, що провідні ідеологи СДКПіЛ виявили невіру у міцність робітничо-селянського союзу, в демократичний характер селянського руху в епоху імперіалізму. Зосередившись на критиці Р. Люксембург і «більшості» в КПП, Ф. Фідлер не зміг дійти правильних висновків про роль робітничо-селянського союзу в революційну епоху.

Велику роботу по дальшому опрацюванню документів з історії робітничого руху проводили працівники Редколегії польських видань ІМЕЛ. У 1934 р. з'явилися нові видання документів з великими передмовами упорядників. Г. Бітнер (Біч) підготував збірник документів з історії утворення і діяльності рад робітничих депутатів в Польщі в 1918—1919 рр. [36]. Як учаснику подій йому вдалось зберегти і включити до збірника документи, які незабаром були втрачені. Випуск був позитивно зустрінутий польськими комуністами [49, 1934, № 16, с. 232]. Другий збірник, підготовлений Г. Бітнером, був присвячений діяльності першої робітничої партії «Пролетаріат» [20]. У вступному нарисі він дав високу оцінку діяльності «Пролетаріату», вказавши одночасно на незрілість багатьох його програмних положень.

Інший працівник ІМЕЛ Б. Шмідт підготував до друку два збірники документів СДКПіЛ [41; 42], які свідчили про нагромадження в ІМЕЛ значної кількості матеріалів і давали дослідникам важливі відомості для дальшого вивчення історії партії. Б. Шмідт розпочав також дослідження раннього етапу діяльності СДКПіЛ,

намагаючись простежити формування ідейних концепцій партії [49, 1934; № 16, с. 78—89].

У 1934 р. вийшла з друку праця наукового працівника польського сектора Білоруської АН Б. Будкевич, присвячена робітничому рухові в Королівстві Польському в останній третині XIX ст. [23]. Праця мала полемічну спрямованість і заперечувала твердження реформістських істориків (Ф. Перль) про відсутність стихійного робітничого руху в Королівстві Польському в 70—80-х роках XIX ст. На основі вивчення документів дослідниця довела, що в цей період польський пролетаріат вже сформувався і впевнено заявив про себе в страйковому русі 70—80-х років. Робота не була завершена. Друга її частина про перші робітничі організації так і не була опублікована.

30-ті роки принесли пові дослідження про вплив Жовтневої революції на Польщу, участь поляків у російській революції. В цьому плані працював Е. Пшибишевський, який залишив значний фрагмент дослідження про революційну боротьбу польського пролетаріату в 1919—1921 рр. [17, с. 89—113]. Тут він показував, що відновлення незалежності Польщі було буржуазно-демократичною революцією, яка повинна була перерости у соціалістичну. Для цього існували об'єктивні передумови. Однак на перешкоді стала політична незрілість Компартії Польщі, яка успадкувала від СДКПіЛ помилкові програмні установки. Різко оцінювалась угодовська позиція соціалістів і людовців, які зіграли на руку польській буржуазії і поміщикам. Поряд з правильними міркуваннями щодо розпороченості пролетаріату, втручання країн Антанти тощо, праця містила і деякі спрощення, що впливали з недооцінки демократичних завдань революційного процесу.

Питання розвитку революційного руху в Польщі під впливом Великого Жовтня розглянув Г. Бітнер (Г. Біч). У 1934 р. у журналі «Борьба классов» була надрукована його стаття про діяльність рад у Польщі в 1918—1919 рр. [4, 1936, № 1, с. 51—61]. Підкресливши, що Жовтнева революція дала єдино правильну форму диктатури пролетаріату у формі рад, Г. Бітнер показав причини поразки робітничого руху і розколу рад, поклавши головну вину за це на правих соціалістів, які діяли на руку буржуазії. Стаття вміщувала традиційну критику тактичних помилок КПП, пов'язаних з успадкуванням теорії і практики СДКПіЛ.

Ряд матеріалів з цієї проблематики були нагромаджені в редакції польських видань ІМЕЛ, однак не були опубліковані. Серед них слід відзначити брошуру польського інтернаціоналіста З. Шеринського «Польський робітник в соціалістичній революції» [15, спр. 231], дві брошури відомого діяча КПП Я. Хемпеля, який був змушений у 1932 р. емігрувати у СРСР, про Великий Жовтень і відновлення польської держави [15, спр. 99, 226]. З. Шеринський подав ґрунтовний аналіз головних польських робітничих партій в Росії і їх ставлення до Жовтневої революції. Праці Я. Хемпеля мали полемічний характер і були спрямовані не тільки проти буржуазної і реформістської історіографії, а й проти поглядів діячів «більшості» в КПП. Він намагався заперечити їх погляди про те,

що незалежна Польща утворилась внаслідок піднесення революційного руху польських трудящих під впливом Великого Жовтня, і стверджував, що виникнення незалежної держави — результат діяльності польської та антантівської буржуазії, наляканої перемогою революції в Росії.

У зв'язку із підготовкою програми КПП, яка була схвалена VI з'їздом партії в 1932 р., польські комуністи активно вивчали соціально-економічний розвиток буржуазної Польської республіки. Найбільших зусиль тут доклав один з теоретиків «меншості» у КПП Є. Ринг. Певний інтерес становлять його статті про польський імперіалізм, що публікувались у партійних органах і були об'єднані в окрему працю [38]. Спрямувавши вістря критики проти «більшості» в КПП, Є. Ринг намагався довести агресивний характер польського імперіалізму, який не витримує конкуренції на західних ринках і прагне до експансії на схід проти Радянської Росії. Ці тези він обґрунтовував економічними даними в іншій брошурі [37], яка висвітлювала економічну кризу в Польщі 1929—1933 рр. Є. Ринг підводив до висновку, що країна стоїть перед соціалістичною революцією, яка повинна була розв'язати великий обсяг буржуазно-демократичних завдань. Його праці відрізнялись аналізом широкого соціально-економічного матеріалу, який не завжди завершувався цілком обґрунтованими висновками про ступінь зрілості капіталістичних відносин. На такий результат впливали характер і наслідки критики позицій «більшості». Вони поступово були подолані після VII конгресу Комінтерну і знайшли відображення в працях Ю. Лещинського (Ленського), який очолював КПП [30].

У 1936 р. вийшла книга Т. Данішевського (Нульковського) про страйкову боротьбу польського пролетаріату в 1929—1935 рр. [35]. Працюючи у Виконкомі Комінтерну, польський комуніст збирав матеріали про боротьбу робітничого класу Польщі. Йому вдалося систематизувати фактичний матеріал і визначити етапи в розвитку страйкової боротьби робітників, її роль у здійсненні класових цілей пролетаріату.

Отже, історія робітничого руху посіла важливе місце в працях комуністів міжвоєнного періоду. Вивчення питань минулого боротьби пролетаріату дало змогу не тільки зберегти важливий документальний матеріал, а й допомагало в розробці теоретичних засад КПП. Розробка проблем становлення і розвитку робітничих партій, боротьби польського пролетаріату дала змогу намітити головну лінію розвитку робітничого руху, його роль і значення в переломних подіях історії Польщі XIX і XX ст.

Список літератури: 1. *Левін В. І.* Наше найближче завдання. — Повне зібрання творів, т. 4. 2. *Белявская И. М., Очак И. Д.* Некоторые проблемы истории зарубежных славянских народов в советской исторической науке. — В кн.: *Славянская историография.* М., 1966. 3. *Більшовик України.* 4. *Борьба классов.* 5. *Горяинов А. Н.* Советская славистика 1920—1930-х годов. — В кн.: *Исследования по историографии славяноведения и балканистики.* М., 1981. 6. *Зашкильняк Л. А.* Историческая проблематика в работах польских коммунистов межвоенного периода. — В кн.: *Узловые вопросы советского славяноведения. Тезисы докл. и*

сообщ. IX Всесоюзн. конф. историков-славистов. Ужгород, 1982. 7. *Зашиль-
ляк Л. О.* Історія Польщі в працях Ю. Мархлевського 1914—1925 рр. — Питан-
ня історіографії. Вісник Львів. ун-ту. Серія. істор., 1983, вип. 19. 8. *Зашиль-
ляк Л. О.* Польська марксистська історіографія у 1918—1925 рр. — Проблеми
слов'язознавства, 1982, вип. 26. 9. Историк-марксист. 10. История пролетариата
в СССР. М., 1931, сб. 5. 11. Коммунистический Интернационал. 12. *Нерод В. О.*
Участь польських політемігрантів у соціалістичному будівництві в Україн-
ській РСР (1929—1933 рр.). — Проблема слов'язознавства, 1976, вип. 14.
13. Очерки истории исторической науки СССР. М., 1966, т. 4. 14. Пролетарская
революция. 15. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при
ЦК КПРС, ф. 70, оп. 5. 16. *Яжборовская И. С.* Юлиан Мархлевский как
историк. — В кн.: История и историки, 1976. М., 1976. 17. *Ясинский Ч.* Октябрь-
ская революция и рабочий класс Польши. — В кн.: История пролетариата
СССР. М., 1931. 18. *Ясинский Ч.* Пролетариат в революционном движении
Польши. — В кн.: Пролетариат в революции 1905—1907 гг. (К 25-летию рево-
люции 1905 г.). М., 1930. 19. *Ясинский Ч.* Промышленный пролетариат в рево-
люционном движении Польши 60-х годов. — В кн.: История пролетариата СССР.
М.: Л., 1931, сб. 7. 20. *Bicz H.* Proletariat. Pierwsza socjalno-rewolucyjna partia
w Polsce. М., 1934. 21. *Brand E.* Ekonomiczne momenty w przewrocie majowym
i w polityce rządu. Warszawa, 1927. 22. *Brun I.* Pisma wybrane. Т. 1. W kwestii
narodowej. Warszawa, 1955. 23. *Budkiewiczowa B.* Ruch robotniczy w Królestwie
Polskim w latach 1870—1890. Cz. I. Rozwój i koncentracja przemyslu. Położenie
proletariatu. Ruch strajkowy. Mińsk, 1934. 24. *Dąhal T.* Powstanie krakowskie.
Polska w październiku i listopadzie r 1923 w świetle faktów i dokumentów. М.,
1925. 25. Dziesięć lat 1917—1927. Udział polaków w Rewolucji Październikowej
w Leningrodzie. М., 1928. 26. *Fiedler F.* Tło gospodarcze przewrotu majowego.
Kraków, 1927. 27. *Fiedler F.* W sprawie chłopskiej. Lwów, 1933. 28. *Heltman S.*
Robotnik polski w Rewolucji Październikowej na Białorusi. Mińsk, 1927. 29. КРР.
Уchwaly i rezolucji. Warszawa, 1955, т. 2. 30. *Leński J.* O front ludowy w Polsce
1934—1937. Publicystyka. Warszawa, 1956. 31. Łódzkie powstanie zbrojne w
czerwcu 1905 r. / Oprac. i wstępem opatrzył J. Krasny. М., 1925. 32. *Malinow-
ski H.* Problemy historiografii КРР. — Z Pola Walki, 1969, N 1. 33. Materiały do
dziejów ruchu socjalistycznego w Polsce / Pod red. J. Krasnego. Cz. 1—2. М.,
1927. 34. Nowy Przegląd. 35. *Nulkowski T.* Proletariat polski w ogniu walk
strajkowych. М., 1936. 36. Rady delegatów robotniczych w Polsce w 1918—
1919 / Zebral H. Bicz. М., 1934. 37. *Ryng J.* Pogłębienie kryzysu gospodarczego
w Polsce. М., 1933. 38. *Ryng J.* Szkice o imperializmie polskim. М., 1933.
39. *Ryng J.* Luksemburgizm w kwestii polskiej. М., 1933. 40. *Sierocka K.* Polonia
radziecka 1917—1939. Z działalności kulturalnej i literackiej. Warszawa, 1968.
41. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty 1893—
1904 / Opracował B. Szmidt. М., 1934. 42. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego
i Litwy. Materiały i dokumenty 1914—1918 / Opracował B. Szmidt. М., 1936.
43. *Stabuński T.* O roku 1905. Warszawa, 1926. 44. *Stefański B.* Racjonalizacja
przemyslu a klasa robotnicza. Warszawa, 1928. 45. *Tegoborski W.* Polacy Związku
Radzieckiego. Ich pochodzenie, udział w Rewolucji Październikowej i budow-
nictwie socjalistycznym. Szkic historyczno-opisowy. М., 1929. 46. 1905 rok w
Polsce / Zbiór artykułów pod red. J. Krasnego. М., 1925. 47. *Warski A., Proch-
niak E.* Na froncie ideologicznym. Cz. 2. O leninowską historię partii. М., 1929.
49. Z Pola Walki (Moskwa).

Краткое содержание

Освещена разработка марксистской концепции истории польского
рабочего движения в трудах польских коммунистов межвоенного периода. Рас-
смотрены вопросы сбора и сохранения документального материала, деятельность
Польской комиссии истпартотдела ЦК ВКП(б), исследование проблем истории
организационного и идейного развития польского рабочего движения, его роль
в переломных событиях начала XX в.

Стаття надійшла до редакції 06.02.81.

В. П. ЧОРНИЙ, доц.,
Львівський університет

**БОЛГАРСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 60—
ПОЧАТКУ 70-х РОКІВ ХІХ ст.**

Передумови піднесення національно-визвольного руху. До кінця 50-х років ХІХ ст. болгарський національно-визвольний рух розвивався переважно в культурно-освітній сфері. Збройні виступи проти османських поневолювачів носили стихійний характер. Не маючи ні політичної програми, ні загальнонаціонального керівного центру, ці рухи були приречені на невдачу.

У 60—70-х роках ХІХ ст. ситуація змінилася. Повільний, але неухильний розвиток продуктивних сил і дальший ріст буржуазного способу виробництва позначилися на всіх сферах суспільного життя Болгарії. У цей час в основному завершується процес консолідації болгарської народності і перетворення її в буржуазну націю, яка все більш виразно проявляє прагнення до повалення османської феодально-деспотичної системи, що гальмувала її економічний та духовний розвиток, і домагається створення власної державності.

Поступово Османська імперія все більше перетворюється у напівколонію великих капіталістичних держав Заходу. Спроби турецьких правлячих кіл, підштовхуваних західною дипломатією, провести окремі реформи, що мали на меті, відкривши деякі можливості для розвитку нових буржуазних відносин, зберегти цілість імперії, виявилися марними. Шукаючи виходу із гострої кризи, в якій опинилась імперія в середині 70-х років ХІХ ст., і намагаючись виправити тяжке фінансове становище, Порта стає на шлях різкого посилення фіскального гніту. Наслідком цього було зростання незадоволення народних мас і підвищення їх активності. Так під впливом внутрішніх і міжнародних обставин в Болгарії визрівали умови для розгортання масового національно-визвольного руху.

Основні напрями болгарського національно-визвольного руху ХІХ ст. Розвиток буржуазних відносин зумовив посилення соціального розшарування в болгарському суспільстві. В свою чергу, це знайшло відображення у розтаповці соціально-класових і політичних сил як всередині країни, так і серед болгарської еміграції, яка була важливим фактором визвольної боротьби. Після Кримської війни в болгарському суспільно-політичному русі по-

мітний поділ на три політичні напрями: консервативний, ліберальний і революційний.

Раніше за інші визначився консервативний напрям, що відображав інтереси незначного прошарку великої торговельно-лихварської буржуазії. Одна її частина, переважно та, що проживала в країні і мала свій осередок в Константинополі, сподівалась завдяки тісному співробітництву з турецькою владою поступово домогтися для Болгарії обмеженої автономії в складі Османської імперії. Друга частина великої буржуазії, головним чином, тієї, що перебувала в еміграції, розраховувала досягти визволення Болгарії, або хоча б автономії за допомогою Росії. Керівною політичною організацією русофільської буржуазії була «Добродійна дружина», або, як її ще називали, комітет «старих», що сформувався у 1862 р. у Бухаресті. Будуючи свої плани на співробітництві з турецьким чи то з російським урядами і не маючи впливу на широкі народні маси, діячі консервативного напрямку, за незначними винятками, не виявляли особливої політичної активності.

Ліберальний напрям, що виражав інтереси середньої і більш заможної частини дрібної буржуазії як всередині країни, так і в еміграції, не був до кінця організаційно оформлений. Більшість ліберальних діячів гуртувалася навколо культурно-освітніх осередків (шкіл, читалень тощо) і займалась просвітительською діяльністю. Політична програма лібералів не була чіткою. Вони розраховували просвітительством, реформами та угодами з турецьким урядом підготувати ґрунт для визволення Болгарії, покладаючи при цьому великі надії на підтримку європейських держав. Політичні організації лібералів — «Таємний болгарський центральний комітет» (ТБЦК) і його наступник — «Болгарське товариство», що були створені в Румунії, внаслідок невизначеності ідеологічних засад і програмних вимог, проіснували недовго (1866—1869). Згодом деякі учасники цих організацій, залежно від конкретних обставин, або зблизились з консерваторами, або приєдналися до революціонерів. Проте лібералізм як ідеологічна течія значно поширився в колах переважно середньої буржуазії, а також серед буржуазної інтелігенції.

Консервативній та ліберальній течіям протистояв революційний напрям, що виражав інтереси широких трудящих мас міста і села. Представники революційної течії висунули радикальну програму боротьби за повалення османського феодального гніту шляхом народної революції.

Перехід до організованого національно-визвольного руху. Початок організованого визвольного руху болгарського народу проти турецького феодально-деспотичного гніту пов'язаний з іменем Г. Раковського (1821—1867), який справедливо вважається родоначальником революційної ідеології в Болгарії. Наприкінці 50-х—на початку 60-х років XIX ст. він висунув ідею визволення Болгарії від турецького гніту шляхом збройної боротьби. Перебуваючи в Сербії, що на той час була на грані війни з Туреччиною, Г. Раковський у 1861 р. розробив «План визволення Болгарії», в якому

передбачав створення на сербській території болгарських збройних сил. З початком сербсько-турецької війни вони мали вступити в Болгарію і підняти повстання. Відповідно до плану в Белграді було організовано болгарський легіон в кількості майже 600 чоловік і створено Тимчасовий уряд на чолі з Г. Раковським. Одночасно з цим велася підготовка повстання в Болгарії, центром якого повинна була стати стара болгарська столиця Тирново.

У червні 1862 р. сербсько-турецькі суперечності переросли у збройний конфлікт, в якому взяли участь і болгарські легіонери. Але війна не розпочалася, оскільки втрутилися європейські держави: Сербія помирилася з Туреччиною і розпустила болгарський легіон. Отже, плани Г. Раковського, що ґрунтувалися на союзі із Сербією, зазнали невдачі.

Після цього Г. Раковський переїхав у Румунію і деякий час робив спроби порозумітися з політичними діячами балканських країн і, передусім, Румунії щодо спільних дій проти Туреччини. Але ці спроби не увінчалися успіхом. Г. Раковський доходить висновку, що болгарський визвольний рух може покладатися тільки на власні сили. Тому в останні роки свого життя він віддає себе справі створення на основі розрізнених гайдуцьких чет болгарських національних збройних сил, перед якими ставилось завдання підняти народ на повстання і визволити Болгарію. Революційна програма Г. Раковського найбільш повно відображена в «Тимчасовому законі про народні лісові чети на 1867 рік», розробленому ним незадовго до смерті. Відповідно до цих планів, з Румунії в Болгарію було заслано кілька повстанських загонів.

Тим часом міжнародна обстановка на Балканах загострилась: на початку 1866 р. стався державний переворот у Румунії, влітку цього ж року вибухнуло повстання на о. Крит, Сербія знову почала готуватися до війни з Туреччиною. Все це дало поштовх для болгарського національно-визвольного руху, в який включилася передусім болгарська еміграція різних політичних напрямів. Особливо поживилась діяльність «Добродійної дружини». У зв'язку зі створенням під егідою Росії Балканського союзу, очолюваного Сербією, між представниками сербського уряду і болгарських буржуазно-емігрантських кіл зав'язалися переговори про спільні дії у майбутній війні з Османською імперією і про створення в разі перемоги над нею сербсько-болгарської федеративної держави на чолі з династією Обреновичів. У випадку війни з Туреччиною керівники «Добродійної дружини» взяли на себе зобов'язання організувати в Болгарії повстання. З цією метою вони виділили кошти на спорядження підготовлених прихильниками Г. Раковського двох повстанських загонів у складі близько 350 чоловік, які у травні 1867 р. переправилися через Дунай. Їх керівники одержали від лідерів «старих» строгі настанови — не розпочинати повстання без спеціальної вказівки. Основний загін під командуванням П. Хитова непомітно проникнув вглиб Болгарії і отаборився в горах поблизу м. Слівен. Другий, допоміжний, на чолі з Ф. Тотю, хоч і зазнав чималих втрат у сутичках з турецькою по-

гоною, зумів з'єднатися з основним загonom. Не отримавши сигналу для виступу, через два місяці загопи перейшли на територію Сербії.

З числа учасників цих загонів, а також інших болгарських патріотів влітку 1867 р. в Белграді за ініціативою «Добродійної дружини» було організоване військове училище для підготовки керівних кадрів — другий болгарський легіон.

Західні держави, не бажаючи допустити розпаду Османської імперії, підтримали вимогу Сербії про ліквідацію на її території турецьких укріплень, на що Порта неохоче погодилась. Після відповідного натиску західноєвропейської дипломатії на Сербію Балканський союз розпався. Припинив своє існування болгарський легіон. Отже, плани «Добровільної дружини» домогтися визволення Болгарії за допомогою Сербії зазнали краху.

На цей же час припадає і діяльність ТБЦК. Його виникнення тісно пов'язане з державним переворотом у Румунії і загостренням на цій основі румунсько-турецьких відносин. Намагаючись запобігти військовій інтервенції з боку Туреччини, румунські ліберали, що прийшли до влади в результаті перевороту, вирішили заручитися підтримкою поневолених Османською імперією балканських народів і передусім болгар. Між представниками румунського уряду і ТБЦК розпочалися переговори про створення румунсько-болгарської «священної коаліції» для спільних дій проти Туреччини, а в перспективі — про заснування балканської конфедерації, до складу якої могла б увійти і Болгарія. Але після того як європейські уряди визнали нового князя Румунії Карла і небезпека війни з Туреччиною минула, румунська сторона припинила переговори з болгарами. З цього часу ТБЦК почав виступати як самостійна політична організація, що виражала інтереси ліберально настроєної середньої буржуазії. Щоправда, на перших порах до нього примикала і частина революційних елементів, які після смерті Г. Раковського опинилися без керівництва. Діячі ТБЦК, на противагу «старим» («Добродійній дружині»), називали себе «молодими», що за тодішніми поняттями мало означати їх належність до революційного табору. Хоч вони вдавалися до революційної фразеології, але з самого початку відкидали революційні методи боротьби і готові були йти на компроміс з турецьким урядом. Поступово ТБЦК все більше еволюціонує вправо. Наприкінці 1866 р. з його складу вийшов І. Касабов, а керівництво комітетом перейшло до представників заможного купецтва на чолі з П. Кисимовим, що за своїми ідейними переконаннями були близькими до «старих».

Найбільш виразно політична програма ТБЦК була сформульована в «Меморандумі» (1867), адресованому турецькому султанові. В ньому ставилась вимога перетворити Османську імперію в дуалістичну турецько-болгарську конституційну державу. Висуваючи цю програму, керівники комітету не розраховували на революційну активність мас (як це розцінювали широкі кола болгарської громадськості), а надіялись на розважливість султана і підтримку західних держав.

Як і слід було чекати, турецький уряд зігнував цей документ. Натомість тюркофільськи настроєна болгарська чорбаджійська буржуазія виступила з публічними протестами проти авторів меморандуму, стверджуючи, нібито болгарам настільки добре живеться під скіпетром султана, що вони не бажають жодних перемін.

Широкий резонанс викликав меморандум за кордоном. Європейська преса все частіше почала писати про болгарське питання, привертаючи до нього увагу громадськості.

ТБЦК, внаслідок незгод, що виникли серед його членів після опублікування «Меморандуму», незабаром розпався. Праве його крило, яке складалось із заможних торговців, примкнуло до «Добродійної дружини». Частина членів комітету продовжувала і далі діяти під назвою «Болгарського товариства», яке існувало в Бухаресті в 1868—1869 рр.

Наслідком зневіри широких кіл болгарської громадськості в дуалістичній політиці було посилення в «Болгарському товаристві» впливу послідовників Г. Раковського. Дотримуючись четницької тактики, вони підготували і влітку 1868 р. таємно заслали з Румунії в Болгарію добре озброєний повстанський загін у кількості 125 чоловік під командуванням Хаджі Димитра і Стефана Караджі. Керівники товариства сподівалися, що їм вдасться в такий спосіб підняти народ на повстання. В ході тяжких і нерівних боїв чета досягла вершини Бузлуджа недалеко Габрово і там була розгромлена, не викликавши серйозних заворушень серед населення. Її безрезультатний похід означав крах четницької тактики.

Окремі члени товариства деякий час намагалися продовжувати його діяльність. Вони підтримували зв'язки з іншими болгарськими емігрантськими осередками, зокрема з Одеським болгарським настоятельством та патріотично настроєними діячами в Болгарії, встановили контакт з мадзіністською «Молодою Європою». Завдяки цьому в 1868—1869 рр. у середовищі болгарської еміграції в Румунії склалось революційне коло, відоме під назвою «Молодої Болгарії». Але, будучи строкатим за своїм соціальним складом, вагаючись між революційністю і політичним комбінаторством, воно не переросло в революційну організацію і незабаром розпалося.

Заслуга ТБЦК та його наступника «Болгарського товариства» полягає в тому, що вони висунули і утвердили в болгарському визвольному русі ідею створення комітетів як керівних осередків.

В той час, коли самі автори дуалістичної програми з числа керівників ТБЦК встигли в ній розчаруватися, зовсім несподівано вона була взята на озброєння «Добродійною дружиною». За порадою російських дипломатів «старі» підготували і на початку 1869 р. надіслали на адресу Паризької конференції європейських держав, що розглядала Критське питання, петицію, в якій домагалися надання Болгарії автономії в рамках турецько-болгарської дуалістичної держави. Цим кроком «Добродійна дружина» по суті вичерпала свою політичну активність. Не припинивши свого існування, вона, проте, виявилася ізольованою від бурхливих подій

національно-визвольної боротьби, що розгорілась в наступне десятиліття.

Отже, в 60-ті роки XIX ст. болгарський національно-визвольний рух був розрізнений ідейно, політично та організаційно. Жоден з його осередків не міг висунути програму, яка б згуртувала і повела болгарський народ на боротьбу проти турецького феодалного гніту.

Створення масової революційної організації. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. у середовищі болгарської прогресивної еміграції в Румунії, яка стала головним осередком болгарського визвольного руху, виникли гострі суперечності щодо дальших шляхів, форм і методів визвольної боротьби. Саме тоді у Бухарест прибув відомий публіцист і талановитий письменник Л. Каравелов (1834—1879), який незабаром став однією з центральних постатей болгарського національно-визвольного руху. В листопаді 1869 р. Л. Каравелов почав видавати газету «Свобода» (з 1872 р. — «Независимост»), навколо якої невдовзі об'єдналася група революційно настроєних емігрантів. Наприкінці 1869 р. вони утворили в Бухаресті «Болгарський революційний центральний комітет» (БРЦК) на чолі з Л. Каравеловим. Виходець з багатой купецької сім'ї, Л. Каравелов не відзначався послідовністю суспільно-політичних поглядів. Навчаючись у Московському університеті, він підтримував тісні контакти з діячами слов'янофільського руху. Але на нього мали великий вплив і російські революціонери-демократи. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. Л. Каравелов еволюціонував вліво в бік революційного демократизму.

На сторінках газети «Свобода», а також у програмних документах БРЦК Л. Каравелов рішуче відстоював ідею визволення Болгарії шляхом народної революції. Він вважав, що майбутня вільна Болгарія повинна управлятися урядом, який обере народ. Л. Каравелов розумів, що для здійснення революції необхідна відповідна підготовка. Але керований ним БРЦК недооцінював організаційно-політичну роботу і займався в основному революційною пропагандою.

Непослідовність Л. Каравелова викликала невдоволення радикально настроєних емігрантів на чолі з В. Левським (1837—1873), який, маючи великий досвід визвольної боротьби, раніше від інших зрозумів необхідність створення всередині країни широкої революційної організації. У 1868—1869 рр. він нелегально здійснив дві тривалі поїздки по Болгарії, в ході яких докладно ознайомився із внутрішнім становищем країни, з настроями різних верств населення і створив перші революційні комітети. Повернувшись восени 1869 р. в Бухарест, В. Левський познайомився з Л. Каравеловим і ввійшов у контакт з Бухарестським БРЦК. Проте небажання його керівників перенести центр революційного руху всередину країни спонукало В. Левського навесні 1870 р. повернутися в Болгарію і продовжувати розпочату раніше роботу.

Протягом кількох років В. Левський та його помічники створили широку мережу революційних комітетів, до складу яких

входили селяни, ремісники, дрібні і середні торговці, учителі і священники. Для керівництва революційними комітетами в м. Ловеч було створено Перше відділення БРЦК, яке ще називалося Тимчасовим урядом. В. Левський розробив проект статуту організації. Будучи виразником інтересів широких мас трудящих, він глибоко вірив у сили народу, в успіх революції, яка повинна здійснити корінну перебудову існуючої суспільно-політичної системи і замінити її демократичною республікою («народним управлінням»).

Із створенням у 1870—1871 рр. внутрішньої революційної організації в болгарському революційному русі визначалося два центри: всередині Болгарії на чолі з В. Левським і в Бухаресті на чолі з Л. Каравеловим, між якими були серйозні розбіжності в підході до вирішення завдань революції. Якщо внутрішній центр, спираючись на широко розгалужену революційну організацію і займаючись активною підготовкою до повстання, прагнув вирішити назрілі завдання в революційно-демократичному дусі, то бухарестський центр обмежився революційною пропагандою, виявив непослідовність, характерну для ліберального крила визвольного руху.

Оскільки обидва центри претендували на верховне керівництво усім болгарським визвольним рухом, то в інтересах справи було домогтися їхнього об'єднання для спільних дій. З цією метою навесні 1872 р. у Бухаресті відбувся об'єднавчий з'їзд представників болгарських комітетів, який прийняв програму і статут організації. У програмі, підготовленій Л. Каравеловим, підкреслювалось, що основною метою організації є визволення Болгарії шляхом революції. Питання про майбутній державний устрій залишалось невирішеним. Його належало розв'язати лише після повалення османського гніту. Згідно з прийнятим статутом, для керівництва організацією було створено один БРЦК — у Бухаресті. З'їзд обрав новий склад ЦК, головою якого став Л. Каравелов. В. Левський був уповноважений керувати революційними комітетами всередині Болгарії.

Отже, на початку 70-х років XIX ст. наступила консолідація прогресивних сил як в самій Болгарії, так і в середовищі болгарської еміграції, завдяки чому вдалось створити революційну організацію, що очолила боротьбу народних мас за соціальне і національне визволення.

Краткое содержание

Освещаются предпосылки, характер и движущие силы национально-освободительного движения в Болгарии в 60-х—начале 70-х годов XIX в. Особое внимание обращено на борьбу течений в этом движении.

Стаття надійшла до редколегії 16.02.84.

ЗМІСТ

ДО 40-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

<i>Чугайов В. П.</i> Визвольна місія Радянських Збройних Сил в Європі в роки другої світової війни	3
<i>Каїров С. Л.</i> Сучасна радянська історіографія народно-визвольної війни 1941—1945 років в Югославії	10
<i>Маценко Г. А.</i> Польське радіомовлення в СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945)	16
<i>Шестаков Ю. П.</i> Громадсько-політична діяльність К. Сверчевського в народній Польщі (1945—1947)	22

СТАТТІ

<i>Чорний М. В.</i> Співробітництво радянських і болгарських вчених у дослідженні революційної спадщини Георгія Дмитрова	29
<i>Лазько Г. Г.</i> Загострення польсько-французьких відносин у зв'язку з проблемою Східного пакту на рубежі 1934—1935 років	37
<i>Гетьманчук М. П.</i> Українська РСР у торгово-економічних зв'язках Радянського Союзу з Польщею в 1921—1923 роках	46
<i>Крутиков В. В.</i> З історії російсько-болгарських економічних зв'язків наприкінці XIX ст.	52
<i>Полещук Т. С.</i> Роль Львова в українсько-болгарських контактах у галузі освіти і науки (кінець XIX—початок XX ст.)	59
<i>Грицак Я. Й.</i> Співпраця Івана Франка з польськими прогресивними діячами у пропаганді соціалістичних ідей	66
<i>Даниленко В. М.</i> Співробітництво вищих навчальних закладів УРСР та Югославії (60—70-ті роки)	73

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Бураков Ю. В., Васюта О. А.</i> Радянська преса про рух солідарності народів СРСР з революційною боротьбою трудящих Польщі (1921—1926)	78
<i>Рибак О. З.</i> Жіночий рух у Галичині останньої третини XIX ст. та його міжслов'янські зв'язки	83
<i>Майборода Р. В.</i> Інвентарі Сяніцької землі XVIII ст. як джерело для вивчення аграрних відносин	90
<i>Кривонос В. П.</i> Роль кредиту в торгівлі українських земель з Балканами в середині XVI—першій половині XVII ст.	96
<i>Кушинська С. В.</i> З історії класової солідарності трудящих Радянської України з революційними борцями Польщі (середина 30-х років)	101

ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Козій А. М.</i> Радянська історіографія про структурні зміни в помісному господарстві Польщі XVI—XVIII ст.	107
<i>Рудь М. О.</i> Питання соціально-економічного розвитку полабсько-прибалтійських слов'ян у сучасній історіографії НДР	113
<i>Зашкільняк Л. О.</i> Історія робітничого руху в дослідженнях польських комуністів 1925—1938 років	120

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

<i>Чорний В. П.</i> Болгарський національно-визвольний рух 60—початку 70-х років XIX ст.	132
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

К 40-ЛЕТИЮ ПОБЕДЫ СОВЕТСКОГО НАРОДА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

<i>Чугаев В. П.</i> Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе в годы второй мировой войны	3
<i>Каиров С. Л.</i> Современная советская историография народно-освободительной войны 1941—1945 годов в Югославии	10
<i>Маценко Г. А.</i> Польское радиовещание в СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)	16
<i>Шестаков Ю. П.</i> Общественно-политическая деятельность К Сверчевского в народной Польше (1945—1947)	22

СТАТЬИ

<i>Чорний М. В.</i> Сотрудничество советских и болгарских ученых в исследовании революционного наследия Георгия Димитрова	29
<i>Лазыко Г. Г.</i> Обострение польско-французских отношений в связи с проблемой Восточного пакта на рубеже 1934—1935 годов	37
<i>Гетьманчук М. П.</i> Украинская ССР в торгово-экономических связях Советского Союза с Польшей в 1921—1923 годах	46
<i>Крутиков В. В.</i> Из истории русско-болгарских экономических связей конца XIX в.	52
<i>Полешиук Т. С.</i> Роль Львова в украинско-болгарских контактах в области образования и науки (конец XIX—начало XX вв.)	59
<i>Грицак Я. И.</i> Сотрудничество Ивана Франко с польскими прогрессивными деятелями в пропаганде социалистических идей	66
<i>Даниленко В. М.</i> Сотрудничество высших учебных заведений УССР и Югославии (60—70-е годы)	73

СООБЩЕНИЯ

<i>Бураков Ю. В., Васюта О. А.</i> Советская пресса о движении солидарности народов СССР с революционной борьбой трудящихся Польши (1921—1926)	78
<i>Рыбак О. Э.</i> Женское движение в Галиции последней трети XIX в. и его межславянские связи	83
<i>Майборода Р. В.</i> Инвентари Сянницкой земли XVIII в. как источник к изучению аграрных отношений	90
<i>Кривонос В. П.</i> Роль кредита в торговле украинских земель с Балканами в середине XVI—первой половине XVII вв.	96
<i>Кушинская С. В.</i> Из истории классовой солидарности трудящихся Советской Украины с революционными борцами Польши (середина 30-х годов)	101

ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Козий А. М.</i> Советская историография о структурных изменениях в местном хозяйстве Польши XVI—XVIII вв.	107
<i>Рудь М. О.</i> Вопрос социально-экономического развития полабско-прибалтийских славян в современной историографии ГДР	113
<i>Зашкильняк Л. А.</i> История рабочего движения в исследованиях польских коммунистов 1925—1938 годов	120

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ РАЗРАБОТКИ

<i>Чорний В. П.</i> Болгарское национально-освободительное движение 60—начала 70-х годов XIX в.	132
---	-----

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР

Львовский областной государственный
университет им. Петра Франка

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Выпуск 32

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ
СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Издается с 1970 года

Львов. Издательство при Львовском государ-
ственном университете и Львовского объединения
«Быща школа»
290000, Львов, ул. Университетская, 1.
(На украинском языке)

Редактор Л. Л. Кирієнко
Художній редактор В. І. Сава
Технічний редактор В. Д. Цейтін
Коректори К. Г. Логвиненко, М. М. Ло-
меха

Информ. бланк № 9947.

Здано до набору 20.06.84. Підп. до друку 30.07.85.
БГ 05300. Формат 60×90^{1/4}. Папір друк. № 1.
Літ. гарп. Вис. друк. Умовн. друк. арк. 8.75.
Умовн. фарб.-відб. 9.12. Обл.-вид. 10.36. Ти-
раж 1000 прим. Вид. № 1273. Зам. 2833. Ціна
1 крб. 50 к.

Видавництво при Львівському державному уні-
верситеті видавничого об'єднання «Винца школа».
290000, Львів, вул. Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня, 290000, Львів,
вул. Стефаніка, 11.

1 крб. 50 к.

Проблеми словознавства, 1985, вип. 32, 1-110.